

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XI

1975

PE 4584

11. 1975.

Rídí Karel Rychtařík s redakční radou

Adresa redakce: Praha 1 — Staré Město, Jilská 1. Telefon 243 153

02273/76 *h*

ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd

142

Úvodem k monotematickému číslu o sociální struktuře	5	433
STATI		
Andrejevová G. M.: Soudobé aspekty problému hodnot v sociálním poznání	3	261
Bauch V. a kol.: Vývin triednej a sociálnej štruktúry na Slovensku v podmienkach budovania socializmu v CSSR	5	480
Cech V.: Sociologie v sovětské vědě o řízení	1	16
Cech V. - Šnobl J.: Tradice rozvoje a plánování sociálních funkcí průmyslových podniků v Československu	2	126
Flek A.: Teoretická analýza empiricky daných sociálních vztahů	3	238
Formánek M.: Meze a možnosti mobilitní koncepce	3	266
Héthy L. - Makó C.: Marxistická sociologie a zkoumání skutečnosti	4	331
Charvát F. - Linhart J. - Večerník J.: Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy	1	1
Charvát F. - Linhart J. - Večerník J.: K vývoji třídní sociální struktury kapitalistického Československa	4	336
Charvát F. - Linhart J. - Večerník J.: Vývoj sociální třídní struktury Československa v třiceti letech budování socialismu	5	435
John E.: Socialistické kulturní potřeby a rozvoj socialistické osobnosti v dělnické třídě	6	587
Kohout J.: Aplikace sociální analýzy v řízení socialistických podnikových kolektivů	1	26
Kolář J.: Plánování sociálního rozvoje podniku	1	38
Křížová E.: K otázce intenzity profesionální mobility ve vědě	2	170
Kutta F.: Změny ve struktuře pracovní síly CSSR – intenzivní faktor růstu efektivnosti národního hospodářství	2	141
Linhart J. - Vítečková J.: Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného času v socialistickém Československu	4	365
Lötsch M. - Meyer H.: Výzkum sociální struktury a řízení sociálních procesů	5	503
Perlaci I.: Príspevok k metodike zvyšovania socioeconomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií	1	44
Perlaci I.: Komplexný prístup k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií	2	159
Rutkevič M. N.: Sociální struktura socialistické společnosti v SSSR a její vývoj k sociální homogenitě	5	494
Rychtařík K.: Empirie a teorie v sociologii	3	225
Rychtařík K.: Marxistická sociologie jako nástroj poznání a přetváření sociální reality (Ke kritice některých koncepcí sociálního inženýrství a nehodnotící sociologie)	4	321
Rychtařík K.: Experiment v sociologii	6	598
Semov M.: Pokus o využití sociologických údajů při řešení úkolů prognózy rozvoje tisku	2	176
Smirnov S. N.: Vědeckotechnická revoluce a dělnická třída za socialismu	2	113
Vaněk A.: K pojetí sociální struktury	6	561
Vláčil J.: Ke kritice behaviorismu	4	352
Vláčil J.: Ke kritice interakcionismu	6	613
Widerszpil S.: Změny sociálně třídní struktury v Polsku a proces integrace národa	6	574
Zich F.: Vztah teorie a empirie v sociologickém výzkumu	3	251
METODOLOGICKÁ RUBRIKA		
Filipec J.: Srovnání a poznání	1	58
Foret M.: Zkušenosti s programy pro samočinné počítače v československé sociologii	6	643
Gál F.: O aplikabilite matematicko-logického modelovania pri sociálnom plánovaní v podniku	4	389
Charvát F.: Model kauzality v soustavě kvalitativních sociologických proměnných	1	69
Illner M.: Hlediska sociální diferenciace v československé statistice	5	513
Pernica V.: Současný stav a trendy vývoje a využití počítačů	6	629
Řehák J. - Řeháková B.: Míry statistické závislosti pro ordinální znaky	1	75
Řehák J.: Dva přístupy k modelování vážených sumovaných indexů	3	279
Zich F.: Měření vlastností sociálních objektů v sociologickém výzkumu	4	376

RECENZE

(V závorce je uvedeno jméno autora recenze)

Aktuální otázky integrace věd o člověku (E. Freiová)	4	406
Antosenkov E. G. a kol.: Těkučest rabočeij sily na promyšlennych predprijatijach (Pohyb dělnických kádrů v průmyslových podnicích) (J. Koshout)	4	409
Bauerová J.: Zaměstnaná žena a rodina (E. Bártová)	4	401
Belloin G.: Culture, personnalité et sociétés (Kultura, osobnost a společnost) (B. Filipcová)	3	305
Cohen F.: Les Soviétiques. Classes et société en URSS (Sověti. Třídy a společnost v SSSR) (P. Matějů)	5	538
Čížek F.: Teorie a empirie (Příspěvek k marxistickému pojetí vědeckého poznání) (E. Urbánek)	3	290
Čmolek O. - Varholík J.: Pokolení (A. Kunstová)	4	405
Fazik A.: O lidském štěstí bez iluzí (K. Bláha)	2	184
Lenin V. I. o úloze ženy ve společnosti a zkušenosti z řešení ženské otázky v socialistických zemích (O. Zukalová)	1	93
Machiavelli Niccolò: Paradoxy losów doktryny (Machiavelli Niccolò. Paradoxy osudů doktríny) (J. Sedláček)	2	189
Majzel, I. A. - Meleščenko J. S. - Novikov A. I. (red. kol.): Borba iděj i naučno-těchničeskaja revolucija (Boj idejí a vědeckotechnická revoluce) (V. Horňák)	4	411
Mihálik J.: Plánovanie sociálneho rozvoja (F. Kutta)	6	657
mládež, práce a voľný čas (J. Munk)	3	298
Naučno-těchničeskaja revolucija i osobennosti socialnogo razvitija v sovremennoj epoche (Vědeckotechnická revoluce a zvláštnosti společenského vývoje v současné epoše) (J. Sliva)	2	185
Ossowska M.: Ethos rycerski i jego obmianu (Rytířský étos a jeho odrůdy) (J. Sedláček)	1	94
Rabočij klass razvitogo socialističeskogo obščestva (Dělnická třída rozvinuté socialistické společnosti) (P. Matějů)	5	533
Slepenkov I. M. - Kňazev B. V.: Molodož sela segodna (Dnešní vesnická mládež) (A. S. Vasilenko)	2	192
Sociologija i naučnaja organizacija truda (Sociologie a vědecká organizace práce) (L. Lišková)	3	291
Szczepański J.: Zmiany społeczeństwa polskiego w procesie uprzemysłowienia (Změny polské společnosti v procesu industrializace) (J. Sedláček)	3	301
Sljapentcho V. E.: Problemy dostovernosti statističeskoj informacii v sociologičeskich issledovanijach (Problémy spolehlivosti statistické informace v sociologických výzkumech) (J. Řehák)	3	294
Suchardin S. V. - Walter E. (red.): Sozialismus - Technik - Fachliteratur (Socialismus - technika - odborná literatura) (V. Horňák)	6	660
Tarkowska E.: Ciągłość i zmiana socjologii francuskiej: Durkheim, Mauss, Lévi-Strauss (Kontinuita a změna francouzské sociologie: Durkheim, Mauss, Lévi-Strauss) (J. Sedláček)	4	412
Vaněk A.: Sociální struktura. Kritika buržoazní a revizionistické teorie (J. Erneker)	5	530
Veličko A. N. - Podmarkov V. G.: Sociolog na predprijatii (Sociolog v podniku) (J. Burčíková - L. Videmský)	2	187
Willer D. & J.: Systematic Empiricism: Critique of a Pseudoscience (Systematický empiricismus: kritika pseudovědy) (E. Urbánek)	2	194
Zaslavskaja T. I. - Ryvkina R. V. (red.): Metodologičeskije problemy sociologičeskogo issledovanija mobilnosti trudovyh resursov (Metodologické problémy sociologického výzkumu mobility pracovních zdrojů) (J. Večerník)	5	535

ZPRÁVY A INFORMACE

Andrie V. - Freiová E.: Konference „Mladá generace dělnické třídy a plánování sociálního rozvoje průmyslového podniku z hlediska práce SSM“	3	313
Foret M.: K využití samočinných počítačů v sociálních vědách	2	216
Foret M. - Illner M.: Demografové o sčítání lidu, domů a bytů 1970	3	551
Formánek M.: Významné setkání představitelů politických věd socialistických zemí	1	107
Franěk R.: Mladí technici a jejich představy o některých aspektech v odměňování	4	424
Franěk R.: Sociológia 1974	6	663

<i>Charvát F. - Zich F.:</i> Nad prvním číslem Sociologických issledovanij	1	100
<i>Charvát F.:</i> Zpráva ze zasedání problémové komise mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Evoluce sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognózování“	5	542
<i>Illner M.:</i> O rozvoji sociální statistiky v socialistických zemích	2	201
<i>In memoriam J. Šnobl</i>	6	663
<i>Kaňáková Z.:</i> Pomoc sociologie při rozvoji intenzifikace národního hospodářství	2	208
<i>Kohout J.:</i> První mezinárodní konference zemí RVHP o řízení	6	668
<i>Lišková L. - Tlaskalová M.:</i> Celostátní konference „Problémy zaměstnaných žen“	4	421
<i>Lišková L.:</i> Významný seminář „Československá sociologie podniku“	6	669
Literatura o sociální struktuře a dělnické třídě vydaná v evropských zemích socialistického společenství od roku 1970	5	551
<i>Macháček L.:</i> Spoločné zasadnutie Slovenskej sociologickej spoločnosti SAV a Československej sociologickej spoločnosti ČSAV	3	309
<i>Matějovský A. - Holda D.:</i> Mezinárodní spolupráce v oblasti sociologie mládeže	2	205
<i>Maydl P.:</i> VIII. světový sociologický kongres v Torontu (19.–24. srpna 1974)	1	102
Obsah č. 1/1975 časopisu Sociológia	1	112
Obsah č. 2/1975 časopisu Sociológia	2	224
Obsah č. 3/1975 časopisu Sociológia	3	319
Obsah č. 5/1975 časopisu Sociológia	5	559
Obsah č. 6/1975 časopisu Sociológia	6	670
<i>Patočka J.:</i> Z příspěvků sovětských sociologů na VIII. světovém sociologickém kongresu v Torontu	4	416
<i>Patočka J.:</i> Ke srovnatelnosti údajů o sociální struktuře ve sčítáních obyvatelstva zemí RVHP	5	548
<i>Rychtařík K.:</i> Akademik A. Sirácky pětasedmdesátiletý	5	541
<i>Srovnalová M.:</i> O výsledcích mezinárodního sympozia o kritice buržoazních a revizionistických dezinterpretací vědeckotechnického pokroku	2	199
<i>Švancar Z.:</i> Zpráva o druhém mezinárodním semináři srovnávací kriminologie v Praze	3	312
Todor Pavlov oslavil 85. narozeniny	3	308
<i>Vernerová E.:</i> Zpráva o pracovním semináři sekce sociologie mládeže	2	209
<i>Vítek K.:</i> Zaměření a některé problémy současné sovětské kriminologie	2	211
<i>Zich F.:</i> Porada zástupců filozofických a sociologických časopisů evropských socialistických zemí v r. 1974	2	197

ANOTACE

(V závorce je uvedeno jméno autora anotace)

DDR — Der Staat der Jugend (NDR — stát mládeže, (J. Polcová - J. Vágnerová)	2	219
Falšivýje proroci (Falešní proroci) (K Bláha)	2	220
<i>Faltin M.:</i> Delikvencia detí a mladistvých (J. Dudová)	2	221
<i>Ikonnikova S. I.:</i> Molodož (Mládež) (H. Pešinová)	3	316
<i>Loš M.:</i> Aspiracije a šrodowisko (Aspirace a prostředí) (E. Freiová)	2	222
<i>Nicolcioiu V. - Birliba D. M. - Mahler F. - Stoica M.:</i> Roumania's Younger Generation (Mladá generace Rumunska) (T. Pospíšil)	3	318
<i>Suchý O. - Švancar Z.:</i> Mládež a kriminalita (E. Jalovecká - O. Šimková)	2	220

FRANTIŠEK CHARVÁT
JÍŘÍ LINHART
JÍŘÍ VEČERNÍK

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy

1. K teoretickým východiskům a implikacím sociální mobility

Kategorie sociální mobility patří k těm, které jsou velmi často aplikovány v sociologických výzkumech a rozvíjeny v metodologických pracích, a zároveň i k těm, na něž se v současné době soustřeďuje kritická pozornost badatelů různých orientací. Není ostatně náhodné, že závažné teoretické problémy vznikají ve společenských vědách všude tam, kde máme k dispozici proklamativně neteoretickou a zdánlivě relativně snadno kvantifikovatelnou kategorii, kde mohou být například závažné problémy mezinárodních komparací v podstatě redukovány na otázku metodického sjednocení a získání potřebných dat. Uplatněním podobného postupu se nutně ztrácí nebo značně stírají zásadní kvalitativní rozdíly, jež charakterizují společnosti různých sociálně ekonomických formací a různých etap historického vývoje.

Chceme-li se ovšem zabývat otázkami sociální mobility kriticky i pozitivně, musíme oddělit komplex problémů vývoje sociální struktury od kritérií, podle nichž jsou vybrány, zachyceny a určitým způsobem zpracovány v dosavadních výzkumech sociální mobility. Hovoříme-li o mobilitě, jde zpravidla nejen o čistě metodologickou a technickou podobu postižení určitého aspektu vývoje sociální reality, ale i o jeho specifickou indikaci a zejména o celkový teoreticko-ideologický kontext, do něhož je pojat, i praktickou orientaci, již je podřízen. Jednotlivé komponenty mobilitního přístupu (tj. intergenerační a a intragenerační princip individuálních po-

hybů a technická podoba mobilitní matice, volba a operacionalizace měřených indikátorů, výběr sledovaného souboru a konečně zaměření interpretace výsledků), formující se do specifického komplexu technik, metod a idejí, vykryštalizovaly do určité ucelené podoby z ideologického zázemí a ideologických potřeb liberalistické prezentace kapitalistického systému jako „otevřené třídní společnosti“.

Z toho ovšem nutně plyne, že takto pojatá sociální mobilita není a nemůže být adekvátním obrazem dynamiky sociální struktury, nýbrž jen její parciální (nebo i falešnou) reprodukci.¹ Taková interpretace, která ztotožňuje vývoj sociální struktury se sociální mobilitou, pak přesně odpovídá potřebám ideologické apologetiky buržoazní společnosti jakožto společnosti nerozdělené třídními bariérami, kde mají všichni rovné šance sociálního vzestupu.

Znamená to však, že se sociální mobilitou nemáme při studiu sociální struktury socialistické společnosti vůbec zabývat? Domníváme se, že jejímu odmítnutí by mělo předcházet důkladné prověření teoretických, metodologických a empirických možností mobilitního přístupu a zejména pak zvážení jeho potenci jakožto parciálního nástroje skutečně komplexního a marxisticky fundovaného výzkumu sociální struktury a její dynamiky. Byl to marxismus, který ve svých klasických dílech nejen formuloval nezbytnost historicky dynamického přístupu k sociální realitě, zahrnujícího i poznání individuálních osudů ve strukturních společenských přeměnách, ale také konkrétně ukázal principy a postupy, jimiž má být taková analýza

¹ Míra parciality či zkreslení, jež mobilitní zpracování dynamiky sociální mobility představuje, je mj. závislá na charakteru zkoumané společnosti, na historickém směru, tempu a převratnosti jejího sociálně ekonomického vývoje. Mobilitní re-

produkce se může blížit reálnému vývoji sociální struktury tím více, čím statictější je tato struktura a čím intenzivnější je sociální změna orientovaná pouze na výměnu osob ve stabilním systému sociálních pozic.

vedena.² V první řadě pak odhalil klíčové mechanismy, jimiž se formuje, uchovává, modifikuje a nakonec revolučně mění sociální struktura společnosti, tj. ten aspekt její dynamiky, který mobilitnímu přístupu zcela uniká, přestože je zdrojem největších sociálních převratů v individuálních vnitrogeneračních a mezigeneračních drahách.³

Ve velké části buržoazní sociologie byl ovšem problém sociální struktury ztotožněn se sociální stratifikací a její dynamika byla často redukována na jedinou dimenzi individuálních přesunů, zpravidla v linii prestiže vykonávané profese. Přes určité metodologické souvislosti s dosud převládajícím typem sociologických výzkumů (v nichž musí být i společenská retrospektiva zkoumána převážně optikou individuální paměti, kde se daří lépe kvantifikovat a synteticky vyjadřovat vertikální aspekty apod.) zde existuje evidentní vazba s určitou ideologickou představou společnosti, v níž se může jedinec s větší či menší volností pohybovat mezi sociálními vrstvami, a to na základě svých individuálních, rodinných, popř. skupinových předpokladů.⁴

V této souvislosti jsou zřejmé i historicko-společenské okolnosti formulace a širší aplikace mobilitního přístupu. V buržoazní sociologii se upozorňuje zejména na jeho vztah ke krizi třicátých let a s ní související potřebu odvrátit pochybnosti o americké společnosti jako „zemi neomezených možností“ (viz např. [3]). Za podstat-

nější však považujeme, že „klasik“ tohoto přístupu, P. Sorokin, jej rozpracovává již předtím, a to nesporně v přímé konfrontaci osobních zkušeností z ruské revoluce a nově vytvořených potřeb apogetiky kapitalistické společnosti. Ve zcela převrácené podobě také formuluje základní teoretický a metodologický princip sociální mobility, totiž individualismus.⁵

Někteří buržoazní sociologové si dnes do určité míry sami uvědomují velké slabiny mobilitního přístupu k dynamice sociální struktury, přičemž jejich kritiky, orientované hlavně metodologicky [např. 4], se v některých případech dotýkají i samé teoretické fundamentace sociální mobility [např. 1, 10].

Jak ukázal R. Kreckel [10], aplikace mobilitního přístupu je vázána na určité pojetí sociálních nerovností. To je jistě pravda, i když zdaleka nikoli pravda celá. Nestačí totiž jen některé dimenze sociálních nerovností vybrat, operacionalizovat a měřit na nich individuální pohyby. Pro pochopení jejich fungování je třeba tyto nerovnosti dešifrovat, tj. přejít od systému sociálních nerovností k systému mechanismů, které je vytvářejí, udržují a mění, a na tomto základě teprve zvolit a zachytit ty dimenze, jimiž se při analýze pohybu sociální struktury v první řadě chceme zabývat. V tomto směru to pak není industrializace, která je považována za hlavní determinantu, a tedy i korelát mobilitních veličin, nýbrž revoluční přeměny společen-

² Karel Marx v *Kapitálu* velmi detailně ukázal, jak se v manufakturní fázi kapitalismu formovaly základní předpoklady mobility pracovní síly, její volné pohyblivosti v geografických, ekonomických a sociálních dimenzích. Marx přímo na empirickém materiálu rozebíral, oč v této etapě šlo: Bylo nezbytné „uvést do souladu“ faktory individuálního jednání s formami kapitalistické velkovýroby, tj. zbavit bezprostřední výrobce všeho, co by je omezovalo ve „svobodě“ dát svoji pracovní sílu na trh. Důsledky tohoto procesu byly pro masy pracujících otřesné a mnohdy katastrofické – zblavení svého majetku a jakýchkoli možností jiné obživy byli lidé vydáni na pospas nemilosrdné dravosti kapitalu.

³ Ovšem, jak upozorňují například Rutkevici a Filippov [13], tyto procesy nemusí být bezprostředně spjatý s hromadnými změnami v profesionální struktuře. Je to dynamika probíhající v hlubších rovinách ekonomické struktury, v první řadě ve sféře výrobních vztahů, jejichž změna se však ve svých dlouhodobých a také permanentních důsledcích postupně promítá do všech rovin ekonomického a sociálního života společnosti.

⁴ „Modelovou zemí“ sociální mobility ve smyslu sociologické i ideologické centralistiky této kategorie jsou USA. S. M. Lipset v tomto duchu také zcela otevřeně říká: „Stupeň sociální mobility v Americe byl dlouho diskutován nejen společenskými vědci, ale i těmi, kdo obhájí politiku vlády,

Kdysi populární pojetí Ameriky jako zlaté země příležitostí spočívalo například ve víře, že poskytuje nesrovnatelné šance pro zlepšení sociálního postavení těch, kteří jsou dole. Tato teorie sociální mobility byla také, i když z odlišných důvodů, přijata socialisty, kteří ji vysvětlovali poměrně nízkou úroveň třídního vědomí v Americe. Tvrdili, že americký dělník může reálně doufat ve zlepšení svých podmínek a ve změnu třídního postavení, takže bude mnohem méně než jeho evropský partner podporovat revoluční hnutí“ [12 : 90]. Anž by respektoval očividné rozpory mezi touto apologetickou ideologií a sociální realitou, snaží se autor prokázat, že toto – jím samým zprvu bagatelizované a především ideologicky argumentované – „populární pojetí Ameriky“ skutečně platí, přičemž dokonce „v některých ohledech je dnešní americká společnost, pokud jde o sociální vzestup, méně rigidní, než byla v minulosti“ [12 : 94].

⁵ Sorokin považuje individualismus za důsledek sociální mobility, aniž by si uvědomoval, že individualistické pojetí společnosti je v první řadě předpokladem mobilitního přístupu k ní: „Mobilita usnadňuje vzestup individualismu, protože odstraňuje individuální životní odloučenost v jedné sociální příhrádce, jež je typická pro imobilní společnost... Jak jedinec přechází z jedné skupiny do druhé, musí si stále zachovávat určitá práva a privilegia, jež nejsou právy skupiny, protože on sám neví, v jaké skupině bude zítra“ [16 : 541–542].

ských řádů a postup historických etap jejich vývoje, jež je třeba sledovat jako hlavní kontext dynamiky sociální struktury. Tím je totiž vymezen komplex základních sociálně ekonomických podmínek, na nichž se teprve mobilita rozvíjí, a jsou určeny i dominantní linie, na kterých je třeba mobilitní přesuny jakožto konkrétně sociální (a tedy určené charakterem společnosti) procesy sledovat.⁶

Tyto zásadní otázky sociálně ekonomické kvality společnosti, na kterou mobilitní přístup aplikujeme, tj. společensky konkrétní vypovídací schopnost sociální mobility z hlediska charakteru a převratnosti uplynulého vývoje sociální struktury, a tedy i odvozený charakter interpretace mobilitních dat z hlediska základních vývojových rysů třídní struktury, byly do značné míry opominuty ve výzkumu sociální diferenciace a mobility z r. 1967, kde základní strukturální přeměny byly převážně explikovány v mobilitní optice.⁷

Hlavní problém adekvátního postižení pohybu sociální struktury, zahrnujícího ve společensky specifické míře a společensky specifických formách i mobilitní přesuny, implikuje řadu dalších závažných problémů, z nichž některé se zde pokusíme naznačit.

Poměr individua a společnosti je v mobilitních přístupech řešen abstraktně a jednostranně. Je to poměr neprostředkováný dalšími sociálními mezičlánky a nerespektující charakter společenských vztahů, jež jedince navzájem propojují v subjekty sociální dynamiky. Jde v podstatě o pohyb více či méně schopného (a v operacionalizaci např. více či méně vzdělaného) individua v kontinuálním „společenském prostoru“, který se tomuto pohybu více či méně otevírá. Přitom ovšem i samo individuum je zde pojata abstraktně a jednostranně, protože funguje spíše jako nositel preformulované sociologické informace než jako zdroj vlastní sociální zkušenosti, která je společensky a historicky podmíněna.

To se týká jak referenčních bodů, vůči nimž je měřen vzestup, sestup či stabilita (tj. sociální postavení otce, postavení na počátku vlastní ekonomické aktivity, postavení vrstevníků či individuálních cíle), tak sociálního smyslu, k němuž jsou tyto pohyby po vertikále měřeny (v socialistické společnosti se to například týká nového společenského zařazení a hodnocení dělnické práce), a ovšem i dominantní vertikály sociálního pohybu (tj. zda ji je profese v čistě výkonovém či v širším sociálním smyslu, participace na řízení, složitost a tvůrčí charakter práce, komplex životních jistot apod.).

Rovněž tak závislost sociálního vzestupu či sestupu na výsledcích třídního zápasu nebo na změnách, jimiž společenské třídy a vrstvy procházejí, není dosud v mobilitních šetřeních prakticky uvažována, ačkoli je empiricky dobře doložitelná. Například B. Engels v *Postavení dělnické třídy v Anglii* názorně ukázal, jak masové přístěhovalectví Irů do Anglie vyvolalo pokles životní a kulturní úrovně dělníků, neboť pod vlivem vyšší nabídky pracovní síly poklesla její hodnota pro továrníky.

Velmi závažné problémy se týkají toho, co bychom mohli nazvat *vztahem obsahu a formy* v mobilitních přístupech. „Profesionální slupka“ sociálního pohybu v sobě může skrývat (v závislosti na povaze společenských vztahů, historické etapě jejich rozvoje i na řadě dalších, třeba sekundárních faktorů) různý charakter práce, odlišnou výkonovou pravomoc, a tedy koneckonců i diferencované společenské hodnocení – materiální i morální. Zásadní změnu, která může být v deskripci mobilitních procesů zcela zasuta, sem vnáší revoluční změny ve vlastnictví výrobních prostředků. Z obrovských rozdílů, jež dělí dnešní společnosti od sebe navzájem, i z těch, které odlišují jednotlivé etapy jejich historického vývoje (zahrnující přeměny nejrůznější povahy), nutně plyne, že to, co fakticky měříme v mobilitních maticích, může

⁶ Zde přirozeně nepodceňujeme význam industrializačních procesů pro společenskou dynamiku i individuální dráhy milionů jedinců, považujeme je však za odvozené od zásadnějších sociálně ekonomických přeměn. Tak např. industrializace Slovenska, jež vedla k silné intergenerační a intragenerační mobilitě, byla vyvolána revoluční změnou společenského řádu, vytvořením takové společnosti, která si ekonomické vyrovnání zaostalých oblastí položila za jeden ze svých hlavních cílů.

⁷ I když si autoři uvědomovali odlišnost změn sociální struktury a sociální mobility jakožto obsahové a formální, podstatné a jevové roviny studia společenské dynamiky [15 : 16–17], toto rozlišení se nepromítlo do logiky celé interpretace mobilitních dat. Vědomí mezi sociální mobility musí implikovat i instrumentálnitu odpovídajících dat a interpretací vůči obecným rysům vývoje ekonomické a třídní sociální struktury.

mít velmi různý vztah k podstatě dynamiky sociální struktury určité společnosti, a dokonce i k podstatě změn týkajících se individuálních osudů. Zde může dojít k tomu, že stejné mobilitní veličiny zjištěné v různých zemích budou vyjadřovat zcela rozdílné obsahy společenských vztahů, a tedy i výrazně divergentní historické tendence. Tento problém se týká většiny dosavadních mezinárodních a historických komparací.⁸

V dialektice „obsahu a formy“ mobilitních šetření jde ovšem také o to, že pozornost je zatím věnována pouze pohybu individuí mezi určitými profesionálními kategoriemi či sociálními pozicemi. Takové zkoumání pohybů v rámci statického „rastru“ však neodpovídá složitosti sociální struktury, v kontextu jejíhož vývoje se nejen pohybují individua, ale mění se obsahové a formální atributy zkoumaných kategorií a pozic samých. Tyto pohyby a změny jsou navzájem úzce spjaty a jsou podmíněny hlubšími sociálně ekonomickými procesy, jež vyvěrají z historických a společenských přeměn. Tyto otázky si je třeba klást zvláště tehdy, když sledujeme mobilitní pohyby ve společnosti, v níž se v průběhu života jedné generace vystřídaly různé sociálně ekonomické formace nebo proběhly ještě další převratné politické a společenské změny. Je třeba uvést, že takové problémy byly v souvislosti s interpretací československých mobilitních dat formulovány jen velmi okrajově.

Celý okruh otázek je spojen s řešením *vztahu generačního a historického času*. Mobilitním přístupem totiž není primárně postihována historická dynamika společnosti, nýbrž určitý aspekt jejího generačního pohybu, a to zpravidla (vzhledem k malému rozsahu většiny mobilitních výzkumů, který nedovoluje podrobnější věkovou diferenciaci souboru) ve zprůměrovaném průřezu, jehož jediným pevným bodem bývá datum šetření a jemu odpoví-

dající zkoumaná populace. Nesdílíme tedy názor buržoazní sociologie, že mobilitní šetření jsou historické povahy. Jde spíše o náhražku historického pohledu do uplynulého sociálního vývoje, podmíněnou určitou ideologickou koncepcí a danou zčásti i nedostatkem vlastních historických dat.

S touto časovou neadekvátností souvisí také skutečnost, že mobilitní přístup — porovnávající různé nebo stejné generace v těchto kategorizacích — imputuje vývoji sociální struktury kontinuální charakter, že na místo kvalitativně diskrétního historického času klade kontinuitu demografické reprodukce obyvatelstva, která si pak vynucuje i kontinuitu sociálně specifických kategorizací a stupnic, jejichž aplikace může zase zpětně vést k výpovědím o sociální staticitě zkoumané společnosti.

Všechny tyto problémové okruhy se pak vztahují k tomu, na *jakou koncepci sociální struktury a její dynamiky* je sociální mobilita — explicitě či implicitě — vázána. Oprávněně se poukazuje na dosavadní prvořadou souvislost mobilitního přístupu se stratifikačním pojetím společnosti, s jejím uspořádáním do více či méně propustných vrstev.⁹ Zde však nejde v první řadě tolik o to, že určitá společnost je sledována stratifikační optikou, jako o otázku, že stratifikace je chápána jako konečný (nebo dokonce jako jediný možný) stupeň zachycení sociální struktury v sociologickém pohledu. Problém distribuce sociálních nerovností je zde odtržen od svých zdrojů, od základních mechanismů fungování, rozvoje a změny konkrétních sociálně ekonomických formací.

Adekvátnější aplikace mobilitního přístupu přirozeně neznamená, že nebudeme brát zřetel ke konkrétním projevům sociálních nerovností a k pohybům jedinců uvnitř těchto struktur. Jde nám však o hledání zprostředkujících vazeb mezi systémy distribuce sociálních nerovností a mechanismy reprodukce a změny sociální struktury, tj. o konstrukci i takových indikáto-

⁸ Obdobně, když například Treiman [17] porovnával škály profesionální prestiže v různých zemích, dospěl k závěru, že mezi nimi existuje vysoký stupeň shody, což je zjištění tím překvapivější, že podobnost byla konstatována mezi zeměmi, jako jsou USA, Austrálie, Togo, Nová Kaledonie i Maďarsko. Problémy se objevují již při komparacích kapitalistických zemí různého stupně vývoje — tím spíše pak při srovnávání společností vyvíjejících se v rámci odlišných sociálně ekonomických formací.

⁹ Přesto však nesdílíme názor, který formuluje například G. Carlsson, že sociální stratifikace a mobilita jsou natolik úzce spjaty, že „nemohou být od sebe odděleny“ [5 : 59]. Domníváme se, že sociální povaha individuálních pohybů není zdaleka vyčerpána změnami v příslušnosti k sociálním vrstvám, že jejich dílčí i syntetické indikace může — a s ohledem na různost společností a změny vyvolávané historickým vývojem dokonce musí — být velmi různá.

rů, které by signalizovaly změny v zapojení jedinců na samy produktivní zdroje sociální diferenciace, a tím i na zdroje nových forem, směrů a kanálů sociální mobility. Takovými indikátory nejsou jen příslušnost k vlastnickému sektoru a její změny, ale také zapojení jedinců do různých participačních struktur, na různé úrovně individuálního podílu na utváření a přetváření společnosti (resp. interpretace dosavadních profesionálních a participačních znaků z těchto hledisek).

Některé výzkumy [13, 14] ukázaly, že přechod od jednoho vlastnického sektoru k jinému (např. od soukromých zemědělců k družstevnímu nebo od družstevního vlastnictví ke státnímu) není často bezprostředně spojen se změnami v profesi, vzdělání, v úrovni příjmů či kulturních aktivit. Přitom ale takový přechod otevírá zcela nová zapojení jedince do společenských vztahů a společenské dělby práce, jež se perspektivně promítají do nových forem a většího rozsahu sociální mobility, popřípadě přímo vytvářejí dříve neexistující možnosti mobilitních pohybů. Například kolektivizace československého zemědělství nejen otevřela prostor pro masové mobilitní přechody (z venkova do měst, ze zemědělství do průmyslu), ale zároveň vytvořila v zemědělství samém takovou profesionální strukturu, jež umožnila specializaci z hlediska charakteru práce, kvalifikace i výkonové pravomoci. Tak se vytvořila možnost realizovat zde zcela nový typ profesionální dráhy, odlišný od dosavadního typu „kariéry“ v soukromém sektoru, který se v podstatě omezoval na přechod od malého držitele půdy k velkému nebo častěji naopak. Tyto nové typy mobilitních přechodů se ovšem uskutěčňují dlouhodoběji, někdy až v procesech intergenerační mobility; jejich základ, tj. vlastní nová orientace mobilitních procesů, vychází však právě z této zásadní změny v oblasti výrobních vztahů.

Změna v poměrech vlastnictví (zejména máme-li na mysli revoluční přechod od soukromokapitalistického k socialistickému vlastnictví) zároveň velmi intenzivně mění samy profesionální pozice, mění celý prostor, v němž se její výkon realizuje (možnosti politické angažovanosti, nový kontext ekonomické stability, životních jistot

apod.), a tak většinou vede k nesrovnalosti týkající se všech rovin kromě té, jež plyne z „čistě technického charakteru“ vykonávané práce. Tuto dvojí povahu změn — tj. jak pohyby individuů mezi sociálními pozicemi, tak přeměny těchto pozic samých — je třeba brát v úvahu při interpretaci mobilitních dat. Jestliže tedy například výsledky československého výzkumu ukázaly rychlý nástup dělnické třídy do pozic, které dříve patřily buržoazii, je třeba jít v interpretaci dále a ukázat, jak se v revolučních přeměnách změnil společenský charakter těchto pozic, tj. jak se v sociální struktuře manifestovala skutečnost úplného převrácení dosavadních ekonomických a mocenských vztahů a jak i v těch případech, kdy v průběhu vývoje sociální struktury nedochází ke změně vzdělání, složitosti práce a dalších mobilitních indikátorů, se prosazuje změna spjatá s restrukturací společenských vztahů.

Pro socialistickou společnost je charakteristické, že změny sociální struktury, jejichž součástí a určitým aspektem jsou i mobilitní procesy, neprobíhají živelně, nýbrž jsou ve svých hlavních dimenzích záměrně vyvolávány a řízeny. V souladu s tím i jejich poznání nabývá zcela jiného praktického významu, je součástí širších poznávacích procesů, vztahujících se k sociálnímu plánování a prognostice na celospolečenské úrovni, je důležitým nástrojem hlubšího ovládnutí pohybu sociální struktury socialistické společnosti.

Pro marxistickou analýzu těchto procesů je podstatné, že primární optikou, s níž přistupujeme ke zkoumání pohybu sociální struktury, je optika společenských tříd, jejichž vývoj formuje základní kontury sociální dynamiky, a tím i rámce, kanály a dimenze, v nichž se realizuje mobilita jako výraz především individuálních vnitrotřídních a mezitřídních přesunů. Kategorie sociální mobility se tedy v socialistických zemích stává nástrojem, jehož poznávací význam je kvalitativně jiný než v buržoazní sociologii (mj. je konkrétním instrumentem empirické indikace vyrovnávání třídních a skupinových rozdílů), přičemž i společenské využití mobilitních výzkumů je podstatně jinak zaměřeno. Z výrazně modifikované aplikace metodologického nástroje vyvinutého pro odlišné

společenské poměry (s teoretickými východisky a důsledky, jež s tím souvisejí) ovšem plynou nemalé problémy, jejichž řešení vyžaduje dlouhodobou teoretickou, metodologickou i empirickou práci.

Jde o to, soustředit úsilí na důsledné pochopení a instrumentaci sociální mobility jako parciálního metodologického nástroje, jehož aplikaci a získané výsledky je třeba logicky začleňovat do širšího kontextu analýzy vývoje sociální struktury, kvalitativně interpretovat spolu s dalšími statistickými, sociálními a historickými daty a zejména teoreticky fundovat generalizacemi, jež se vztahují k dynamice sociálně třídní struktury ve společnostech patřících k odlišným formacím. Součástí tohoto poznávacího procesu je i postupné překonávání dosavadní sociologické metodologie, jež jen nepřímou ve svých proměnných indikuje vlastní objekt sociální analýzy, tj. společenské vztahy a jimi formované subjekty historického pohybu.

2. Metodologické možnosti a meze sociální mobility

Ve snaze o adekvátní aplikaci kategorie sociální mobility a interpretaci mobilních šetření pro potřeby studia dynamiky sociální struktury socialistické společnosti je třeba použít přinejmenším dvou východisek — v první řadě marxistickou teorii pohybu sociálně třídní struktury (která definuje kontext a aplikační možnosti mobility), v druhé řadě kategorii sociální mobility samé (s ověřením jejích teoretických a metodologických možností a limitů). Bez nároku na ucelený rozbor problematiky se nyní pokusíme ukázat některé rysy, které kategorie sociální mobility v dosavadním převažujícím pojetí má, a upozornit na existující možnosti dílčího překonání jejích nedostatků.

Individualismus

Sociální mobilita zatím sleduje pohyby individuí uvnitř staticky a abstraktně pojatého „sociálního prostoru“. Aniž by byly odstraněny hlavní meze, tj. nedostatek historického a třídně sociálního zprostředkování (to je v úplnosti možné teprve mimo rámec sociální mobility, v analýze dynamiky sociálně třídní struktury), je možné

individualistický princip zčásti překonat a využít mobilních šetření a technik i k řešení zcela opačných problémů, než je dosud běžné. Můžeme totiž obrátit optiku a ptát se, jak se mění sledované profesionální kategorie, sociální pozice apod. pod vlivem mobility. Inverzí otázek a jejich konfrontací s původními můžeme do určité míry překonat rozpor statického (jež pro sociální mobilitu představuje společnost, resp. její profesionální systém) a mobilního (tj. zatím pouze jedince). Pro pohyb sociální struktury je totiž důležité, že i ono zdánlivě statické se mobilitou mění, že zvýšená rekrutace „nových lidí“ (s určitými sociálními charakteristikami) pozměňuje obsahové atributy formálně stejných pozic. Jestliže necháme zcela stranou mobilní optiku, ukáže se dokonce, že mnohé zjištěné přesuny vlastně byly vyvolány změnou sociálního obsahu určitých pozic, a to na základě zásadních kvalitativních přeměn sociálně třídní struktury.

I když tedy sociální mobilita zůstává pro marxistickou sociologii nástrojem analýzy především individuálních přesunů, nikoli proměn týkajících se společenských tříd a vrstev [13], může zmíněnou „inverzní optikou“ k takové analýze určitým způsobem přispět.

Subjektivismus

Výzkumy sociální mobility jsou zatím v první řadě vázány na měření profesionální prestiže, tj. v podstatě na subjektivní měřítko, jež se pohybuje s vývojem společnosti a s přeměnami její sociální struktury (z toho pak plyne i jeho značná ahistoričnost). I když budeme chtít zachovat vertikální princip zjišťování a kvantifikace mobility, není hledisko prestiže nutné, přičemž někteří autoři již vykročili za jeho meze. V sovětských a polských výzkumech [13, 16, 18] byl hlavním předmětem zájmu charakter práce nebo její složitost. I když O. I. Škaratan (a s ním i další sověští autoři) neopomínají význam sociálně psychologických a ideologických momentů pro sociální strukturaci dělnické třídy [16 : 146], akcentuje jednoznačně objektivní charakteristiky sociálního postavení: „Základními ukazateli sociálních vnitrotřídních skupin za socialismu jsou profese, kvalifikace, typ

pracovní činnosti, zařazení v podniku, účast na společenském řízení“ [16 : 461]. Domníváme se ovšem, že ani využití ukazatelů složitosti práce, kterých Škaratan a řada dalších autorů používá, nepřekonává zcela subjektivismus při zařazování (byť prováděném na základě objektivních charakteristik) a nepřekonává ani ahistorismus, neboť se zde vychází z aktuálního obrazu charakteristik práce, k němuž se pak poměřuje minulost. Tyto nedostatky se týkají i aplikace ukazatele složitosti práce v československém výzkumu sociální mobility.

Univerzalizmus

Mobilitní přístup je univerzalistický v tom smyslu, že je vztahován prakticky k jakékoli společnosti jako celku nebo k jakékoli její části, tj. nerespektuje skutečnost, že sociální mobilita hraje odlišnou roli v různých společnostech, v různých fázích jejich vývoje, popřípadě v různých sociálních třídách nebo vrstvách — čemuž by také měla odpovídat aplikace indikátorů a interpretace mobilitních dat. V tomto směru je například velmi instruktivní Engelseva analýza historických podmínek silné mobility v raném období vývoje kapitalismu v USA — tyto podmínky ke konci devatenáctého století přestaly působit a teprve na „zastavené mobilitě“ se v této zemi formoval proletariát jakožto nezbytný předpoklad dalšího úspěšného rozvoje amerického kapitalismu.¹⁰

Chceme-li alespoň zčásti univerzalizmus překonat, pak dříve než přistoupíme k aplikaci mobilitního přístupu, musíme přezkoumat historické a sociální souvislosti jeho specifického využití. Z historického hlediska zde může být určitým vodítkem rozlišení čisté a strukturní mobility (přičemž podmínky strukturní mobility můžeme zjistit ještě před výzkumem); z hlediska sociální struktury je prvořadé použití mobility pro zjišťování vnitrotřídních po-

hybů a procesů. Její rozšíření na celou společnost nemůže být mechanické, ale musí vycházet z historické analýzy vývoje sociální struktury — k větším mezitřídním pohybům totiž dochází ve větší míře tehdy, když se mění samo postavení tříd, či dokonce některé třídy jsou likvidovány a jiné třídy se přetvářejí.

Ahistorismus

Časové body, které jsou v mobilitních šetření zpravidla využívány, vycházejí z životního cyklu jedince nebo rodiny — je to například první povolání, povolání ve věku 30 let, v době sňatku atd. Ztrácí se zde souvislost s historickým časem, který je pro mobilitu nesmírně důležitý — lze říci, že k mobilitním pohybům dochází vždy v určité souhře a konfrontaci historických, sociálních a demografických faktorů, přičemž faktory historicko-sociální jsou určující. Vedle časových bodů individuální životní dráhy je tedy třeba použít i momenty vycházející z analýzy uplynulého historického vývoje, a to tak, aby byly zachyceny všechny jeho klíčové etapy. Na zjištění, historicky srovnatelné charakteristiky životních drah šetřených individuí (na rozdíl od historicky nesrovnatelných bodů čistě individuálně významných životních událostí) pak lze aplikovat náročnější statistickomatematické metody (například taxonomickou proceduru), přibližující interpretaci mobilitních dat historické dynamice sociální struktury.

Určitou simulací historického pohledu je i rozložení zkoumaného souboru do generací, jež charakterizují hlavní etapy historického vývoje společnosti, a komparace profesionálních drah a determinací v těchto generacích. Jedním stupněm v tomto přístupu je determinace profesionálního statusu podle věkových kohort (viz např. [2]), druhým stupněm sledování různých generací ze stejných hledisek a ve stejných časových bodech [14], nejvyšší stupeň však

¹⁰ „Dvě okolnosti bránily po dlouhou dobu, aby se v Americe projevil nevyhnutelné důsledky kapitalistického systému v plném světle. Totiž možnost získat levnou půdu a příliv přistěhovalců... Tyto dvě okolnosti umožňovaly po mnoho let velkém množství domorodého amerického obyvatelstva, aby v časném mužném věku opustili námezdní práci a stali se farmáři, kupci nebo dokonce podnikateli, kdežto tvrdý úděl námezdní práce, doživotní postavení proletáře, připadl většinou přistěhovalcům. Ale Amerika už vyrostla z tohoto raného stadia...“

Velký pojistný ventil proti vzniku trvalé proletářské třídy přestal prakticky působit... a výsledkem bylo vytvoření třídy domorodých amerických námezdních dělníků, kteří sice v poměru k přistěhovalcům tvořili aristokratické třídy námezdní, uvědomují si však každým dnem více svoji solidaritu s přistěhovalci a pocítují ji tím silněji, že jsou nyní k námezdní práci odsouzeni na doživotí, neboť se dosud pamatují na dobu, kdy vzestup na vyšší sociální stupeň byl poměrně snadný“ [6 : 287].

představuje zkoumání historicky homogenních generací z hledisek a bodů, které odpovídají jejich životním drahám, popřípadě jejich životním hodnotám. Jiným dílčím řešením (úzce spjatým i s překonáním univerzalizmu) je aplikace mobility na specifický soubor, který je vymezen z hlediska nějaké historické události, jako tomu bylo například v polském výzkumu, kde byla zkoumána sociální mobilita těch, kdo osídlovali západní území Polska [18].

Apriorismus

Postupem, který z části překonává apriorismus při zpracování mobilitních dat (nikoli ovšem při výběru souboru a volbě indikátorů), je aplikace tzv. Nonmetric Smallest Space Analysis [7] na problematiku sociální mobility [2]. Určení základních rozměrů mobilitních pohybů zde nepředchází empirické analýze, nýbrž z analýzy vyplývá a umožňuje tak adekvátněji stanovit další procedury při analýze těchto procesů. Nepostuluje se jako danost hypotéza, že přechod od manuální práce k nemanuální, od nižšího k vyššímu vzdělání apod. je spjat s překonáváním sociálních bariér — od čehož lze okamžitě přejít ke konstrukci příslušných mobilitních indexů permeability sociální struktury — nýbrž naopak se klade otázka, zda vůbec je možno výraznou vertikální dimenzi v mobilitních pohybech nalézt, jaká je její váha a pořadí vlivu v empiricky zjištěných stupních přechodu od jedné profesionální skupiny k druhé. Podobný typ analýzy je velmi důležitý zejména pro socialistickou společnost, která cílevědomě reguluje změny v třídní sociální struktuře, a tím i sociální mobilitu. Při její aplikaci je totiž možno sledovat zanikání a restrukturalizaci starých, kapitalistickou společností poznamenaných diferenciálních linií a konstituování nových forem sociální struktury, jež odpovídají dosaženému stupni socialistického vývoje.

Vertikalita

Nutnost odstranění apriorismu v přístupu k mobilitním procesům a jejich sociologické reprodukci se velmi významně týká právě vertikálního principu. Míra usnadnění prezentace a interpretace mobilitních dat, kterou aplikace tohoto principu ne-

sporně přináší, je často přímo úměrná nepřiměřenosti, kterou pak výsledky vůči skutečnosti mají. Ať považujeme vertikaltu za jakoukoli neodmyslitelnou součást kategorie sociální mobility, její interpretační využití by mělo vždy nastupovat teprve v druhé fázi vyhodnocovací práce, tj. teprve po fundovaném určení platnosti z hlediska jejích specifických sociálních dimenzí a rozsahu této platnosti z hlediska konkrétní historické dynamiky i kvality společenského vědomí. Určení významu a charakteru působení vertikálního principu v sociální struktuře a jejím pohybu nelze považovat za čistě empirický problém, pro jehož řešení navíc postačují stratifikační a mobilitní data. Zde je třeba vycházet z daleko širší informační báze, především z metodologických konsekvencí důsledně marxistické teorie sociální struktury.

Nejde však jen o obecné problematizování vertikálního principu pro mobilitní aplikaci, nýbrž o důsledně historické a společenské pojetí jeho platnosti. Podstatným aspektem pohybu sociální struktury je i dynamika vertikálních společenských dimenzí, tj. změny v jejich strmosti, míře kontinuity, sociální kvalitě, intenzitě souvislostí mezi jednotlivými dílčími vertikálami, v jejich společenském vnímání a hodnocení apod. Žádnou z těchto charakteristik nelze považovat za neměnnou nebo sociálně autonomní. Jejich kvalitu je třeba studovat v konkrétních historických a společenských souvislostech. Pak ovšem musíme vzít v úvahu tu zásadní skutečnost, že socialistická společnost nejen mění formu a obsah sociálních vertikál, ale svým historickým určením vede k jejich narušování a postupnému překonávání. Vytváří tak sociální předpoklady k úplné eliminaci vertikálních diferenciací v komunistické společnosti.

Abstrakce dynamiky

Mobilitní šetření a zvláště pak využívání jejich výsledků pro mezinárodní komparace často kladou jednoznačný důraz na vlastní pohybový aspekt, aniž by byla s dostatečnou pozorností analyzována fakta týkající se subjektů těchto přesunů a indikátorů, na nichž jsou přesuny měřeny. Z prvořadě důležitosti sociálně specifické kvality individuálních pohybů, a tím i jejich společenského významu plyne, že ne-

můžeme odtrhávat mobilitu jako nějakou pohybovou abstrakci od studia sociální struktury a jejího vývoje. Naopak, teprve toto studium ukáže změny v charakteru těch aspektů sociálního postavení, na nichž mobilitu zjišťujeme, a tím ověří meze platnosti získaných výsledků. Měříme-li totiž individuální pohyby na určitých sociálních ukazatelích, je třeba ukázat kvalitu těchto indikátorů a jejich měnící se relevanci vůči dominantám sociální struktury vyvíjející se společnosti.

Unidimensionalita

Prekonání dosud převažujícího jednorozměrného pojetí mobility se objevuje jako velmi častý požadavek, motivovaný teoreticky i metodologicky. Určitým řešením je využití typologické a syntetizující metody taxonomického zachycení sociálního postavení individua, kdy jsou měřeny frekvencovanější konfigurace stejných a podobných pozic na více škálách sociálních charakteristik [11]. Je to postup, který mimo jiné umožňuje postižení existence a změn různých „statusových inkonzistencí“ (zobrazujících určitým způsobem i důsledky širších sociálních změn pro postavení jednotlivců), a zejména pak detailní popis mobilních drah v syntetickém vyjádření. V souvislosti s aplikací myšlenky polydimenzionality sociálního postavení v empirickém výzkumu však vznikají velké problémy z postulátů vertikality a kontinuity stupnic a v případě longitudinálního nebo retrospektivního výzkumu pak zejména problémy se získáním potřebných údajů. Jak ukázaly některé výzkumy, respondenti si do hlubší minulosti nepamatují velmi důležité charakteristiky svého sociálního postavení.

Retrospektivnost

Zpracovávání a interpretace mobilních šetření jsou dosud orientovány pouze na popis určitého aspektu minulého vývoje a jeho lineární prolongaci do budoucnosti, k čemuž se vcelku úspěšně využívá různých modifikací markovovských řetězců. Jejich předpoklady (tj. závislost na předchozím stavu, univerzalita matice přechodů z jedné skupiny do druhé apod.) jsou, jak na to poukázala řada autorů (nejvýrazněji Bartolomew), veskrze nerealistické, nicméně

ně výsledky v predikci rozložení jednotlivých komponent sociálního postavení — za podmínek relativní statickosti zkoumaného sociálního systému — vcelku dobré. Splnění tohoto požadavku je ovšem v podmínkách socialistické společnosti, jež v etapě přechodu od kapitalismu ke komunismu plánovitě přetváří podmínky i mechanismy reprodukce společnosti, velmi obtížné a může se týkat jen některých aspektů vývoje. Inovace ve využití markovovských řetězců přitom umožňuje zmírnit některé nedostatky této metody. Jsou například formulovány modely, v nichž lze ovlivnit matici přechodů změnami v exogenních faktorech, do modelu lze zabudovat předpoklad o závislosti na dvou (potenciálně i více) předchozích stavech [11] apod. To jsou ovšem jen drobná zlepšení, která neeliminují základní problém, týkající se zachycení kvalitativní změny, přerývu v mechanismech vývoje sociálního systému. Výhodou naopak je, že pomocí markovovských řetězců lze v retrospektivě simulovat stav, který by nastal, kdyby ke kvalitativní změně nedošlo.

Patriarchalismus

Sociální mobilita je dosud zpravidla sledována v mužské linii, a to od otce přes dotázaného k jeho prvorozenému synovi. K parcialitě postižení vývoje sociální struktury se tak připojuje i určitá představa rodiny (a determinace jejího sociálního postavení), která neodpovídá dnešnímu zapojení žen do sociální struktury a současnému způsobu formování životní a kulturní úrovně rodiny — což se týká zejména socialistických společností, v nichž se postavení žen radikálně změnilo. Sociální mobilita pak ovšem vůbec není schopna postihnout zčásti dokončené a zčásti probíhající procesy přílivu žen do profesionálních struktur, tj. profesionalizaci žen na straně jedné a diferencovanou feminizaci profesionální struktury na straně druhé. V mezigeneračních pohybech samých se mobilní technika mužské (nebo ženské) linie těžko překonává, nicméně i zde je možné využít taxonomický postup a sledovat dynamiku v míře homogamie z různých hledisek a vliv její úrovně na kvalifikaci a profesionální kariéru dětí. V každém případě je třeba alespoň v některých momentech nové

vztahy mezi pohlavími do analýzy sociální mobility zavést — jinak uměle petrifikujeme stav, který odpovídá spíše minulým etapám společenského vývoje, a zejména pak jeho kapitalistické formě, která dosud uchovává jednoznačnou podřízenost žen ve společnosti a buduje „rodinný status“ výhradně na individuálních charakteristikách muže.

Je přirozené, že uvedené problémy, a tedy i směry jejich dílčího překonání se navzájem prolínají a doplňují, že nejrůznější obsahové, metodologické i technické inovace by bylo třeba propojit do uceleného souboru. To ovšem opět znamená vyjít nad metodologickou rovinu a ukázat celkové místo sociální mobility v kontextu analýzy dynamiky sociální struktury. ukázat její aktuální i potenciální možnosti a nepřekročitelné limity. V mobilitní tematice existují dílčí problémy, které lze překonat. Když se nám to však podaří, narazíme na vlastní meze tohoto přístupu, které jsou empirické, metodologické a zejména teoretické.

3. Empirická indikace dynamiky sociální struktury: sociální proměnné a společenské vztahy

Metodologická zdokonalení mobilitního přístupu mohou mít z hlediska marxistické teorie dynamiky sociální struktury jen dílčí charakter. Chceme-li se dostat na jinou rovinu metodologických úvah, která odpovídá zásadnímu překonání mobilitního přístupu, musíme otevřít obecnější problémy, jež se týkají dosud převažující empirické instrumentace sociální struktury a její dynamiky v širokém okruhu sociologických problémů. Jde o vzájemný poměr hlavního objektu našeho sociologického zájmu, jímž jsou sociální vztahy a jejich vývoj, a hlavního nástroje, jímž tento objekt zachycujeme, totiž sociálních či sociologických proměnných.

Vydeme-li z problémového okruhu sociální mobility (a tedy i sociální stratifikace, jež je s ní dosud poměrně úzce spja-

ta) a setrváme-li zatím na instrumentální úrovni úvah, můžeme klást takové otázky: Co představuje koncept sociální proměnné? Co představuje (stále v instrumentálním smyslu) vlastnictví, příjem, vzdělání, charakter práce, úroveň kulturních aktivit atd.? Není to nic jiného než jisté „zobrazení“ každého člena společnosti do určité soustavy hodnot. Každému jedinci je přiřazeno určité vlastnictví, příjem, charakter práce, úroveň kulturních aktivit atd. Je pochopitelné, že žádné takové „zobrazení“ není dáno „shůry“, nýbrž je výsledkem určitých reálných společenských procesů. V tom také spočívá jakási empirická a praktická „neotřesitelnost“ sociálních proměnných jako empiricky efektivně fungujících instrumentů. Z jiného aspektu lze každou sociální proměnnou ztotožnit s určitým rozkladem společnosti na souhrn individuí.¹¹

To však neznamená nic jiného, než že každá sociální proměnná fakticky generuje (stále z instrumentálního či dokonce formálního hlediska) určitý souhrn vztahů na souhrnu individuí. Proto je jisté smysluplná otázka po *vzájemném poměru sociálních proměnných a společenských vztahů*.

Jestliže přijmeme na určitou dobu poněkud zjednodušující interpretaci kategorií stratifikace a struktury, tj. vztáhneme stratifikaci k určitému souhrnu sociálních proměnných a strukturu k určitému souhrnu společenských vztahů, budeme se v dalších úvahách fakticky dotýkat vzájemného poměru sociální stratifikace a struktury.¹²

Markantně lze právě poměr sociální proměnné a vztahu ukázat na příkladě vlastnictví. Chápeme-li totiž vlastnictví jako sociální proměnnou (a tak fakticky zavedeme určitou elementární empirickou operacionalizaci kategorie vlastnictví), můžeme ve statistickém souhrnu zjistit vlastnictví těch či oněch věcí nebo prostředků u členů dané společnosti. Můžeme například zúžit zvolený příklad na vlastnictví finančních prostředků. Avšak vyjádří tato sociální proměnná ono podstatné, co kategorie vlastnictví znamená? Jistě že nikoli, neboť pou-

¹¹ Z formálního hlediska pak zpravidla jde o určitou ekvivalentní relaci na souhrnu členů společnosti, kterou získáme tak, že za ekvivalentní členy společnosti považujeme z hlediska dané sociální proměnné ty, jímž tato proměnná přisuzuje stejnou hodnotu.

¹² Nechceme pochopitelně neoprávněně redukovat poměr sociální stratifikace a struktury na poměr sociální proměnné a společenského vztahu, ale poukázat na to, že jde o hluboce propojené problémy, přičemž právě toto propojení zůstalo zcela pomínuto ve výzkumech mobilitních procesů.

há distribuce finančních prostředků na populaci členů společnosti zdaleka nepředstavuje onu základní kvalitu, kterou v sobě daná kategorie obsahuje. Takto pojatou sociální proměnnou jsou sice lidé vztahováni ke svým finančním majetkům, ale není řečeno zhora nic o mechanismu, jímž toto vztážením působí na vzájemný poměr lidí. Jinými slovy: zůstává zcela ignorován Marxův geniální poznatek, že vlastnictví není pouhým jevem spočívajícím na „přiřazení věcí lidem“, ale je svou podstatou založeno na vztazích mezi lidmi navzájem.¹³

Zdalo by se na první pohled, že uvedený rozpor lze poměrně snadno odstranit: můžeme totiž zkonstruovat takovou sociální proměnnou, která zachytí nikoli „přiřazení lidí hodnotám určité proměnné“ (nebude tedy zobrazením jedince do jedinců), tj. provede jakousi operacionalizaci oné podstaty, kterou jsme formulovali v případě kategorie vlastnictví. Avšak věc není tak jednoduchá hned z několika důvodů: Především by taková snaha předpokládala pomínout onen výslovný předpoklad, který v sobě kategorie sociální proměnné obsahuje, totiž chápání společenského celku jako sumace individuí (či, přesněji řečeno, sociálních charakteristik jako agregátů individuálních charakteristik jednotlivých členů společnosti). Nelze současně nevidět, že takovým způsobem by se pouze zmnožila soustava (byť relativně hloubkovějších) sociálních proměnných,¹⁴ aniž by tím byla nutně postřehnuta a adekvátně zaznamenána jejich souvislost. V neposlední řadě je nutno mít zcela prakticky na zřeteli, že podobné pokusy adekvátně empiricky zachytit síť společenských vztahů nejsou ničím obvyklým a že tedy podobné snahy — než dospějí do uspokojivé úrovně — budou vyžadovat poměrně dlouhý čas.

Proto rychlý pokus převést společenský

vztah, který je základem, podstatou určité sociální proměnné, a tedy i ohniskem její skutečné adekvátní interpretace, na jinou sociální proměnnou bude zřejmě odsouzen k stejné rychlému neúspěchu. Dovedeno dále: stěží lze souhlasit s názorem, že omezenost stratifikačních otisků společenského vztahu vůči sociální struktuře lze odstranit kvantitativním rozšířením stratifikačních soustav. Strukturu totiž nelze převést na stratifikaci. Takový jejich vzájemný poměr neodpovídá skutečnosti, totiž tomu, že každá stratifikace je projevem určitých momentů sociální struktury a jediné jimi tedy může být vysvětlena a k nim jako ke svým podstatám nutně interpretačně a teoreticky dovedena. Každá sociální proměnná je totiž určitým redukováním výrazem společenského vztahu, jehož významem je dána její závažnost; proto musí sociologický výzkum postupovat opačným směrem, tj. od proměnných k jejich determinujícím společenským vztahům.

Není-li tato zásada realizována, není-li interpretační postup stratifikačních proměnných doveden až do úrovně společenských vztahů, nejde v nich o nic jiného než o fetišizaci určitých, byť objektivních a jistě nezanedbatelných stránek společenské skutečnosti. Jde o vývojový typ sociologického fetišismu, který není bez souvislosti s fetišismem buržoazních ekonomů, kritizovaným právě K. Marxem.¹⁵

Přejdeme-li od stavové sociální proměnné k jejímu kinematickému rozšíření, tj. hledáme-li časové proměny v hodnotách sociálních proměnných u jednotlivých příslušníků a posléze tyto empirické indikace agregujeme, dospíváme od pojmu stratifikace k pojmu sociální mobility. Avšak tímto časovým rozproštěním hodnot sociálních proměnných na dané populaci zdaleka neřešíme rozpor sociálních proměnných a společenských vztahů, ale naopak:

¹³ V tomto směru lze právě Marxovo stěžejní dílo, *Kapitál*, použít jako názorný příklad poměru či spíše nepochybnosti sociálních proměnných (jako výrazných empirických indikací jevových stránek skutečnosti) a společenských vztahů (jako fundamentálních podstat fungování společenského mechanismu). Bohužel však v mnoha směrech tento Marxův odkaz k řešení vztahu sociologické teorie a sociální empirie zůstává (ať záměrně, či nevědomě) v celé nepřetržité řadě sociologických pokusů opomenut.

¹⁴ Je zřejmé, že myšlenkovou osnovou dané možnosti je snaha „přenést“ podstatu určitého jevu na jiný paralelní jev, obecně zcela nezávislý vůči

prvému. Proto dané řešení, které však v žádném případě nechceme absolutně zamítat, bude vyžadovat daleko obezřetnější promyšlení a složitější přístup.

¹⁵ Je pochopitelné, že fetišizace, ono zpětrhávání historických a genetických struktur společenských jevů a entit, jak ostatně ukázal Marx, není zanedbatelným problémem společenského vědomí a složitých zákonitostí jeho vývoje. Proto také generalizace stratifikačních dat, které pomíjejí společenský vztahovou podmíněnost a podstatu empirických proměnných, jsou výzkumným důkazem specifické odrůdy vědeckého fetišismu, navíc hlášeného ve jménu nej přísnější objektivity a scientismu.

Každá ze slabín stratifikační teorie se fakticky přenáší do svého časového průběhu, takže výchozí teoretické a interpretační slabiny se dále stupňují. Sociální mobilita není totiž¹⁶ charakteristikou postihující procesuální přeměny společenských vztahů, ale pouze jednou z jevových stránek tohoto pohybu, která – zůstane-li jediným zhodnocením dynamiky sociální struktury – se stává z cenné dílčí informace zkreslováním celistvé skutečnosti.

Mobilita má totiž pro výzkum společenské změny podobný význam jako stratifikace pro sociální strukturu: jako je adekvátní explikace a interpretace stratifikačních dat měřítkem úspěšnosti postižení strukturních dimenzí a vztahové fundamentace společnosti, tak je adekvátní explikace a interpretace mobilitních dat měřítkem úspěšnosti postižení dimenzí a vztahové fundamentace společenských změn, zejména pohybu sociální struktury.¹⁷

Dosud jsme naše úvahy koncentrovali k problému rozporu sociální proměnné a společenského vztahu a dospěli jsme k závěru, že tento rozpor je jádrem protikladnosti sociální stratifikace a společenské struktury, sociální mobility a dynamiky sociální struktury. Avšak rozpor sociální proměnné a společenského vztahu lze pojmut (a to zdaleka nikoli pouze instrumentálně, ale naopak) jako rozpor individua a společnosti, či přesněji řečeno: protiklad jedince a společnosti se promítá v konkrétním sociologickém výzkumu jako rozpor aplikovaných proměnných a skutečně zkoumaných vztahů. Z tohoto hle-

diska lze mobilitní přístupy v jejich dosavadní tradici charakterizovat jako snahu nahradit společenský vztah agregací individuálních charakteristik a jejich prostých temporálních proměn a v tomto smyslu také – přestože mobilitní přístupy vykazují poměrně chudou teoretickou konceptualizaci – vyjadřují implicitně jasný teoretický program. Substituce agregace za vztah je „mobilitním řešením“ dialektiky jedince a společnosti, nahrazením dynamiky sociální struktury kinematickým popisem jednoho jejího aspektu. Proto adekvátní pochopení mobilitních dat, tj. pozitivní řešení nastoleného problému, začíná u pochopení parciality příslušných indikací a u využití tohoto principiálního momentu zejména v rozbořech a interpretacích.

Kvalitativní rozvíjení dosavadní sociologické metodologie (resp. její postupné zahrnování do širšího metodologického kontextu) je ovšem úkol nad jiné náročný. Nedomníváme se však, že by vědomí obtíží při řešení určitého problému nás mělo odrazovat od jeho formulace. Jde naopak o to, postupně tuto formulaci precizovat a budovat teoretický a metodologický aparát, pomocí něhož bychom přecházeli k hlubší rovině postižení sociální struktury, k nejvlastnějšímu objektu sociologického zájmu, k jehož specifické kvalitě dospíváme zatím v abstrakci.

4. K orientaci dalšího výzkumu

Dlouhodobé úsilí o adekvátní uchopení dynamiky sociální struktury musí vycházet

¹⁶ Pochopitelné se jedná o kategorii sociální mobility jako souhrn individuálních stratifikačních změn, fetišizované pojatých a explikovaných, tj. takové pojetí, jak je traduje hlavní proud buržoazní empirické sociologie.

¹⁷ Pokusme se naše úvahy ilustrovat takto: Je jisté, že distribuce příjmů v každé společnosti je objektivně podmíněna soustavou určitých společenských vztahů, ale na druhé straně opět určitou soustavu společenských vztahů spoluvytváří. Schematicky lze tento proces zachytit následovně:

$R_1 \rightarrow V \rightarrow R_2$, kde R_1 značí souhrn výchozích společenských vztahů, V souhrn empirických fezů pomocí příslušných sociálních proměnných a R_2 souhrn vytvářených společenských vztahů („spojky“ → ve schématu reprezentují složité procesy determinace, podmíněnosti, jejichž rozbor překračuje nynější rámec našich úvah).

Odtud je zřejmé, že stratifikační či mobilitní charakteristiky jsou empirickým výrazem složitých procesů vztahů mezi společenskými vztahy. V našem případě se příjmová distribuce stává vztahem mezi soustavou společenských vztahů, které řídí procesy rozdělování společenského bohatství do populace, a soustavou vztahů, která rozdělení společenského bohatství v populaci generuje. Přitom

však platí, že V není jednoznačně určeno příslušnými R_1 a R_2 , ale naopak: zejména při přechodu ke komparativním procedurám lze dospět k situaci, kdy srovnáváme dva procesy, schematicky zachytitelné jako

$$R_1' \rightarrow V' \rightarrow R_2' \\ R_1'' \rightarrow V'' \rightarrow R_2''$$

v nichž V' a V'' jsou velmi podobné, ale příslušné vztahové momenty, (tj. R_1' a R_1'' a R_2' a R_2'') jsou zcela rozdílné. Tak v duchu našeho příkladu platí, že poměrně značná disperze distribuce příjmů, shodná v obou případech, je výsledkem zcela rozdílných společenských vztahových determinací a může sloužit v prvním případě jako nástroj petrifikace a dalšího růstu disperze v rozdělování společenského bohatství („individualistický dopad“ dané proměnné do společenských vztahů), zatímco v druhém případě slouží jako prostředek příjmové homogenizace ve společenském celku („dopad“ dané proměnné do společenských vztahů je celospolečenský příjem ve prospěch celku). Proto lze formulovat jakýsi obecný metodologický princip: Každá proměnná, je-li zbavena svého vztahového kontextu, či lépe řečeno svého obsahu (tj. konkrétních společenských vztahů), je pouhou statistickou, nikoli sociologickou charakteristikou.

z historickomaterialistického pochopení obecných zákonitostí, podstatných hybných momentů vývoje společensko-ekonomických formací. Teprve na tomto základě a v tomto kontextu můžeme platně využívat mobilitního přístupu k sociální struktuře a jím zprostředkované indikace jejího pohybu. Takové zařazení kategorie sociální mobility však neznamená, že bychom měli ustrnout a pojímat tuto kategorii a způsob její aplikace jako hotový a nezměnitelný.

Naznačili jsme některé možné cesty určitého rozvinutí a přiměřenější nebo bohatší aplikace mobilitního přístupu. Mimo jiné právě v takových pokusech o prozkoumání a aplikaci metodologických inovací sociální mobility se zřetelně ukáží její hranice — čím mnohostranněji a přesněji bychom chtěli postihnout vnitrogenerační a mezigenerační dráhy, tím více narážíme na meze dané základním informačním zdrojem, tj. lidskou pamětí. Čím hlouběji do minulosti bychom chtěli v mobilitních studiích jít (a tak lépe fundovat prognostické práce), tím více se snižuje reprezentativnost souboru, adekvátního pouze přítomnosti. Obtížně překonatelný je historický proměnlivý vliv rodiny, velké problémy vyvolávají pokusy o extrapolaci mobilitních procesů, které nemohou ani eliminovat vliv revolučních přeměn z výchozích dat, ani je simulovat pro budoucnost atd. Možnosti zdokonalování metodologie sociální mobility jsou jen dílčí, velmi záhy zde narážíme na teoretické a empirické limity.

Přesto se však domníváme, že tyto důvody by neměly vést k otázce, čím nahradit sociální mobilitu, nýbrž spíše k otázkám typu: „Který aspekt dynamiky sociální struktury je mobilita s to adekvátně postihnout?“ „Jaké jsou historické a společenské podmínky poznávací schopnosti sociální mobility?“ „V jakém kontextu sociologické analýzy pohybu sociální struktury může mít mobilitní přístup své místo a jakou funkci v něm plní?“ Považujeme tedy mobilitu za parciální aspekt vývoje sociální struktury, jehož význam se mění v závislosti na typu společnosti, na historické etapě jejího vývoje i na tom, které komponenty její sociální struktury takové analýze podrobuje.

Prvním hlediskem, s nímž přistupujeme ke zkoumání změn sociální struktury, nemůže být optika sociální mobility, nýbrž historicko-sociologická analýza podstatných, základních přeměn společenského systému, ať již mohou nebo nemohou mít bezprostřední dopad do hromadně zjišťovaných individuálních osudů. Nemusí jít tedy o determinanty individuálních drah, jež jsou typické na základě vysoké frekvence výskytu, ale i o determinanty takových pohybů, jež mohou být charakteristické z hlediska sociální specifičnosti určité společnosti, z hlediska nových, třeba ještě zárodečných prvků proměn její struktury.

Výzkum sociální mobility tedy musí být zařazen do takového určení základních sociálně ekonomických mechanismů, které vytvářejí a přetvářejí sociální nerovnosti v různých oblastech. Tato analýza je v nejužší souvislosti se zkoumáním pohybu společenských tříd, jejich historických přeměn a procesů vnitřní diferenciace. Na této úrovni totiž můžeme zjistit to, co je pro sociální mobilitu nesmírně důležité a přitom v ní není sledováno, totiž kvality a dynamiku „sociálního prostoru“ samého, v němž pak sledujeme pohyb jedinců, kvality a dynamiku indikátorů a stupnic, jimiž tyto pohyby měříme, společenská určení mobilitních přesunů, jež podmiňují i systémy individuálních hodnocení atd. Jen tak se můžeme dostat ke konfrontaci podstaty a jevu, obecného, zvláštního a jedinečného, jen na tomto širokém základě můžeme zpětně interpretovat agregace individuálních pohybů z hlediska historických podmínek a určení, jež je vyvolávají a poskytují jim společenskou platnost.

V takovém kontextu je ovšem zejména empirický přínos mobilitních šetření velmi cenný a v mnoha směrech nezastupitelný, protože poskytuje data v takových časových a sociálních souvislostech, které nemůžeme z jiných historických a statistických pramenů získat. To bylo nesporné i důvodem toho, že ve většině socialistických zemí byly mobilitní výzkumy realizovány a představují i nadále důležitou složku sociologického bádání, které má značný význam také pro ekonomické plánování a prognostiku. V tomto směru je třeba využít i materiály shromážděné čes-

koslovenským výzkumem z r. 1967 a současně kriticky zhodnotit jeho dosavadní interpretace.¹⁸

Vycházíme z toho, že ani v této oblasti se „výzkum . . . nemůže obejít bez tvůrčí vědecké diskuse, sporů a nárazových střetů . . . Probihájí-li takové spory na bázi obecných principů marxismu-leninismu a nejsou-li neadekvátně přenášeny za hranice vědecké sféry, stávají se významným prostředkem vědeckého pokroku a ideové výchovy.“¹⁹ Domníváme se, že jedině na základě takové široce pojaté, kritické i konstruktivní diskuse lze tvůrčím způsobem prohlubovat a rozvíjet marxisticko-leninskou teorii vývoje sociální struktury socialistické společnosti, dovádět ji ke konkrétnímu podchycení reálných strukturačních procesů i k praktickému použití ve společenském řízení, plánování a prognostice.

Literatura

- [1] Bertaux, D.: *Two and Half Model of Social Structure*. Social Science Information, October 1972.
- [2] Blau, P. — Duncan, O. D.: *The American Occupational Structure*, New York 1967.
- [3] Bolte, K. M.: *Vertikale Mobilität*. In: König, R. (ed.): *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Bd. II. Stuttgart 1969.
- [4] Boudon, R.: *La crise de la sociologie*. Genève 1971.
- [5] Carlsson, G.: *Social Mobility and Class Structure*. Lund 1969.
- [6] Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Praha 1950.
- [7] Guttman, L.: *A General Nonmetric Technique for Finding the Smallest Euclidean Space for a Configuration of Points*. Psychometrika 1966.
- [8] Hruza, I.: *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. Praha 1972.
- [9] Charvát, F. a kol.: *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. Praha 1972.
- [10] Kreckel, R.: *Toward a Theoretical Re-orientation of the Sociological Analysis of Vertical Mobility*. Social Science Information, October 1972.
- [11] Lauber, J.: *Simulační metody v ekonometrii*. (V tisku.)
- [12] Lipset, S. M.: *Social Mobility and Equal Opportunity*. Public Interest, 29/1972.
- [13] Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Social-nyje peremeščeniya*. Moskva 1970.
- [14] *Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR*. Bratislava 1972 (interní tisk ČSVÚP).
- [15] Sorokin, P.: *Social Mobility*. New York 1927.
- [16] Škaratan, O. I.: *Problemy socialnoj struktury rabočego klassa*. Moskva 1972.
- [17] Treiman, D. J.: *Problems of Concepts and Measurement in the Comparative Study of Occupational Mobility*. Materiál pro konferenci o sociální mobilitě, Jablonna 1974.
- [18] Wesołowski, W.: *Zróźnicowanie społeczne*. Warszawa 1970.

Резюме

Харват Ф. - Лингарт И. - Вечерник И.: Социальная структура и мобильность: некоторые теоретические и методологические вопросы

Для целей критической и положительной формулировки вопросов о социальной мобильности надо отделить реальные проблемы развития социальной структуры от некоторого их отбора, разработки и использования их в буржуазных концепциях социального перемещения.

Нынешние подходы мобильности содержат в себе важные теоретические и методологические проблемы, касающиеся отношения индивидуума и общества (их отношение решается отвлеченно и односторонне, без опосредствования при помощи дальнейших социальных звеньев и учета общественных отношений, связывающих взаимно индивидов), отношения содержания и формы (в котором «профессиональная оболочка» может скрывать в себе разные содержания и может приводить к разным социальным последствиям), исторического отношения и отношения поколений (который решается неадекватно в пользу непрерывности последовательности поколений) и т. п.

С марксистской точки зрения надо решать проблемы социальной мобильности в нескольких плоскостях. Определенный минимальный вариант представляет изучение некоторых методологических инноваций, которые могли бы привести к частичному преодолению некоторых недостатков подхода мобильности (это касается, напр., индивидуализма, субъективизма, универсализма, абстракции динамики и т. п.). На более высоком уровне стоит последовательное понимание мобильности как частичного методологического орудия, которое надо использовать в более широком контексте анализа социальной структуры и ее развития. Первичным видением марксистской теории социальной структуры является изучение общественных классов, историческое развитие которых дает форму основным рамкам, каналам и размерам, в которых реализуется мобильность как выражение прежде всего внутрикласовых движений и индивидуальных перемещений. На-

¹⁸ Příklady adekvátní interpretace těchto mobilitních dat nalezneme například ve studiích [8, 9].

¹⁹ Viz materiál předsednictva ÚV KSČ Vývoj, sou-

časný stav a úkoly společenských věd. Rudé právo 20. 6. 1974.

конец, максимальный уровень и одновременно долгосрочный этап цели представляет постепенное, но существенное преодоление преобладающей социологической методологии, которая в своих переменных только косвенно и несовершенно показывает объект социологического исследования, т. е. не свойства индивидуумов и их группировок, но отношения между отдельными лицами, социальными группами и классами.

Summary

Charvát, F., Linhart J., Večerník J.: Social Structure and Mobility. Some Theoretical and Methodological Issues

The critical and positive formulation of the issues of social mobility involves the necessity to separate the actual problems of social-structure development from their specific selection, elaboration and application in bourgeois conceptions of social mobility.

The existing mobility approaches involve relevant theoretical and methodological problems concerning the relation between individual and society (this relation is solved abstractly and one-sidedly, paying no regard to the mediation by further social factors and to social relations establishing interindividual bonds), the relation between content and form (wherein the "occupational coat" may cover various contents and lead to various social consequences), the relation between the his-

torical and the generation sequence (which is inadequately solved to the benefit of the continuity of the generation sequence), etc.

From the Marxist point of view, problems of social mobility must be solved on several levels. A certain minimum variant is the examination of some methodological innovations with the help of which a partial overcoming of some deficiencies of the mobility approach could be effected (this refers e. g. to individualism, subjectivism, universalism, abstraction of dynamics, etc.). On a higher level is the consistent conception of mobility as a partial methodological instrument which is to be applied in the broader context of the analysis of social structure and its development.

The primary optics of the Marxist theory of social structure is the study of social classes whose historical development forms the fundamental frameworks, channels and dimensions wherein mobility is realized primarily as an expression of intraclass motions and individual shifts. Finally, the maximum level and simultaneously a long-termed goal stage is represented by a gradual but substantial overcoming of the prevailing sociological methodology which, in its variables, only indirectly and imperfectly indicates the genuine subject of sociological research, i. e. not the qualities of individuals and their aggregations but relations among individuals, social groups and classes.

Věda o řízení je v současné době v SSSR jedním z nejpropracovanějších oborů. Marxova myšlenka, že „každá bezprostředně společenská čili společná práce, konaná v poměrně velkém měřítku, potřebuje ve větší či menší míře řízení“ [5 : 356], zde nalezla plného docenění v souvislosti s nezbytností zabezpečovat stále náročnější úkoly při výstavbě komunistické společnosti. Usnesení XXIV. sjezdu KSSS výslovně orientují na rozvíjení vědy o řízení a na zavádění jejích pokrokových poznatků do všech sfér řídicí činnosti — do sféry ekonomické, politické, státní i ideologické.

Na rozdíl od buržoazního pojetí řízení jako souboru poznatků a metod organizačně technického a sociotechnického charakteru, vyvíjejícího se v uzavřeném okruhu nauky o řízení, se marxisticko-leninská koncepce, o níž se opírá sovětská teorie a praxe řízení, vyznačuje důrazem na společenský charakter řízení. Řízení je pojímáno jako společenský jev vázaný na konkrétní společenské struktury a podléhající společenským zákonitostem. Například V. G. Afanasjev požaduje, aby řízení bylo studováno jako komplexní společenský jev, v němž se spojuje technika a technologie, ekonomické a politické, sociální a psychologické.¹ Proto nabývá v SSSR při zkoumání teoretických otázek řízení a při praktické řídicí činnosti stále většího významu sociologie. Jeden z nejznámějších současných sovětských teoretiků řízení D. M. Gvišiani napsal, že „vedoucí úloha ve výzkumu problémů řízení přísluší marxisticko-leninské sociologii“ [11 : 23]. Jenom sociologickou analýzou je možno překonat redukcionismus v přístupu k řízení, projevující se jednostranným vyzdvihováním některé z dílčích stránek řízení — buď

technické, nebo ekonomické či právní a jiných (viz [3]).

Význam sociologického přístupu k řízení se v sovětské literatuře projevuje v tom, že na jedné straně se sociologickými aspekty řízení zabývají publikace z oboru vědy o řízení a na straně druhé je v dílech z oboru filozofie, ekonomie, vědeckého komunismu i ve vlastní sociologické literatuře věnována stále větší pozornost otázkám řízení. V knize *Základy vědeckého komunismu* nalezneme tuto programovou formulaci: „Praktické řízení společenských procesů předpokládá teoretické rozpracovávání otázek řízení, což tvoří jeden z hlavních úkolů teorie vědeckého komunismu. Je samozřejmé, že řešení těchto problémů vyžaduje kolektivní úsilí filozofů a sociologů, ekonomů a statistiků, kybernetiků a matematiků, právníků a psychologů, inženýrů, administrativních pracovníků a prakticky i širokých mas“ [27 : 73].

Sociologická problematika přitom není v obou zmíněných druzích literatury „přílepem“ tzv. tradičních problémových okruhů, ale marxistický sociologický přístup je v celkovém rámci marxisticko-leninské teorie osou řešení všech otázek. Problémy řízení jsou předně zkoumány v organické spojitosti s konkrétními politickými a ekonomickými úkoly rozvoje sovětské společnosti. Tyto problémy jsou dále studovány v souvislosti s analýzou podstatných stránek všech, a tedy i sociálních systémů. Sovětští autoři vycházejí z toho, že řídicí či organizační aspekty jsou objektivní stránkou systémů a že zdokonalováním řízení dosahujeme zkvalitňování funkce systémů. Například O. A. Dejneko uvádí: „Každý systém se vyznačuje určitou strukturou, určitým uspořádáním prvků, určitými vztahy mezi prvky. Tento

¹ Afanasjev, V. G.: *Naučnoje upravlenije obščestvom (opyt sistěmnogo issledovanija)*. Moskva, Gos-

politizdat 1968. Viz též: Popov, G. Ch.: *Problemy teorij upravlenija*. Moskva, Ekonomika 1968.

organizační aspekt, organizační vztahy jsou spolu s masou a energií podmínkou existence hmotných struktur. Látkový aspekt hmoty má za svůj základní princip zákon zachování hmoty, energetický aspekt pak zákon zachování energie. Třetí, organizační aspekt je charakterizován principem entropie“ [6 : 22]. Konečně sociologický přístup je jako základní uplatňován proto, že v sociálních systémech jako systémech objekt-subjektových se jakékoli řízení realizuje vždy v zásadě prostřednictvím lidí. Zdůrazňuje se, že „člověk ... zůstává hlavním článkem ve složitém systému výroby a řízení výroby, jen a jen on přijímá konečná rozhodnutí, která mu napoví stroje, automaty“ [7 : 55].

Protože člověk je vždy článkem v systému společenské práce, je řízení v sovětské literatuře chápáno především jako řízení pracovních kolektivů. Bez respektování sociologických zákonitostí rozvoje a fungování těchto kolektivů a bez znalosti jejich sociální struktury není možno zabezpečit úspěšné řízení daných jednotek: „Objektem řízení je kolektiv pracujících, kteří organizují tvůrčím způsobem výrobní proces, a tím zajišťují národní hospodářství potřebnými výrobky. Kolektiv pracujících je i subjektem řízení, protože se aktivně účastní řešení řídicích úkolů a jejich uskutečňování“ ([12 : 11], viz též [11], [25]). V této souvislosti stojí za pozornost zajímavý námět V. G. Děnisova vypracovat optimální model podniku, představovaný jeho „ergonomickým portrétem“, s nímž by bylo možno konkrétní podnik srovnávat a zjišťovat jeho efektivnost. Jako základní složka tohoto modelu či portrétu se uvádí jeho sociologická část — lidé, kádry, stupeň jejich profesionální vhodnosti, jejich profesionální připravenosti, rozmístění, stupeň zacvičenosti, jejich spojení v efektivně fungující kolektivy úseků, brigád, osádek, provozů [7 : 60].

Sociologický duch v uvedených směrech je charakteristický pro všechny sovětské práce z oboru vědeckého řízení. Fenomén vědeckého řízení je v těchto pracích pojmán přímo jako atribut socialistické společnosti. Podle A. K. Belycha za socialismu působí mj. objektivní zákonitost říditelnosti společnosti vůbec [3 : 23]. V nevelké, ale obsažné knížce J. A. Tichomirova Vě-

decká organizace řízení se konstatuje, že „socialismus jako dynamicky řízený systém je vědecky řízenou společností“ [23 : 3].

V. I. Lenin, jak připomíná Tichomirov, označoval organizaci řízení za nejdůležitější úkol proletariátu po dobytí moci. Socialistické společnosti jsou při tom vlastní vědecké metody řízení. Komunistická strana jako vedoucí jádro řízení socialistické společnosti a socialistické státní orgány vždy usilovaly o řízení společnosti ve shodě s poznávanými společenskými zákonitostmi. Je příznačné, že „socialistická společnost postupně omezuje sféru nahodilých procesů a řízení staví na pevný základ vědy a demokracie“ [23 : 5].

Konkrétní úkoly řízení se ovšem mění a obsah řízení se zdokonaluje spolu s rozvojem socialistické společnosti, zejména ve spojitosti s vytyčováním nových cílů v ekonomické politice strany. Podle XXIV. sjezdu KSSS je zdokonalování řízení jednou ze základních podmínek realizace ekonomické politiky strany. V současné etapě rozmachu vědeckotechnické revoluce je růst významu řízení podmíněn řadou faktorů. Náleží k nim ohromné zvětšení rozsahu výroby, růst složitosti řídicích systémů a procesů, přechod chozrasčotních podniků a organizací všech odvětví na nový systém ekonomického plánování a stimulování atd. Také podmínky a možnosti pro zlepšování řízení se změnily. Patří k nim především rychlý rozvoj vědy o řízení, zlepšování profesionální přípravy kadrů i širokých lidových mas a rozvoj elektronické výpočetní techniky (viz např. [16]).

Důležitý je také sociologický poznatek o řízení, že s postupem výstavby socialistické společnosti účast pracujících mas na řízení musí vzrůstat. V. I. Lenin učil, že „čím širší je rozsah probíhajících změn, tím více se na nich musí podílet masy. Protože hlavním cílem řízení je v socialistické společnosti uspokojování a respektování zájmů pracujících, jsou pracující masy základní hybnou silou řízení. V tomto procesu si lidé osvojují cenné návyky společenské samosprávy, upevňuje se zde a rozvíjí jejich občanské uvědomění“ [23 : 120].

Pokud jde o spojitost řízení a systémů, je v sovětské literatuře o vědeckém řízení všestranně posuzován a propracováván systémový přístup. Jedním z nejzávažněj-

ších pokusů v tomto směru je dílo V. G. Afanasjeva *Vědecké řízení společnosti*, v němž rozpracoval z pozic marxistické filozofie řadu obecných kategorií kybernetiky a teorie systémů, aplikoval je na studium společnosti a obohatil tak marxistickou sociologii.² Je pochopitelné, že je odmítáno buržoazní pojetí sociálních systémů, propracované T. Parsonsem, Ch. Barnardem a mnoha dalšími. Leninský přístup ke „škole sociálních systémů“ uplatnil D. M. Gvišiani: „Je třeba zdůraznit nepochybně pozitivní význam řady myšlenek a projektů představitelů školy „sociálních systémů“. Pozornost zasluhují konkrétně jejich výsledky v oblasti aplikace systémových metod řízení, požadavek syntetického, komplexního přístupu k analýze organizace aj. Velmi zajímavá je také analýza mechanismu fungování organizačního systému (komunikací, rozhodování). Představitelé této školy velmi správně respektují vliv technických a technologických činitelů na sociální organizaci a pokoušejí se analyzovat změny systému „člověk – stroj“, které způsobuje postupující vědeckotechnický pokrok. Přitom se však dopouštějí nejhrubší sociologické chyby (nevyhnutelné v celé buržoazní sociologii vůbec). ztotožňují-li společenské výrobní vztahy (vztahy k výrobním prostředkům, vztahy mezi třídami atd.), tj. ekonomickou základnu společnosti, s organizací výrobního procesu, podmíněnou jeho technickými parametry. Tento zásadní omyl činí nakonec celou metodologii školy sociálních systémů zásadně neudržitelnou“ [11 : 298]. Teoretik řízení O. A. Dejneko o systémovém přístupu říká, že řídicí vztahy mohou být poznávány jen „na základě vědeckého zkoumání, prováděného podle systémového principu na základě dialektické metody“ [6 : 142].

Systémový přístup k otázkám řízení znamená podle téhož autora zkoumat a působit na všechny strukturní a funkční prvky ekonomického systému, a nikoliv jen na některou jeho část. Sovětsští autoři používají systémového přístupu v souladu s Marxovou systémovou analýzou pracovního procesu jako souhrnu vzájemně půso-

bících momentů: vlastní pracovní činnosti, pracovních prostředků a pracovních předmětů. K tomu, aby se zvyšovala optimalita pracovního procesu, je nutná souběžná korelace svazků mezi uvedenými strukturními prvky. Hlavním úkolem vědeckého řízení a organizování je zabezpečovat růst optimálnosti systémů, přičemž soulad (harmoničnost) systému ovšem nelze chápat jako stálou rovnováhu [1 : 247]. Pro vědeckou a praktickou práci v oboru řízení je z toho vyvozován závěr, že výzkum problémů řízení, zdokonalování systému řízení je nutno provádět s ohledem na vzájemné vztahy a působení všech prvků systému i na vztahy systému a jeho okolí. Například pracovníci organizační „podnikové laboratoře musí mít při výzkumu systému řízení na paměti, že tento systém je spjat a ve vzájemném působení s technikou, technologií, lidskou prací a ekonomikou podniku“ [6 : 143].

V žádné sovětské práci z oboru vědeckého řízení není pominut dříve zmiňovaný přístup k pracovnímu kolektivu jako objektu a subjektu řízení. Rozdíly jsou jen v tom, že vědecký přístup ke studiu pracovního kolektivu je někdy označován jako sociálně psychologický, jindy jako sociologický; tato terminologie ještě není v sovětské vědě o řízení ustálena. Jednota je však v názoru, že každý podnik je v socialistické společnosti nejen výrobní, ale také sociální buňkou společnosti. Je to právě marxisticko-leninská sociologie, říká D. M. Gvišiani, která „umožňuje chápat průmyslový podnik jako složitou kombinaci technických, materiálních a lidských činitelů. Každý reálný výrobní proces je systémem dvou různorodých komponent – věcných a lidských“ [10]. Každý výrobní kolektiv má své osobité rysy, které ho odlišují od jiných kolektivů. Tyto rysy jsou zjišťovány a studovány pomocí marxistických sociologických výzkumů. „Sociologické výzkumy v podnicích se zaměřují především na zkoumání osobnosti a kolektivu, tj. na vědecké určení souboru objektivních a subjektivních činitelů, na jejichž základě se formuje lidské vědomí a vznikají společenské vztahy“ [16 : 87].

² G. Popov o díle *Naučnoje upravlenije obščestvom* píše v článku *Cennyj vklad v izučenie problem*

naučnogo upravlenija obščestvom. In: *Organizacija upravlenija*. Moskva, Ekonomika 1971, s. 154.

Na druhé straně, jak bylo řečeno, je význam sociologické problematiky řízení patrný z pozornosti, kterou této problematice věnuje také sovětská sociologie. Jsou to jednak studie filozoficko-sociologické a obecně sociologické, jednak práce z oboru konkrétních sociologií, jako je sociologie práce, průmyslu anebo podniku, v nichž se z různých hledisek sociologická problematika řízení probírá. Především je v nich objasňováno, že sociologický a vůbec společenskovědní aspekt je nutným, objektivním aspektem řízení a organizace. Proto také společenské vědy se v období vědeckotechnické revoluce stávají bezprostřední výrobní silou: „Mnohé společenské vědy jsou spjaty s organizací práce moderní výroby a s používáním automatizovaných systémů pro řízení, ekonomické a sociální programování a prognostiku, pro vyhledávání informací, strojový překlad (jde o sociologii, politickou ekonomii, psychologii, demografii, sociální statistiku, lingvistiku, filozofii, pedagogiku, bibliografii aj.). Široké uplatnění společenských věd v oblasti výroby a techniky potvrzuje poučku, že se tyto vědy postupně stávají bezprostřední výrobní silou. Jejich používání v moderní výrobě je z hlediska techniky nutné. Svědčí o tom změny, které se týkají struktury výroby, řízení, organizace konstrukčních kanceláří, výpočetních středisek, v nichž ruku v ruce s inženýry, matematiky a programátory spolupracují filozofové, sociologové, ekonomové, psychologové, lingvisté a výtvarní umělci“ [8 : 271].

V souladu s marxistickou koncepcí sociálních systémů se v sovětské sociologické literatuře studuje řízení jako význačný systémový jev.

V podnětné publikaci V. G. Podmarkova *Úvod do průmyslové sociologie* se konstatuje, že „dvě stránky organizace — struktura a řízení — jsou neodlučně spjaty a nemyslitelný jedna bez druhé... Průmyslová sociologie nemůže studovat strukturu náležející do sociální organizace podniku, aniž by se dovedla do úrovně problematiky řízení s pochopitelným důrazem na jeho sociální obsah“ [18 : 140]. Řízení je podle Podmarkova „nejobecnější formou působení na řízený systém, která je vlastní všem živým i neživým, technickým i sociálním

objektům“ [18 : 140]. Obecně koncepční schéma řízení v sociální organizaci pak má následující podobu: Řízení, vedení, moc — samospráva.

Oproti řízení se vedení vyznačuje tím, že má pouze sociální obsah a nelze je rozšířit na věčné faktory výroby. Pojem „moc“ pak označuje tu skutečnost, že lidé zaujímající v systému řízení příslušné pozice jsou vybaveni určitými právy jednání a kontroly v dané organizaci. Problém nesmí být chápán v revizionistickém smyslu. Je nutno odmítnat revizionisticky konstruovaný protiklad samosprávy pracujících a socialistického státu. V tomto rámci pak Podmarkov zkoumá tuto sociologickou problematiku řízení: podnik jako systém sociálních komunikací, vztah vedoucího a kolektivu, řídicí strukturu podnikového kolektivu, společenskou práci jako faktor řízení a stimulování a sociální kontrolu.

Přímo na koncepční osnově problémů řízení je založena kniha u nás velmi známého sovětského sociologa a teoretika řízení G. N. Čerkasova *Sociologie práce a výroby*.³ Výmluvný je již název první kapitoly této studie: Bez sociologie nelze vědecky řídit. V této kapitole autor podává výčet sociologických rysů procesu řízení za socialismu, jimiž jsou:

1. Úspěšné řízení předpokládá organizovat činnost lidí v souladu s požadavky objektivních zákonů socialistického rozvoje. Kteréhokoliv cíle je možno úspěšně dosáhnout jen tehdy, odpovídá-li tento cíl objektivním tendencím rozvoje společnosti v daných konkrétních historických podmínkách a byly-li při jeho stanovení vzaty v úvahu celkové materiální podmínky života.

2. Řízení předpokládá mít přesnou představu jak o konečných, tak o dílčích výsledcích organizování činnosti lidí.

3. Řízení musí být založeno na volbě takových řešení, která jsou v daných sociálně ekonomických podmínkách nejefektivnější, tj. řešení optimálních.

Sociologický přístup k řízení, důsledně uplatňovaný v sovětské vědě o řízení a zpracováváný v řadě sociologických studií (zde byly uvedeny jen nejdostupnější, ale přitom svými postoji reprezentativní práce), umožnil sovětské vědě o řízení formulovat a nově objevit řadu otázek, které

³ Vydala Práce, Praha 1972.

v buržoazní nauce o řízení buď vůbec nejsou nastolovány, anebo jsou řešeny v deformované, nevědecké podobě.

Jednoznačně je například řešena otázka charakteru vědy o řízení. Zatímco na Západě se nauka o řízení vyvíjela jako střetání různých škol, koncepcí a orientací, které nabylo takového rozsahu, že se v USA počalo hovořit o „džungli“ řízení, jejímž průvodním zjevem byla nevraživost a vzájemné podečňování představitelů různých orientací — matematické a kybernetické, antropologické, organizační a jiných — a která teprve nedávno počala být překonávána pokusy o syntézu, jejímž rámcem je zejména netradiční průmyslové inženýrství (jinak: systémové inženýrství), v SSSR je věda o řízení od samého počátku koncipována jako interdisciplinární věda. Všichni významní sovětské teoretici vědeckého řízení, navazující na tradice učení zakladatelů vědecké organizace práce (NOT), jejíž hraniční charakter je patrný například na Gastérových ideách bioenergetiky a orgaenergetiky, zdůrazňují, že věda o řízení integruje na bázi zkoumání sféry řídicích a organizačních jevů a vztahů, a tudíž na bázi specifických zákonitostí těchto jevů poznatky četných věd — filozofie a vědeckého komunismu, politické ekonomie, kybernetiky, matematiky, právní vědy, pedagogiky, psychologie, sociologie a dalších věd. Na celosvazové vědeckotechnické konferenci o řízení, konané r. 1966, bylo konstatováno: „Zpracování problémů vědeckého řízení výroby se musí opírat o širší komplex různých oblastí poznání jak obecně metodologických (vědecký komunismus, marxistická filozofie a politická ekonomie, teorie sovětského státu a práva, kybernetika aj.), tak těch, které zkoumají zákonitosti různých stránek společenské výroby (ekonomika a finance národohospodářských odvětví, právo, sociologie, psychologie, fyziologie práce aj.)“ [20 : 17—18]. D. M. Gvišiani pak činí závěr, že „věda o řízení je komplexní disciplína, která se opírá o mnohé jiné teoretické a aplikované oblasti poznání“ [6 — předmluva D. M. Gvišianiho].

Pojetí vědy o řízení jako interdisciplinárního oboru plně odpovídá systémovému, komplexnímu charakteru řídicích jevů a procesů. Z něho pak plyne i syntetický

ráz vědy o řízení, v níž se poznatky řady jiných věd organicky spojují na základě výzkumu nového celku, nové kvality: „Soudobá systémová teorie potvrdila starou dialektickou pravdu, že celek má zákonitosti, které nelze redukovat na zákonitosti jeho částí. Řízení rozvíjejícího se hospodářského organismu se neomezuje pouze na zákon fungování jeho částí — techniky či ekonomiky, sociologie či psychologie, ale i na zákony celku. Nejde přitom pouze o to, brát v úvahu všechny aspekty, ale především o jejich organickou jednotu, o jejich vzájemné ovlivňování, například vztah hmotného a morálního, ekonomiky, politiky, stimlování a přinucení, aspekty odvětvového a územního plánování a řízení, odvětvovou a meziodvětvovou koncentraci výroby konstrukčně a technologicky stejnorodých výrobků a operací a specializací jejich výroby. Teorie řízení společenské výroby je především vědou o syntetickém, systémovém, komplexním přístupu k problémům a situacím...“ [14 : 125—126].

S ohledem na to, že sovětskovědní disciplíny tvoří základní součást interdisciplinární vědy o řízení výroby, je oprávněný i názor V. Lisicyna a G. Popova, že „vědeckost řízení je zabezpečována tím, že se soustavně přihlíží k výsledkům výzkumu prováděného všemi společenskými vědami — od filozofie a politické ekonomie až po sociologii a právo. Souhrn řídicích aspektů těchto věd vytváří vědecké základy řízení“ [14 : 212].

Marxistický sociologický pohled na otázky řízení dovolil formulovat i jiný zásadní poznatek. Celkové společenské systémy — společensko-ekonomické formace — se vyvíjejí v dialektickém působení výrobních sil a výrobních vztahů. Řízení proto není a nemůže být spjata jen s výrobními silami, tím méně pak jen s technickou stránkou výrobních sil, ale je organicky spojeno rovněž s oblastí výrobních vztahů. Ve smyslu Leninových výchozích myšlenek o řízení, obsažených v jeho posledních statích, se v sovětské literatuře o řízení přesvědčivě zdůvodňuje, že řízení má vždy dvě stránky: technicko-organizační a sociálně-ekonomickou. I když kapitalistická a socialistická teorie řízení dospívají ke shodným, vzájemně použitelným poznatkům, týkajícím se technické a organizační

stránky řízení, v zásadních cílech, principech a metodách se tyto dvě teorie s ohledem na jejich odlišný sociálně-ekonomický základ kvalitativně liší. Nové buržoazní teorie řízení nejsou zaměřeny jinak než na vykořisťování dělnictva, na „ždímání jeho potu“ (dodejme: nebo na vyčerpávání jeho nervové soustavy), podobně jako taylorismus; jsou jen jinou formou plnění týchž cílů a funkcí.

Společensko-ekonomická formace rozhodujícím způsobem ovlivňuje charakter řízení. Proto jsou specifické rysy řízení plynoucí z kvalitativních charakteristik společensko-ekonomických formací důležitější než obecné rysy, které nalézáme v rozmanitých společenských systémech ([1], [3]). Sovětský autor K. I. Varlamov v souvislosti s tím ukazuje, že úsilí V. I. Lenina položit základy socialistického řízení probíhalo v boji proti buržoazním koncepcím řízení i proti koncepcím pravých a levých oportunistů [24].

S uvedeným problémem souvisí otázka principů řízení. Buržoazní nauka o řízení se pokusila stanovit řadu obecných principů řízení, které jsou kodexem nejzákladnějších pravidel řídicí činnosti. Je jisté, že ve vztahu k technicko-organizačnímu aspektu řízení je možno formulovat některé zcela obecné principy řídicí činnosti. Avšak právě marxistický sociologický rozbor dovolil sovětské vědě o řízení korigovat tento názor a objasnit, že podstatné principy řízení se dají vyvodit pouze z kvalitativních charakteristik společensko-ekonomické formace. Pokud jde o principy řízení výroby, jsou vyvoditelné převážně pouze ze specifických ekonomických zákonů působících v daném společenském systému. Z toho plyne, že zákonitosti socialistické společensko-ekonomické formace a z hlediska řízení výroby především základní ekonomický zákon socialismu zásadním způsobem ovlivňují a určují principy řízení za socialismu: „Systém ekonomických zákonů socialismu vytváří objektivní základ pro principy řízení národního hospodářství. Princip řízení je vůdčí myšlenkou nebo základním pravidlem řízení socialistické výroby, které se opírá o působení systému ekonomických zákonů socialismu“ [17 : 40].

Proto nelze ve vědě o řízení určovat principy řídicí činnosti, aniž by byla re-

spektována taková základní pravidla socialistického řízení, jako je princip vedoucí úlohy strany, plánovitosti, demokratického centralismu, jednoty politického a hospodářského řízení, spojení odvětvového a územního řízení a některé další ([3 : 23–24], [2], [5] atd.).

Význam marxistické sociologie při rozpracovávání otázek vědeckého řízení je dále výrazně patrný v oblasti metod řízení. Sovětská věda o řízení je daleka toho absolutizovat pouze některé metody řízení, jak se s tím často setkáváme v buržoazním pojetí. Sociologie objasňuje, že společenská struktura je sítí nejrozmanitějších, často heterogenních a kvalitativně odlišných vztahů mezi jevy a procesy. Posláním řízení je uspořádávat, regulovat a formovat tyto vztahy tak, aby bylo možno v optimální míře dosáhnout vytyčených cílů. Tyto řídicí zásahy do sítě vztahů jsou účinné jen tehdy, jestliže metoda působení na danou oblast vztahů je přiměřená jejich charakteru. Metody musí být používány nejen adekvátně povaze vztahů, ale také konkrétním, měnícím se situacím. Z dialektiky sociálních vztahů ovšem současně plyne, že jednotlivé metody řídicí činnosti se prolínají, prostupují a v některých případech se vzájemně substituují.

„Sociologičnost“ v přístupu k řízení se v sovětské vědě o řízení tedy neprojevuje jen v tom, že mezi metodami řízení stále významnější místo zaujímají metody sociálně psychologické a sociologické. Tento sociologický přístup je ještě výrazněji patrný v uvedené otázce podřízenosti metod řízení charakteru sociálních struktur. V sovětské učebnici *Základy ekonomiky a řízení* je uvedeno: „Umění řídit spočívá v ovládnutí všech jeho metod, ve správném způsobu jejich kombinování v každém jednotlivém případě, v umění nalézt s ohledem na dané podmínky nejúčinnější formy působení na pracovníky a výrobní kolektivy“ [16 : 122].

Podrobnou analýzu metod řízení provádí G. Ch. Popov. Ukazuje, že metoda řízení není praktické jednání, ale jeho možné způsoby. Pojem „metoda řízení“ v sobě zahrnuje moment alternativnosti, protože předpokládá možnost volit způsoby jednání, a to právě v souvislosti se situací, s po-

vahou vztahů, které máme ovlivňovat, a pochopitelně i v souvislosti se zvláštností řídicího subjektu [11].

V sovětské vědě o řízení je ovšem z marxistického sociologického hlediska studován a rozpracováván sociální aspekt každé jednotlivé stránky řídicího procesu. V „technologii řízení“, tedy v té části vědy o řízení, která se zabývá jednotlivými vzájemně souvisejícími částmi či postupnými kroky řídicího procesu, sovětsští autoři respektují organické spojení technicko-organizační a sociálně antropologické stránky všech složek tohoto procesu. Neprojevuje se to pouze v řídicích aktech s tak evidentním sociologickým obsahem, jako jsou prognózování a plánování, ale také v ostatních částech řídicího procesu – rozhodování, příkazování a kontrolování.

Pokud jde o prognózování, je chápáno v širokém smyslu jako sociální prognózování, tj. jako činnost, při níž musí být vždy respektována vzájemná spojitost výrobně-technické, ekonomické, politické, ideologické a sociální sféry v užším slova smyslu. Dílčí prognózy vědy jako celku, jednotlivých vědeckých disciplín, techniky, kvalifikace a vzdělání, životního prostředí a životního způsobu a ostatních oblastí společenského života nejsou nikdy konstruovány izolovaně, ale s přihlédnutím k jejich dialektické podmíněnosti a s uznáním priority výrobních vztahů. Studium vývoje těchto jevů ve vazbě na konkrétní společensko-ekonomické vztahy a přesvědčení o nezbytnosti vzniku komunistické společensko-ekonomické formace je v sovětské prognostice zdrojem historického optimismu, který pochopitelně nijak nezastírá složitou rozpornost vývojového procesu. Rovněž sociální prognózování jako prognózování sociálních subsystémů (například sociálního subsystému průmyslového podniku) má v sovětské vědě o řízení stále důležitější místo: „Vedle technicko-ekonomických problémů se na přední místo dostává také prognózování procesů sociálního rozvoje, zdokonalování systémů a struktury řízení atd.“ [23 : 52].

Marxistický sociologický přístup k plánování je v sovětské vědě o řízení snad nejvíce patrný v koncepci komplexního technicko-ekonomicko-sociálního plánování. Plánování všech základních stránek

společenského rozvoje v jejich spojitosti je nezbytnou podmínkou vědeckého charakteru plánování. Ve snaze zdokonalit vědecké a demokratické principy plánování sovětsští vědci vypracovali systém komplexního plánování. Výchozím hlediskem komplexního systémového přístupu k plánování jsou cíle rozvoje socialistické země ([1] aj.).

Vodítkem pro propracovávání sociologických přístupů k prognózování a plánování je v sovětské vědě o řízení dědictví klasiků marxismu-leninismu. Bedlivě jsou studovány Marxovy, Engelsovy a Leninovy metody předvídaní. Je připomínáno, že „leninské předvídaní je výsledkem titánské, úporné práce. Lenin analyzoval probíhající procesy ve společenském životě a dokázal z nich vypracovat správné závěry a vývoody jak strategického, tak taktického rázu“ [22].

Také další z postupných kroků řídicího procesu – rozhodování – nabývá uplatněním marxistického sociologického přístupu na obsažnosti. V sovětské vědě o řízení nenalezneme mechanistický výklad rozhodovacího aktu jako více méně jednorázového činu, jehož kvalita je dána schopností řídicího pracovníka použít k vypracování rozhodnutí různých organizačních, technických a matematických metod a pomůcek. Tyto metody a pomůcky nesmí být podceňovány, avšak rozhodování nemůže být analyzováno jen z jejich zorného úhlu, nýbrž jako sociální jev s mnoha aspekty a společenskými vazbami.

Rozhodování je proces, kolem něhož se soustřeďuje úsilovná společenská práce. Zejména v plánovitě řízeném socialistickém systému existuje systematická hierarchie rozhodování, odpovídající hierarchii řídicích orgánů a řídicích stupňů. Přitom tato hierarchie nevede k prostému vyvozování rozhodnutí nižšího řádu z rozhodnutí obecnějšího, ale naopak klade velké nároky na samostatnost a iniciativnost při rozpracovávání, přijímání a zajišťování rozhodnutí. Sociální proces neprobíhá po jediné možné dráze. Vždy existují varianty rozhodnutí a každé rozhodnutí plyne z určitých konkrétních podmínek. Proto je kladen důraz na důkladné poznání situace, za níž je rozhodnutí přijímáno, a to jak objektivních faktorů situace, tak také subjektivních –

postojů a názorů lidí k řešeným otázkám. Sovětská věda o řízení z toho vyvozuje závěry o důležitosti konkrétních sociologických výzkumů jako jednoho z prostředků poznávání výchozích faktů.

Marxistická sociologie současně zdůrazňuje, že fakta musí být hodnocena a zobecňována pomocí marxisticko-leninské teorie. Nikoliv jen použití té či oné rozhodovací tabulky, toho či onoho matematického modelu dané situace, zadání počtu stupně optimálnosti variant samostatnému počítači apod., avšak především hodnocení faktů z hlediska poznatých ekonomických a společenských zákonitostí je spolehlivým základem správných rozhodnutí.

Rozhodování jako společenský jev je nejužší spojeno s činností pracovních kolektivů. V socialistických podnicích a jiných pracovních organizacích má rozhodování demokratický charakter; členové kolektivů se mají zúčastňovat tvorby rozhodnutí i jejich hodnocení. „V současných podmínkách.“ píše J. A. Tichomirov, „význam procedury přípravy a přijímání rozhodnutí výrazně vzrůstá. Tato procedura musí v ještě větší míře odrážet demokratický charakter přípravy řídicích rozhodnutí“ [23 : 109].

Sociologický přístup k problematice rozhodování umožnil sovětským vědcům zapracovat do této problematiky také otázky organizační a ideologické práce. Realizace rozhodnutí je dílem pracovních kolektivů, dílem pracujících mas. Organizování a ideologická výchova kolektivů je základním prostředkem jejich aktivizace při zajišťování rozhodnutí a jejich dobrovolné a iniciativní práce, projevující se především v různých formách socialistického soutěžení. Proto pojednávat o rozhodování a o řízení vůbec s pominutím těchto problémů, jak se to někdy děje, znamená zplošťovat reálný sociální proces.

Podobně se pod zorným úhlem sociologické analýzy jeví v četných nových podobách problém kontroly jako jedné z posledních fází řídicího procesu. Význam kontroly jako procesu získávání informací o jevech vyvolaných řídicími zásahy a zpětného působení na tyto jevy je v řídicí teorii všeobecně uznáván. Avšak v sovětské vědě o řízení se klade důraz na sociální

kontrolu, která plyne z charakteru sociální struktury. V obsahu a formách sociální kontroly jako součástí socialistického řízení je názorně patrný kvalitativní rozdíl socialistické sociální struktury oproti kapitalistické. Sociální kontrola má v socialistickém systému široký demokratický ráz a provádějí ji vlastně všechny společenské organizace i občané. Její formy a institucionální základy jsou neobyčejně pestré. Patří sem různé komise a orgány, například orgány lidové kontroly, avšak také veřejná vyjádření občanů ke kvalitě práce a řízení na schůzích, v tisku, rozhlasu, televizi apod.

Význam sociální kontroly a veřejného mínění jako projevu a nástroje této kontroly pak vede k docenění sociologických výzkumů a speciálně také výzkumů veřejného mínění jako forem „zpětné vazby“.

V sovětské vědě o řízení jsou rozpracovávány i další sociologické stránky kontroly. Pozornost je věnována především vlivu kontroly na vývoj sociálních skupin a celých pracovních kolektivů. Kontrola vede ke zvyšování odpovědnosti, disciplinovanosti a celkovému morálně-politickému růstu skupin. Často ústí i do opatření týkajících se zkvalitnění různých stránek skupinové struktury — profesionální, kvalifikační, věkové a dalších. V té souvislosti se někdy připomíná vliv kontroly na vztah řídicího pracovníka a podřízených. V kontrolní práci nadřízeného se projevuje charakter jeho řídicí osobnosti, jeho vztah k lidem, politický obzor, odborná kvalifikace atd. Sovětské sociologické výzkumy zasahující oblast sociální kontroly ukázaly, že podřízení oceňují u vedoucích pracovníků nejvíce jejich umění vzbudit zájem lidí o práci, objektivně hodnotit práci podřízených, jejich snahu zvyšovat vlastní kvalifikaci, vysoký pocit zodpovědnosti za svěřenou práci a schopnost klást společenské zájmy nad osobní [9 : 130].

Z marxistické sociologické koncepce řízení jako společenského jevu plyne i důraz, který sovětské teoretikové řízení přikládají problematice spojení teorie a praxe. Věda o řízení jako soubor poznatků o řídicích jevech a procesech není chápána pouze jako produkt vědeckého, myšlenkového úsilí jedinců — ať již teoretiků, či zkušených, talentovaných řídicích kádrů, pro

něž vedle teoretického studia byla hlavním školou řídicích znalostí a řídicího umění „univerzita života“, ale jako produkt zkušenosti a aktivního úsilí pracujících mas. Proto se také v sovětské praxi řízení ustavičně nabádá k tomu, aby se řídicí praxe zdokonalovala jak obohacováním poznatků vědy o řízení, tak pokrokovými zkušenostmi nejlepších podniků, závodů a jejich pracovních kolektivů. Praxe je zdrojem obohacování teorie řízení a současně i korektivem správnosti těch či oněch teoretických pouček.

Všestranné sociologické zkoumání řízení tedy ukazuje sociální bohatost a rozmanitost tohoto jevu. Vede také k odhalení dialektiky jeho vývoje a ke zjištění podstatných změn, které bude prodělávat v komunistickej společnosti. G. Ch. Popov končí své pojednání *Vědecké základy řízení* odhalením této vývojové perspektivy řízení: „V komunismu, jak předvídal již klasický marxismus-leninismus, bude rovněž existovat systém řízení ekonomiky. Tento systém však bude natolik demokratický, že je možno charakterizovat jej jako centralizovaný systém hospodářské samosprávy. Řízení je pravděpodobně poslední formou odcizení, kterou musí člověk překonat na své cestě z prehistorie do skutečných dějin.“⁴

Literatura

- [1] Afanasjev, V. G. (red.): *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Mysl 1970.
- [2] Bělých, A. K.: *Leninskij princip upravlenija socialističeskím obščestvom*. Moskva, Znaniye 1970.
- [3] Bělých, A. K.: *Politika, veda, riadenie*. Bratislava, Pravda 1973.
- [4] Bestužev-Lada, I. V.: *Socialnoje prognozirovaniye*. Moskva, Znaniye 1969.
- [5] Cvetkov, V.: *Leninskaja nauka organizacii truda i upravlenija*. Kijev, Gospolitizdat 1969.
- [6] Dejnego, O. A.: *Metodologičeskije problemy nauki upravlenija proizvodstvom*. Moskva, Nauka 1970.
- [7] Děnisev, V. G.: *Celovek i mašina v sisteme upravlenija*. Moskva, Znaniye 1973.
- [8] Episkopov, G. L.: *Vědeckotechnická revoluce a společenské vědy*. In: *Společenské vědy v SSSR*, č. 5, 1973.
- [9] Godunov, A. A.: *Stil komandira proiz-*

vodstva. In: *Organizacija upravlenija*. Moskva, Ekonomika 1971.

- [10] Gvišiani, D. M.: *Nauka upravljat segodnja*. In: *Organizacija upravlenija*. Moskva, Ekonomika 1971.
- [11] Gvišiani, D. M.: *Organizace a řízení*. Praha, Institut řízení 1973.
- [12] Kamenicer, S.: *Objektivní základy řízení socialistické průmyslové výroby*. In: *Nástin teorie řízení průmyslové výroby*. Praha, Institut řízení 1972.
- [13] Kogan, L. N.: *Socialnoje planirovanije*. Rabota, obrazovanije, byt. Moskva, Politizdat 1970.
- [14] Lisicyn, V. — Popov, G.: *Věda o řízení a řídicí kádry*. In: *Nástin teorie řízení průmyslové výroby*. Praha, Institut řízení 1972.
- [15] Marx, K.: *Kapitál*, sv. 1. Praha, SNPL 1953.
- [16] *Osnovy ekonomiki i upravlenija*. Moskva, Ekonomika 1972.
- [17] Oznobin, N.: *Metody řízení socialistické výroby*. In: *Nástin teorie řízení průmyslové výroby*. Institut řízení 1972.
- [18] Podmarkov, V. G.: *Vveděniye v promyšlennuju sociologiju*. Moskva, Mysl 1973.
- [19] Popov, G. Ch.: *Metody upravlenija socialističeskím proizvodstvom*. Moskva, Ekonomika 1971.
- [20] *Problémy vědecké organizace řízení socialistického průmyslu* (Materiály všesvazové vědeckotechnické konference). In: Popov, G. Ch.: *Vědecké základy řízení*. Praha, Práce 1972.
- [21] Staroscjak, E.: *Elementy nauki upravlenija*. Moskva, Progress 1965.
- [22] Tichomirov, J. A.: *Upravlenčeskije rešenije*. Moskva, Nauka 1972.
- [23] Tichomirov, J. A.: *Naučnaja organizacija upravlenija*. Moskva, Sovětskaja Rossija 1973.
- [24] Varlamov, K. I.: *Leninskaja koncepcija socialističeskogo upravlenija*. Moskva, Mysl 1973.
- [25] Vendrov, E. E.: *Psichologičeskije problemy upravlenija*. Moskva, Ekonomika 1969.
- [26] *Základy řízení průmyslových podniků*. Praha, SNTL 1972.
- [27] *Základy vědeckého komunismu*. Praha, Svoboda 1972.

Резюме

Чех В.: Социология в советской науке об управлении

V sovětské науке об управлении марксистская социология занимает важное место. С другой стороны также советская социология все чаще обращается к вопросам управления. Этому так потому, что управление является объективной чертой социальных систем. Качество управле-

⁴ Popov, G. Ch. cit. práce, s. 36. Týmž problémom se zabývá A. K. Bělých v práci *Politika, veda, riadenie* v kap. IV. *Všeobecné a specifické rysy řízení*

za socialismu a komunismu a v kap. V. *Způsobu a etapy formování komunistické samosprávy*.

вия имеет яркое влияние на функцию этих систем. В советской науке об управлении социологическая проблематика не является лишь одной из ее тем, но марксистский социологический подход является общей основой решения всех вопросов управления. С точки зрения марксистской социологии управление является общественным явлением, подчиняющимся законам общественного развития и связанным с конкретной общественно-экономической формацией. Наряду с технико-организационной стороной управление всегда обладает стороной социально-экономической. Оно — явление объект-субъектное и, таким образом, проявляет себя как управление социальными группами и рабочими коллективами в данных конкретных условиях. Принципы управления в значительной степени определяются особенностями общественно-экономических формаций и, таким образом, принципы социалистического управления качественно отличаются от принципов капиталистического управления. Только те правила управления, которые относятся к его технико-организационной стороне, имеют общую силу. С позиции марксистского социологического подхода можно характер науки об управлении определить как характер междисциплинарной отрасли и таким образом преодолеть односторонние точки зрения на управление. Эта позиция позволяет много-сторонне и с учетом социального содержания управления анализировать и все отдельные проблемы управления, каким является проблема прогнозирования, которое должно исходить из социальных обусловленностей и связанности прогнозируемых явлений, принятие решения, которое необходимо понимать как социальную, групповую деятельность, проведение контроля, где важное место занимают вопросы социального контроля, и многие дальнейшие вопросы. Овладение марксистскими социологическими знаниями об управлении также позволяет обогатить реестр управляющих методов и поднимать общий уровень культуры управленческой деятельности.

Summary

Cech V.: Sociology in the Soviet Science of Management

In the soviet science of management, Marxist sociology occupies a significant place. On the other hand, soviet sociology pays increasing attention to the problems of management. This is so because management is an objective characteristic of social systems. The quality of management exercises a marked influence upon the function of these systems. Sociological problems constitute one of the thematic areas of the soviet science of management, and, moreover, the Marxist sociological approach provides the general basis for solving all problems of management. From the point of view of Marxist sociology, management is a social phenomenon governed by the laws of social development and linked with concrete socio-economic formations. Besides the technical-organizational aspect, management always has its socio-economic side. It is an object-subject phenomenon and consequently appears as the management of social groups and working collectives under given concrete conditions. To a considerable extent, the principles of management are determined by the specificities of socio-economic formations: this is why the principles of socialist management are qualitatively different from those of capitalist management. It is only the principles of management relating to its technical-organizational aspect that are generally valid. From the position of the Marxist sociological approach, the character of the science of management as an interdisciplinary branch may be determined, and, consequently, one-sided views of management may be overcome. This position allows of a many-sided analysis respecting the social content of management of all individual problems of management, such as e. g. the problem of forecasting where social conditioning and the dependence of forecasted phenomena must necessarily be observed, the problem of decision-making that must be conceived as social, group activity, the problem of control wherein the issues of social control occupy a significant place, and a great number of further problems. The mastery of Marxist sociological knowledge of management also permits an enrichment of managerial methods in scope, as well as an increase in the general cultural level of managerial work.

Řízení je složitý proces, jehož vědecké zvládnutí je možné jen metodou komplexní analýzy založené na řadě věd. Tak vždy přistupovali k otázkám řízení klasikové marxismu.

Marxovy úvahy o socialismu implikovaly i „ekonomii volného času“. Marx předvídal, že plánovitý rozvoj výrobních sil umožní uvolňovat a šetřit lidskou práci, snižovat nutnou pracovní dobu a vytvoří tak předpoklady pro plný a svobodný rozvoj každého jedince. Engels ukazoval, že socialismus vytvoří ekonomiku zajišťující nejen neustálý růst materiálních podmínek, nýbrž i rozvoj fyzických a psychických schopností lidí. Rovněž V. I. Lenin se mnohokrát vracel k myšlence, že socialismus bude společenským řádem zajišťujícím nejen všeobecný blahobyt, nýbrž i všestranný rozvoj osobnosti všech členů společnosti.

Vědeckotechnická revoluce tyto procesy výrazně umocňuje, jak předvídal Marx: „Dělu práce v automatizované továrně charakterizuje to, že práce ztratila všechen ráz specializace. Jakmile však ustává všechen vývoj specializace, začíná se pociťovat potřeba univerzality, snaha po všestranném vývoji individua. Automatická továrna odstraňuje odborníky a odbornický individualismus“ [1 : 172, 173].

Ostatně v Kapitálu Marx programově formuloval jako cíl socialistické společnosti umožnit dělníkovi rozvoj ve všestranně rozvinutou osobnost s možností přecházet na různé druhy práce. Podle Marxe bude dílčí dělník nahrazen všestrannou osobností, „pro niž jsou společenské funkce střídavými způsoby životní činnosti“ [2 : 518].

Zespolečenštění výrobních prostředků po socialistické revoluci — tedy i znárodnění podniků — chápali Marx, Engels i Lenin jako základní předpoklad jejich vědeckého řízení a plánování. Přitom však, jak vy-

plývá již z výše uvedených myšlenek klasiků, toto vědecké řízení a plánování chápali jako komplexní, postihující nejen technické a technologické ukazatele, nejen ekonomické vztahy, nýbrž i tu realitu, která se týkala „světa živé práce“, rozvoje osobnosti socialistických lidí, celé sociální reality. Marx a Engels proto výslovně žádali, aby se pracující naučili „chápat vzdálenější sociální účinky své výrobní činnosti“ a získali možnost „tyto účinky ovládat a usměrňovat“ [3 : 461].

Již před revolucí se Lenin nejednou vyjadřoval k realizaci těchto myšlenek v socialistických podnicích. Tak například napsal:

„Až proletariát zvítězí, udělá toto: uloží ekonomům, inženýrům a agronomům aj., aby pod kontrolou dělnických organizací vypracovali „plán“, aby jej prověřovali, aby hledali prostředky, jak centralizaci uspořít práci, aby hledali opatření a metody nejjednodušší, nejlevnější, nejúčelnější a nejuniverzálnější kontroly. Za to ekonomům, statistikům a technikům dobře zaplatíme, ale nebudou-li tuto práci dělat svědomitě a plně v zájmu pracujících, nedáme jim jíst“ [4 : 106–107].

Komplexní přístup k řízení a plánování socialistických podniků zahrnuje zcela logicky kromě technické a ekonomické analýzy i analýzu sociální. Lenin zejména ve svých posledních člancích, označovaných za Leninovu závěť, avšak i v řadě dalších projevů a statí vyžadoval nekompromisně tento komplexní a analytický přístup a výslovně kritizoval jen povšechné a konkrétní život ignorující teze. Tak například v *Projevu o hospodářské výstavbě* dne 31. III. 1920 řekl:

„Kdyby byli zastánci zásady kolektivního řízení udělali za poslední dva měsíce to, po čem teď volají, kdyby nám byli uvedli aspoň jeden příklad, ne ovšem takový, že někde mají jednoho ředitele a

někde jednoho zástupce, ale kdyby byli dotazníkem přesně otázku vyšetřili a porovnali systém kolektivního řízení se systémem individuálního řízení, jak to bylo usneseno na sjezdu národohospodářských rad a ÚV, byli bychom dnes o mnoho chytřejší. Na sjezdu bychom nebyli poslouchali zásadní diskuse, které nemají valný smysl, a stoupenci kolektivního řízení by byli mohli s věcí hnout. Jejich pozice by byla silná, kdyby skutečně byli mohli uvést aspoň deset továren, které pracují za stejných podmínek a jsou řízeny podle zásady kolektivního řízení, a kdyby je pak byli věcně porovnali se stavem, jaký je v továrnách řízených jednou osobou. Takový referát by nám byl pomohl dostat se o velký kus kupředu; možná, že bychom byli stanovili praktické odstupňování na tomto podkladě kolektivního řízení. Ale celá věc je v tom, že nikdo z těch, kdo by měli mít praktický materiál, ať už pracovníci národohospodářských rad či odboraři, nic nepřinesli, protože nic neměli. Nemají nic, zohla nic!“ [5 : 479–480].

Ve známém článku *O jednotném hospodářském plánu* Lenin v r. 1921 napsal: „Články a diskuse na toto téma působí skličujícím dojmem... Nejnudnější scholastika včetně zvanění o zákonu řetězové souvislosti apod., scholastika hned literátská, hned byrokratická, ale nikde živé dílo.

Ba ještě hůře. Povýšenecky byrokratická nevšímavost k živému dílu, které již bylo vykonáno a v kterém je třeba pokračovat. Znovu a znovu nejpustší „výroba tezí“ či vycucávání si z prstu hesel a návrhů místo pozorného a pečlivého seznámení se s našimi vlastními praktickými zkušenostmi.

Jediná seriózní práce o otázce jednotného hospodářského plánu je *Plán elektrifikace RSFSR*, zpráva Státní komise pro elektrifikaci Ruska (Goelro) VIII. sjezdu sovětů, vydaná v prosinci 1920 a rozdaná na VIII. sjezdu...

Podstata věci tkví v tom, že lidé u nás neumějí vzít věc za pravý konec a zaměřují živou práci za intelektuálskou a byrokratickou plánovaní. Měli jsme a máme běžné plány opatřování potravin a paliva. Učinili jsme zřejmou chybu v obou těchto plánech. O tom nemůže být dvojí mínění. Zdatný ekonom se místo prázdných tezí pustí do studia faktů, číslic a údajů. dů-

kladně rozebere naše vlastní praktické zkušenosti a řekne: chyba je tam a tam, napravit je ji třeba tak a tak. Zdatný administrátor na základě takového studia navrhne nebo sám provede přemístění osob, změnu odpovědnosti, reorganizaci aparátu apod. Ale ani tento, ani onen věcný a dělný vztah k jednotnému hospodářskému plánu není u nás vidět“ [6 : 144].

Jak je zřejmé, leninský přístup k řízení a plánování socialistických podniků předpokládá sociální analýzu „živého díla“, tedy přesnou vědeckou analýzu toho kterého jevu a skutečnosti, plánu přeměny této skutečnosti a jeho realizaci, poměru lidí k úkolům, analýzu příčin neúspěchů, zobecnění zkušeností nejlepších dělníků a organizátorů, konkrétní analýzu organizace práce, pracovních podmínek, soutěžení pracovních kolektivů apod. Tento fakt vyjadřuje hlubokou zákonitost vývoje socialistické společnosti, v níž se poprvé v historii lidové masy stávají nejen objektivně, nýbrž i subjektivně, uvědoměle rozhodující silou v dějinách. Stále vědecktější sebepoznání i poznávání objektivních podmínek, v nichž tuto úlohu realizují, nachází svůj výraz i ve stále širším uplatňování sociálně analytických a sociálně prognostických činností v socialistické společnosti.

Je-li sociální analýza metodou řízení socialistických podniků jakožto podniků všelidových, procesy vědeckotechnické revoluce její význam i funkci v celkovém procesu vědeckého řízení těchto podniků výrazně zvyšují. Dochází k tomu, že do ekonomického procesu jsou vtahovány další sociální skupiny. Roste například zaměstnanost žen, tím však se zvyšuje i závislost rodiny na podnikovém dění (změny pracovní doby, požadavky na růst kvalifikace žen, růst volného času a práce v domácnosti apod.). Posiluje se tendence k týmové práci, rostou tedy i nároky na organizaci práce týmů. Zvyšují se nároky na psychickou složku pracovní síly. Jestliže Marx definoval pracovní sílu jako „souhrn fyzických a duševních schopností, jimiž disponuje organismus, živá osobnost člověka, a které člověk uvádí v činnost, kdykoli vyrábí nějaké užité hodnoty“ [2 : 186], potom technické systémy typické pro epochu vědeckotechnické revoluce vyvolávají stále výraznější změnu charakteru práce v práci s převahou

psychických prvků, vyžadující tedy i rozvoj především psychických schopností pracovníků. Tato skutečnost vyvolává i nové požadavky na styl a metody řízení takových pracovníků. Tak například vzrůstá význam nepřímých metod řízení, využívání celé motivační škály v řízení lidí. To opět nově formuje nároky na přípravu vedoucích hospodářských pracovníků.

V souvislosti s těmito procesy se dřívější převážně technicko-ekonomické řízení a plánování socialistických podniků rozšiřuje a stává se řízením skutečně komplexním, tj. vedle technicko-ekonomického i sociálně psychologickým. V těchto podmínkách již nestačí plánovat jen *zdroje*, nýbrž je nezbytné řídit a plánovat i vytváření ekonomických a sociálních podmínek realizace vědeckotechnické revoluce. Protože je nezbytné s dostatečným předstihem předvídat i možné důsledky vědeckotechnického rozvoje podniku, vzniká v podnikové praxi, a tedy i v rovině společenskovední teorie potřeba formulovat koncepci a metodologii sociální analýzy socialistického podniku.

Jaké oblasti musí sociální analýza socialistického podniku nezbytně postihovat?

Základní oblastí je *sociální struktura kolektivu pracujících*, jejíž analýza je východiskem pro plánování a vědecké řízení celkové přeměny kolektivu na základě úkolů stanovených plánem a zavádění nové techniky v konkrétním podniku. Jde jmenovitě o analýzu dělníků, techniků, zaměstnaných žen, administrativních pracovníků. Sociální analýza kolektivu zahrnuje dále analýzu věkových skupin, umožňujících mj. plánovat náhradu za pracovníky odcházející do důchodu. Analýza profesionální struktury umožňuje bilanční metodou dlouhodobě plánovat například překvalifikaci konkrétních skupin pracovníků, nábor pracovníků pro nové profese v podniku, přesun pracovníků mezi provozy v jednotlivých letech pětiletky v závislosti na harmonogramu zavádění nové techniky. Sociální analýza vybraných sociálních skupin (ženy, mládež, osoby se změněnou pracovní schopností) umožňuje realizovat řadu speciálních opatření v pracovním režimu těchto pracovníků, speciální úpravy pracovního prostředí, změny stylu řízení kolektivů těchto pracovníků apod.

Druhou oblastí sociální analýzy socialistického podniku je *pracovní prostředí*. Pracovní prostředí jako celek plní v epoše vědeckotechnické revoluce stále významnější funkci. V podnikové rovině například je významným činitelem kompenzace monotónnosti práce, a řady dalších negativních důsledků nové techniky (např. hluk má výrazněji negativní funkci v podmínkách, kdy technika vyžaduje vysoké soustředění pozornosti pracovníka). Psychická náročnost práce v nových technických systémech a jejich tempech vyžaduje i sociálně psychologickou analýzu účinků hudební při práci, zeleně v pracovních prostorech, světelného a tepelného režimu, barvy stěn aj. V novém kontextu vystupuje i význam estetizace pracovního prostředí pro pracovníky socialistických podniků, pracovníky s vysokou kulturou i životní úrovní. Pracovní prostředí má dnes přímou souvislost s úrazovostí (růst únavy z monotónnosti práce, špatného osvětlení, nesprávného tepelného režimu apod. koreluje s růstem úrazovosti, hygienické podmínky s nemocností). Sociální analýzy pracovního prostředí umožňují plánovat optimalizaci práce v konkrétních pracovních podmínkách.

Třetí oblastí sociální analýzy socialistického podniku je *motivační sféra*. Zahrnuje analýzu růstu životní úrovně pracovníků podniku a hodnotí mzdovou a prémiovou politiku jako nástroje řízení. Zkoumá materiální i morální stimuly a jejich váhu v řídicím procesu. Zabývá se rozborem využívání kolektivních fondů. Studuje přitažlivost různých profesí pro mladé pracovníky, uspokojení z práce u konkrétních sociálních skupin. Hodnotí stabilizační vliv bytové politiky podniku. Umožňuje odhalit takové motivátory, které nebývají vedení podniku dostatečně známy, a tedy ani využívány v operativním řízení kolektivů.

Čtvrtou oblastí sociální analýzy socialistického podniku je *komunistická výchova a rozvoj osobnosti pracujících*. Na rozdíl od konzumní kapitalistické společnosti, v níž je cílevědomě pěstována marketinková koncepce člověka jako „trhu“, jehož potřeby je třeba ovlivňovat ve prospěch realizace zboží monopolních producentů, socialistické společnosti jde programově o rozvoj harmonické osobnosti. Jde tedy

jednak o materiální zajištění životní úrovně, zároveň však i o rozvoj všestranně rozvinuté a kolektivisticky orientované osobnosti socialistického člověka. Sociální analýza v podniku odhaluje optimální cesty a metody výchovy takové osobnosti a umožňuje poznávat i hodnotit poměr k práci, angažovanost socialistického občana v práci i ve veřejném životě, zvyšování vlastního vzdělání, rozvoj tvořivosti, vztahu k umění, optimální cesty rozvoje tělesné kultury pracovníků podniku.

Pátou oblastí sociální analýzy socialistického podniku je *sociální klima v pracovním kolektivu*. Jak ukazují rozbory fluktuace, stávají se konfliktní vztahy v pracovním kolektivu stále častější příčinou odchodu pracovníků. Poznávání vztahů mezi pracovníky a vedoucím je důležité pro posuzování správnosti stylu řízení a vedení lidí i pro upevňování autority vedoucího. Vytváření pozitivního sociálního klimatu se bezprostředně odráží v růstu iniciativy pracovníků, upevňuje kolektiv i vztah jeho členů k socialistickému podniku. Pozitivní, soudružské vztahy ovlivňují zvláště mladé členy kolektivu, jejich vývoj v řádné občany socialistické společnosti.

Okruh otázek, jež jsou předmětem sociální analýzy socialistického podniku, netvoří uzavřený systém. Již dnes je zřejmé, že je velmi důležité hlouběji poznat vztahy socialistického podniku a veřejnosti, města, okresu, kraje, celé společnosti. Vzhledem k jejich značnému sociálnímu působení i ve sféře podniku je dále účelné věnovat v sociální analýze zvláštní pozornost vedoucím a řídicím pracovníkům. V rozvinutých podmínkách sovětských podniků se podrobuje speciální sociální analýze účast pracujících na řízení a řada dalších jevů. Uvedených pět oblastí lze však považovat za základní; v praxi socialistických zemí jsou vždy zahrnovány do sociálně analytických činností v podnicích.¹

Lze položit otázku, zda rozborová činnost v našich podnicích uvedené oblasti již nezahrnuje, neboť je značně rozsáhlá a opírá

se o širokou základnu informací poskytovaných účetnictvím, statistikou, revizními a kontrolními zprávami, mnohdy i chronometráží, snímky pracovního dne, analýzou dokumentace, filmového materiálu apod.

Tak jako je řízení a plánování socialistického podniku *procesem*, ani *sociální analýza* nemůže být posuzována jako účinná metoda řízení podniku, je-li jen ojedinělou, byť úspěšnou akcí. (Takovou akcí bývá např. průzkum fluktuace podniku v určitém roce.) Tak jako analýzy technické a ekonomické představují v podniku systematickou činnost, vyúsťující v permanentní proud příslušných informací pro řídicí stranické a hospodářské orgány, i analýza sociálních procesů v podniku může přispět například ke zvýšení efektivity výroby rovněž jen jako *metoda řízení*, tedy jako *systematicky* uplatňovaný nástroj řízení podniku. V pracích, které se zabývají efektivností výroby, se rozborová činnost zatím orientuje na zjištění rezerv. Jde o jejich odhalování jednak v oblasti základních prostředků (např. cestou prodlužování doby funkce strojů ve výrobním procesu, snižováním podílu neproduktivních časů, zaváděním nových technologických procesů apod.), jednak v oblasti materiálu (např. zlepšováním struktury spotřebovaného materiálu). Značná pozornost se věnuje i oblasti lidské práce. Kam se však orientuje rozborová činnost v tomto případě? Především na snižování podílu neproduktivních časů, snižování podílu neproduktivně odpracovaného času, zvládnutí práce při její dané organizaci (např. růstem kvalifikace), účelnější rozdělení pracovních sil (např. ovládnutím více profesí). V rozborové činnosti nejsou dotčeny — a vzhledem k neexistenci příslušných podkladů zatím ani být nemohou — takové oblasti rezerv efektivnosti práce, jako například optimalizace pracovního prostředí, komplexní řešení stabilizace pracovníků (motivační sféra, sociální klima) aj.

Jak je zřejmé, ve většině našich podniků nejsou zatím pro sociálně analytickou činnost vytvořeny dostatečné předpoklady,

¹ Konkrétní metodiku sociální analýzy těchto základních oblastí obsahuje řada sovětských prací (např. takzv. permská metodika, kyjevská metodika apod.). Za nejpropracovanější považujeme metodiku Ústavu konkrétních sociálních výzkumů při Lenin-gradské státní univerzitě, vydanou již i česky v r. 1973 nakladatelstvím Práce v Praze. Ta se stala

základem i pro metodiku doporučenou v SSSR celostátně sovětskými odbory a ministerstvem práce. Obsahuje konkrétní tabulky, popis ukazatelů a bohatou další literaturu. V ČSSR již vzniklo rovněž několik metodik, nejobsáhlejší v r. 1974 v Čs. výzkumném ústavu práce v Bratislavě.

žadoucí z hlediska efektivnosti řízení národního hospodářství. Proto byla často rozvíjena nikoli koncepčně a systematicky, nýbrž k řešení jednotlivých problémů, na které se narazilo v operativním řízení. Častá je i tendence orientovat sociální analýzu charitativně, tedy nikoli na poznání základních tendencí vývoje kolektivů pracovníků. Podcenění sociálně analytických a sociálně prognostických činností se projevuje i ve vybavenosti kádrových a personálních útvarů, které by měly mít možnost opřít se o expertízy (externí) nebo o systematickou práci (interní) kvalifikovaných specialistů. Podcenění funkce sociální analýzy vede k nedostatku věrohodných informací o sociální realitě v podniku a neumožňuje pak ani zařazovat sociální hlediska do střednědobých a zejména dlouhodobých plánů. Malá pozornost věnovaná sociálně analytickým přístupům omezuje rovněž možnost mobilizovat k řešení konkrétních problémů celý kolektiv pracujících v podniku. Zejména však je sotva možné bez sociálních analýz v podnikové sféře realizovat a uvádět do praxe usnesení sjezdů komunistických stran o spojení předností socialismu s vědeckotechnickou revolucí. Kdyby sociální předpoklady a důsledky vědeckotechnické revoluce v podniku byly ponechány živelnosti, mohou se stát činitelem omezujícím technický rozvoj. Naproti tomu možnost uvědoměle regulovat důsledky vědeckotechnické revoluce — a to v rozsahu celospolečenském i podnikovém — je velikou předností socialismu. Realizovat tuto přednost znamená ovšem sociální předpoklady a důsledky vědeckotechnického rozvoje spolehlivě poznat a prognózovat, a to právě v podnikové rovině, kde se tento rozvoj uskutečňuje. Je proto objektivně dáno, že v rozvinuté socialistické ekonomice se sociální analýza stává metodou řízení socialistického podniku.

Funkci sociální analýzy v socialistickém podniku je na základě mnohaoborového přístupu vědecky postihovat existující sociální realitu a vývojové trendy, jejichž včasné poznání umožní i společensky pozitivně ovlivňovat jejich další rozvoj prostřednictvím plánu jako hlavního nástroje řízení socialistického podniku. Předmětem sociální analýzy socialistického podniku je

především pracovní kolektiv. Podnik jako sociální systém je hierarchicky uspořádaná struktura pracovních skupin. Pracovní kolektiv je v teorii i praxi socialistického podniku jednou z hlavních front. Analýze pracovního kolektivu i teoretickému zobecnění zkušeností z vedení a řízení pracovních kolektivů byla zatím v literatuře věnována jen malá pozornost.

Pracovní kolektiv

Pracovní skupinu a rodinu označuje sociologická a sociálně psychologická literatura za malé sociální skupiny či mikroskupiny, protože jsou charakterizovány těmito znaky:

- a) jejich členové jsou sjednoceni k realizaci společného cíle;
- b) existují mezi nimi prokazatelné a trvalé interpersonální vazby, které způsobují, že si jedinci jsou s to vybavit své partnery a jejich charakteristiky i po skončení pracovního procesu;
- c) počet členů není natolik vysoký, aby vylučoval vytvoření silných interpersonálních vazeb.

Tyto charakteristiky, uváděné v pracích zejména buržoazních autorů, jsou již na první pohled značně povrchní, například tím, že jsou v této obecnosti aplikovány na jakoukoli mikroskupinu, v našem případě pak věnují nepatrnou pozornost *ekonomické determinaci pracovní skupiny*; dále tím, že jsou aplikovány tak, jako by svět mikroskupin existoval sám o sobě, bez vztahu ke konkrétní makrosféře, tedy nezávisle na typu společenských, třídně ekonomických vztahů. Takovéto přístupy, typické pro metodologii buržoazních společenskovědních prací, však nejsou s to vysvětlit realitu pracovní skupiny v *socialistickém podniku*.

Někteří buržoazní autoři argumentují tím, že práce je procesem vlastním lidskému rodu, a tedy i pracovní skupiny mají prý „technologický“ charakter.

Práce jako typicky lidská činnost skutečně je objektivní proces, bez něhož není lidská existence myslitelná. Marx charakterizoval práci jako „proces probíhající mezi člověkem a přírodou, proces, v němž člověk svou vlastní činností zprostředko-

vává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou“ [2 : 196].

Již lov donutil člověka konat tento proces skupinově. V dějinách se stále posiloval společenský charakter práce. Kapitalismus byl založen na vykořisťování společenské práce. Marx podrobně zkoumal pracovní proces v *Kapitálu*. V kapitole XI., nazvané *Kooperace*, napsal: „... u většiny produktivních prací již sám společenský kontakt vyvolává soutěživost a zvláštní povzbuzení životní energie (animal spirits), jež zvyšují individuální výkonnost jednotlivců. Proto 12 osob vyrobí za jeden společný pracovní den o 144 hodinách mnohem více výrobků, než 12 izolovaných dělníků, z nichž každý pracuje 12 dní po sobě. Příčinou toho je, že člověk je od přírody živočichem, ne-li politickým, jak se domníval Aristoteles, pak jistě společenským“ [2 : 352].

Rovněž B. Engels upozorňoval na tuto významnou socializační funkci práce, na skutečnost, že již sám pracovní proces stmeluje lidi v kolektiv. Podle Engelse rozvoj pracovních činností „přispíval nutně k tomu, že sbližoval členy společnosti, poněvadž se stále častěji vyskytovaly případy vzájemné podpory, společné součinnosti a probouzelo se vědomí užitečnosti této součinnosti pro každého jednotlivce“ [3 : 454].

Jak je tomu však s pracovními skupinami v třídních společnostech, zejména za kapitalismu?

Pracovní skupiny vytvářel kapitalista ve svých podnicích jednak proto, že si je vynucovala technologie, také však již s vědomím právě těchto dalších faktorů mimo-technických — tj. ekonomických, sociálních a psychologických, jejichž účinnost měřil výši svého zisku. Zde je rovněž vysvětlení podstaty zájmu kapitalisty o společenskou vědu, zájmu o rozvoj metodologie zkoumání „společenskosti“ člověka-pracovníka v jeho podniku.

Socialistický podnik představuje kvalitativně jinou ekonomickou a sociální realitu než podnik kapitalistický. I zde ovšem existují pracovní skupiny; jak je to dáno technologickým procesem, i zde se promýšlí racionální organizace práce a vědecké for-

my kooperace. Zásadní rozdíl je zřejmý z toho, že členové pracovních skupin jsou zároveň vlastníky výrobních prostředků, že jsou objekty, avšak i subjekty řízení, že se prakticky podílejí na řízení podniku, že jsou jim otevřeny všechny cesty ke kvalifikaci, k funkcím, že se nemusejí obávat ztráty zaměstnání, ztráty sociální jistoty, až podnik opustí ve stáří či nemoci, atd.

Přesto však lze sotva považovat každou pracovní skupinu v socialistickém podniku automaticky za pracovní kolektiv.² Vytváření kolektivu z pracovní skupiny je nutno chápat jako proces, jehož výsledek je závislý na řadě faktorů v kolektivu samém (např. styl práce vedoucího, vyspělost členů apod.), na vlivech přicházejících z podnikového okolí (vztah jiných kolektivů k danému kolektivu, poměr vedení podniku k dané dílně apod.) a nepochybně i vlivů celé sociální makrosféry (např. pověst podniku ve městě, vliv mezinárodní situace apod.). Tento proces vyjádřil například sovětský vědec N. S. Mansurov takto:

„Lidé mohou být pospolu, mohou dokonce pracovat dlouhou dobu pod jednou střechou, avšak přitom nevytvářejí vždy kolektiv. Kolektiv je organizované sdružení lidí, které vzniká za určitých podmínek. Blízkost lidí pod vlivem takových objektivních faktorů, jako je společenství místa (práce v tomtéž prostoru, neboli jak říkal K. Marx, na „společném poli práce“), více či méně dlouhodobá společná pracovní činnost a možnost kontaktů (na základě společného jazyka a společných zájmů) jsou jen předpoklady k vytvoření kolektivu“ [7 : 633].

Pracovní skupina je tedy v literatuře definována obvykle jako sociální mikroskupina vymezená těmito znaky:

- společný cíl,
- pevné interperzonální vazby,
- odpovídající malý počet členů.

N. S. Mansurov poukazuje na další objektivní faktory:

- společenství místa,
- délka doby kooperace členů.

Poznamenává však, že toto vše nutno chápat jen jako *předpoklady* k vytvoření pracovního kolektivu,³ aby však reálně

² V tom smyslu formuloval svůj názor V. G. Podmarkov — viz jeho práci *Vvedeniye v promyshlennuyu sociologiu*. Moskva, Mysl 1973, s. 52.

³ Pojem kolektiv je odvozen z latinského „colligere, collectum“ = sbírat, spojovat, shromažďovat.

vznikl kolektiv, musí jít o organizované sdružení lidí. Shodně s tímto pojetím definoval pojem *organizování* zakladatel praxeologie T. Kotarbiński:

„Organizování spočívá v tom, že z daného souboru lidí, z jejich seskupení, se vytváří kolektiv, nebo že se zvyšuje stupeň organičnosti tohoto souboru“ [8 : 109].

Rovněž další sovětsí vědci se shodují v názoru, že pojem pracovní kolektiv je adekvátní nikoli každé pracovní skupině, nýbrž jen vyššímu typu pracovních skupin. L. N. Kogan vytyčuje například sedm znaků kolektivu (viz blíže [9]):

- existence společných cílů,
- plnění společensky užitečné práce,
- společná politická činnost,
- organizovanost,
- ideová jednota,
- vztahy vzájemné pomoci a spolupráce,
- určitá společná hodnotová orientace.

Tuto analýzu kolektivu praxe zcela potvrzuje. V rozsáhlé investiční politice socialistických států je běžnou praxí zahajovat v každém roce pětiletky výrobu v tisících nových podniků a dílen. Uvádět do provozu nové kapacity znamená i vytvářet nové pracovní skupiny. Na první pohled je zřejmé, že je nelze ihned definovat jako kolektiv, že je zde nezbytné předpokládat kratší či delší *proces* vytváření pracovního kolektivu. Praxe socialistických podniků ukazuje dále, že je-li pracovní kolektiv vyšší formou pracovní skupiny, je brigáda socialistické práce vyšší formou pracovního kolektivu a že je nezbytný i delší *proces*, než pracovní kolektiv dospěje na tento stupeň.

Zde se mimochodem zřetelně ukazuje, jak pojmový aparát buržoazní mikrosociologie a sociální psychologie není s to metodicky uchopit a teoreticky vysvětlit procesy přeměny pracovní skupiny v pracovní kolektiv a dále v brigádu socialistické práce. V tomto pojmovém aparátě předně programové chybí pohled na *celospolečenské* cíle. Za integrující cíl mikroskupiny se dále považují jen výrobní úkoly, výdělek, životní úroveň jejich členů. Tato metodologie zcela pomíjí hlediska ideologická, ačkoli třídní uvědomění proletariátu — u něhož je například kolektivismus již za kapitalismu významnou složkou — je prokazatelným faktorem integrace pracovních

skupin a jejich vývoje v pracovní kolektivy a brigády socialistické práce. Tato metodologie dále cílevědomě opomíjí úlohu *organizací* dělnické třídy, především strany, odborů, socialistického státu a jeho hospodářských orgánů. Prakticky potom není s to ukázat úlohu *socialistického* ředitele, inženýra, mistra, jejich podíl na vytváření správných vztahů v kolektivu.

Podobně se věnuje široká pozornost sociální roli a pozici tzv. neformálního vedoucího v neformálních skupinách. Přes veškerý význam je jeho sociální role nesrovnatelná například s úlohou stranického vedoucího v pracovních kolektivech socialistických podniků. Metodika buržoazních společenských věd není s to ani zachytit, ani reálně docenit sociální význam stranických a odborových vedoucích, jejich ideově jednotného působení, jejich obětavé práce pro kolektiv. Neformální vedoucí v pracovních skupinách v kapitalistické společnosti budují svou autoritu převážně na náhodných prvcích, někdy sociálně významných, jindy bezvýznamných, vždy však jde o skupinu lidí nespjatých jednotným cílem, neorganizovaných k činnosti ve prospěch pracujících, ve prospěch celé společnosti.

Pracovní kolektiv socialistického podniku je tedy vyšším typem pracovní skupiny. Je organizovaným sdružením lidí, které spojuje realizace ekonomických úkolů. Jejich vzájemné vztahy se formují na základě zespolčenštěných výrobních prostředků, na základě principu kolektivismu a soudružské spolupráce, na základě spojení osobních cílů s celospolečenskými. Vytváření a upevňování socialistických pracovních kolektivů je výsledkem cílevědomé práce strany, odborů a hospodářského vedení. Cílem je přeměna socialistických pracovních kolektivů v komunistické pracovní kolektivy. Metodou této přeměny je vědecké řízení a vedení lidí v kolektivech.

„Pracovní kolektiv, to je souhrn lidí různého věku, kvalifikace, temperamentu, návyků, různé úrovně uvědomlosti a organizovanosti. Vytvořit z tohoto souhrnu harmonický celek, připravit a rozestavit lidi tak, aby to bylo ku prospěchu věci, aby měli možnost se projevit a zdokonalovat své schopnosti, organizovat jejich efektivní spolupráci, vyvolat u každého snahu tvořivě a obětavě pracovat, dovedně využít

podnětů a příkazů, vytvořit ovzduší vzájemné důvěry, možnost svobodné výměny názorů a zkušeností, zabezpečit účast všech v řešení výrobních a společenských úkolů, současně odhalovat a překonávat konfliktní situace — to jsou hlavní úkoly řízení pracovních kolektivů.“ napsal sovětský teoretik V. G. Afanasjev [10]. Zároveň však poukázal na to, že v praxi nemohou organizátoři výroby tyto hlavní úkoly plnit, pokud jim velmi efektivně nepomohou společenské vědy:

„Vědecké řízení společenských procesů v současných podmínkách komunistické výstavby předpokládá nově, zvýšené nároky na společenské vědy. Potřebuje od nich výzkum a *závěry*, které musí být do takové míry odůvodněné a přesné, aby zaručovaly spolehlivá doporučení, která by straně a státu pomohla vypracovávat a přijímat optimální řešení.“

Autor na závěr píše:

„Problém řízení je komplexní problém. Může být úspěšně řešen jen společnými silami představitelů společenských, přírodních a technických věd a za přímé účasti praktiků-organizátorů.“

V. G. Afanasjev se v celé řadě svých pozdějších prací systematicky zabýval sociálním řízením v socialistické společnosti.⁴ V socialistické společnosti je nutno sociální řízení vidět ve třech neoddělitelně propojených rovinách. Nejvyšší rovinu představuje celý systém společenských vztahů (ekonomických, sociálních, politických, kulturních). Druhou rovinu reprezentují vztahy tříd a vrstev, jakož i vztahy uvnitř nich (dělnická třída, rolnictvo, inteligence). Třetí rovinou jsou společenské vztahy mezi pracovními kolektivy a uvnitř nich. V socialistickém průmyslu (a tedy v socialistických podnicích) je tato rovina podle V. G. Afanasjeva hlavním předmětem sociálního řízení.

Subjektem řízení v prvních dvou rovinách je především komunistická strana a socialistický stát. Subjektem řízení v pracovních kolektivech je vedení podniku, opírající se o stranickou a odborovou organizaci, a rovněž o samotný řízený kolektiv.

Z této koncepce sociálního řízení v socialistické společnosti je zřejmá úloha i od-

povědnost vedení socialistického podniku za rozvíjení osobnosti jednotlivých pracovníků, za formování a rozvoj pracovních kolektivů, za řízení a vedení lidí. Tato činnost v socialistických podnicích nemůže být chápána jako aktivita pouze zájmových organizací, zejména odborů, jak se v praxi někdy stává. Subjektivní stránka řízení je organickou součástí řídicího procesu v jeho komplexu, a to právě proto, že jde o socialistický podnik, jehož programem je zajistit jak rozvoj materiální výroby, tak rozvoj socialistické osobnosti každého člena pracovního kolektivu. Socialistický podnik neplní jednu ze svých základních funkcí, není-li organizační formou realizace socialistického kolektivismu.

Koncepce, kterou formuloval V. G. Afanasjev, je tedy hluboce marxistická: Socialistický podnik je skutečně institucí, která musí zajišťovat jak výrobu určitých hodnot, a tím i materiální blahobyt a růst životní úrovně společnosti, tak zároveň i rozvoj harmonické osobnosti socialistických občanů. Jde tedy prakticky o to, formovat v každodenní podnikové praxi pracujícího člověka podle zásad socialistické a komunistické společnosti a vychovávat ho (ovlivňovat) k takovému jednání, chování, reagování, jaké je v souladu s těmito zásadami.

Lze uvést konkrétní příklad:

Po celá staletí byli lidé formováni soukromovlastnickými vztahy. Jejich myšlení, chování i jednání bylo silně ovlivněno buržoazním a maloburžoazním individualismem. Preferují mnohdy i dlouho po revoluci soukromý zájem před společenským. Tyto maloburžoazní přežitky se projevují u různých skupin pracovníků v různých formách, například u pracovníků JZD odsouváním práce pro družstvo a zvelebováním vlastního záhumenku, u řemeslníků přednostním vyřizováním „melouchů“ před úkoly vlastního zaměstnání, u duševních pracovníků snahou zaujmout výhodné pozice, samolibostí, ješitností a nadřazováním své osoby nad ostatní (ne náhodou použil Märx v této souvislosti velmi šťastné metaforu „doktoři a oři“). Podstatou je však ve všech případech nadřazování soukromého zájmu nad společenský, nadřazování

⁴ Viz zejména V. G. Afanasjev: *Naučnoje upravlenije obščestvom*. Moskva, Izdatčestvo političeskoj literatury 1973. Rada států byla publikována i u nás.

individuálního „já“ nad kolektivní „my“, podléhání staré soukromovlastnické, buržoazní ideologii před ideologii proletářského kolektivismu.

Uplatnění zásady komunismu „Každému podle jeho potřeb“ bude definitivním vyřešením i těchto soukromovlastnických tendencí, i když je faktem, že nejrozvinutější osobnosti se dokázaly osvobodit od soukromovlastnických norem morálky již za kapitalismu. Lenin po vítězství revoluce nesmlouvavě kritizoval zaostálé nepemanské nálady a soukromovlastnickou morálku maloměstáků, na druhé straně oceňoval již vznikající prvky komunistické morálky, která — jak ukazoval — začíná tam, kde se objevuje neplacená práce pro společnost.

Jak je tedy zřejmé, přeměna člověka, jeho myšlení, chování a jednání je dynamický proces, přes všechnu zdoluhavost a obtížnost koneckonců ovlivnitelný, a to především změnou základních ekonomických a sociálních podmínek života lidí.

Je typické, že v posledních letech buržoazní autoři naopak zesílili svou dávnou argumentaci o neměnnosti a nezměnitelnosti člověka. Někteří (např. Linton) vysvětlují tuto „nezměnitelnost“ tzv. teorií rolí, podle níž jednání člověka je pouze sociální odpovědí na trvale dané sociální poměry, člověk v dané pozici může a musí produkovat jen daný typ chování a jednání. Jiní (např. Moreno) vysvětlují jednání a chování člověka podobně — opět jako fixní výron, tentokrát však subjektu samého, jeho jednou provždy dané psychiky. Připustí-li dynamiku člověka či jeho přeměny, pak v nejlepším případě ve formě teze, že ke změně člověka by bylo třeba celé geologické epochy (např. P. Debrenas a řada západních delegátů na VII. světovém sociologickém kongresu v r. 1970 ve Varně).

Je příznačné, že teze o „minimálně geologické epoše“ se objevovala celá desetiletí po Řijnu, tehdy však ve spojení s pochybnostmi o možnosti vybudovat v zaostalém Rusku materiální základnu socialismu. Když byl tento úkol splněn, vyhláší se nová geologická epocha, tentokrát na změnu člověka.

Přeměnit osobnost člověka je skutečně úkol teoreticky i prakticky mimořádně obtížný. Společenské vědy čeká úkol vypra-

covat integrální teorii jednání osobnosti jako jednoty genotypových psychofyzických a sociálních stránek této osobnosti a jejího spojení s prostředím a dovést tuto teorii až k sociotechnickým závěrům. Ty jsou potřebné nejen pro pedagogy, nýbrž i pro mistry, inženýry a vedoucí hospodářské pracovníky, pro všechny pracovníky, kteří řídí sféru *lidské práce*.

Význam práce pro formování osobnosti člověka nelze hodnotit pouze podle čtyřiceti hodin, v nichž je pracovník přímo zapojen do pracovního procesu; činnost zde vykonávaná ho obvykle angažovala již dávno dříve, na ni orientoval po celá léta svoji kvalifikaci, k ní se váží obvykle jeho zájmy, zde realizuje řadu svých myšlenek, o ni přemýšlí často i ve svém volném čase. Práce je základem životní úrovně socialistického člověka i jeho hodnocení a oceňování ze strany společnosti. Úspěchy či neúspěchy v práci nutně ovlivňují i soukromý život pracovníka. Práce vychovává a posiluje charakterové rysy zejména mladých pracovníků. Socialistické společnosti jde o přeměnu člověka, o rozvoj jeho osobnosti, o převýchovu a odstranění všeho minulého, negativního, včetně individualismu a egoismu. Jde jí o vytváření nového člověka z dnešních lidí, tedy nikoli během geologické epochy. Metodicky zde platí Marxova teze: „Podstatou zvláštní osobnosti nejsou její vousy, její krev, její abstraktní fyzis, nýbrž její *sociální kvalita*“ [11 : 246].

Jestliže tedy *pracovní* sféra má tak hluboké a mnohočetné vlivy na osobnost socialistického člověka a jestliže podstatou této konkrétní osobnosti je její *sociální kvalita*, je zřejmě *pracovní kolektiv* rozhodující rovinou pro formování a rozvoj harmonické osobnosti socialistického občana. Proto A. S. Makarenko razil v teorii a úspěšně aplikoval v praxi domovú mládeže tezi, že každé působení na jednotlivce musí být působením na kolektiv a naopak každý styk s kolektivem musí znamenat také výchovu jedince. Proto i boj proti individualismu a egoismu a za rozvoj kolektivismu je možno úspěšně, reálně a v současnosti — nikoli v průběhu geologické epochy — vést především osvobozením práce, tedy metodou socialistické revoluce, znárodněním, zrušením principu soukromého vlast-

nictví výrobních prostředků. Dále pak rozvojem osobnosti člověka v kolektivu a kolektivem, přeměnou jeho samého v procesu přetváření *celého jeho sociálního okolí*, které ovlivňuje právě *podstatu* jeho osobnosti — onu *sociální* kvalitu. Proto i pro boj s individualismem a egoismem je adekvátní sociální analýza, a nikoli psychoanalýza.

Na rozdíl od mechanických přístupů Lintona, Morena a dalších, podle nichž je determinace člověka dána psychikou či sociálními okolnostmi, platí v socialistické společnosti dialektika Marxova pojetí determinace člověka: „Utvářejí-li člověka okolnosti, je třeba dát okolnostem lidskou podobu“ [12 : 15]. V pracovních kolektivech socialistických podniků je tato myšlenka realizovatelná metodou vědeckého řízení.

Řízení a vedení pracovních skupin v socialistickém podniku sleduje vedle výrobních úkolů i cíl, aby se pracovní skupiny rozvíjely v socialistické pracovní kolektivy. Vedení podniku, stranická a odborová organizace usilují o to, vyloučit například zbytečné konflikty a v těch, které jsou nezbytné, napomáhají zvítězit pozitivním silám.

Bylo by tedy nesprávné se domnívat, že v pracovních kolektivech a brigádách socialistické práce konflikty nemohou vzniknout, a stane-li se tak, považovat je za deformaci ve vývoji kolektivu. Řada konfliktů je zákonitá a jako všude jinde i zde je formou pohybu vpřed. Bylo by nutno považovat naopak za špatný takový kolektiv, který by přecházel bez povšimnutí nízkou pracovní morálkou či nekázeň některých svých členů, veden jedině snahou „vynout se konfliktům“.

Pracovní kolektiv přebírá a transformuje obecně platné morální normy, vytváří si i normy vlastní. Žije specifickým životem: tak například v případě zostření konfliktů mezi ním a vedením nebo jiným kolektivem se víc uzavírá do sebe, silněji vynucuje od svých členů konformismus.

V pracovním kolektivu se rodí rozhodnutí některého člena nebo části skupiny odejít z podniku či naopak přivést své přátele „mezi nás“, ironizovat vlastní podnik a jeho vedení či naopak šířit jeho dobrou pověst i v bydlišti. Zde je počátek po-

zitivních i negativních sociálních procesů (konflikt, frustrace, konsensus atd.) v podniku.

Studujeme-li vlivy, které působí na vytváření sociálního klimatu v konkrétním pracovním kolektivu, je na první pohled zřejmé, že lze najít celou škálu příčin a faktorů — od národních zvláštností přes věk, charakter práce a stupeň kvalifikace pracovníků. Sociální klima je jev *typicky polykauzální*. Tak například v dílně jistě působí na vytváření pozitivního sociálního klimatu mezinárodní situace, situace na vnitřním trhu, organizace práce v celém podniku i prémie a jejich rozdělení v dílně samé atd.

Je-li sociální klima specifický a polykauzální jev, pak pracovat s ním a aplikovat je ve stylu řízení dílny a podniku předpokládá především provést seriózní sociální analýzu sociálního klimatu v dané konkrétní dílně, v daném podniku. Součástí této sociální analýzy bývá zejména výzkum veřejného mínění a interpersonálních vztahů.

N. S. Mansurov například uvádí, že výzkum veřejného mínění v pracovních kolektivech a výzkum vzájemných vztahů mezi pracovníky umožňuje vedení podniku a stranickým orgánům přistupovat diferencovaně k jednotlivým dílnám a zaměřit se v propagandistické i operativní práci na nejaktuálnější problémy. Zároveň však je možné ovlivňovat i samo veřejné mínění a vytvářet celkové klima proti nejméně disciplinovaným pracovníkům, absentérům apod. Vedení také může *preventivně* zasáhnout proti nesprávným názorům a náladám [7]. Výzkum veřejného mínění v pracovních kolektivech má i funkci kontroly účinku přijatých rozhodnutí či zjištění půdy, na níž padnou. Pro řídicí orgány podniku je důležité mít informace o míře shody či neshody mezi záměry štábu a veřejným míněním v pracovních kolektivech. Výzkum veřejného mínění se tak stává metodou hodnocení efektivnosti řízení [13].

V konkrétní řídicí práci přirozeně nelze dopustit, aby výzkum veřejného mínění byl považován za metodu vytváření teorie a stanovení linie řídicího štábu podniku. Po této cestě by bylo možno dojít k teorii a praxi chvostismu. Výzkum veřejného mí-

nění není metodou odkrývání zákonitostí společenského pohybu, metodou zjišťování pravdy, která je tehdy „absolutní“, jestliže všichni respondenti vyslovili na konkrétní jev tentýž názor. Pro řídicího pracovníka je však výzkum veřejného mínění velmi cennou informací i v tom případě, jestliže nyní ví, že se všichni na jeho správné rozhodnutí dívají — nesprávně. Z toho na-
prосто nevyplývá závěr změnit rozhodnutí rovněž v nesprávné. Z takového zjištění může však vyplynout závěr, že byla například významně zanedbána agitační a propagační práce v podniku. Jde tedy o to, využít výzkumu veřejného mínění pracovních kolektivů ke zvýšení efektivnosti práce řídicích orgánů, které tím, že poznají sociální terén, do něhož rozhodovací akty směřují, mohou potom zasáhnout problémem přesněji, ve správné době, optimální formou a právě ty konkrétní kolektivy a jednotlivce, o něž jde.

Pokud jde o správné, soudružské mezilidské vztahy v pracovních kolektivech, jejich sociální analýza může přinést řídicím pracovníkům podniku celou řadu praktických závěrů pro efektivnější řízení a vedení lidí a pro vytváření pozitivního sociálního klimatu v kolektivech.

Je prokázáno, že pouhé uspokojování fyziologických potřeb nepřináší člověku pocit skutečného štěstí (ochrana proti zimě apod.), jejich ukojení je nutností. Teprve ukojení potřeb růstu (např. sebeřízení) přináší pocit seberealizace a štěstí. Těchto poznatků se využívá v procesu řízení tak, že organizátor usiluje o informovanost pracovníků, o vytváření reálné perspektivy, promýšlí, jak učinit práci zajímavou, a nesetrvává jen na tradičním názoru, že člověka dostatečně motivuje, má-li zajištěnu mzdu, jídlo, šaty a byt. Toto poznání je v souladu i s výsledky řady sociologických výzkumů, které prokázaly, že většina pracujících vypovídá spíše ve prospěch takových hodnot, jako je jistota a perspektiva, než strava, oblečení apod.

Sociologické a sociálně psychologické analýzy umožňují poznat hlubinné souvislosti mezi objektivními podmínkami a reakcemi subjektu na ně, což je zvláště významné pro nepřímé řízení.

*

Jak je známo, sociální analýza pracovních kolektivů se po druhé světové válce realizovala v řadě podniků různých socialistických zemí. Je však nutno vidět, že v řadě případů byly tyto analýzy provedeny izolovaně, ojediněle, nikoli jako metoda řízení podniku, nýbrž spíše jako akce vyplývající ze zájmu výzkumníka. Jejich aplikace v řízení podniku pak byly spíše náhodné a málo účinné.

Situace nebyla příliš rozdílná ani tehdy, jestliže se sociální analýzy pracovních kolektivů neprováděly bez jakékoli koncepce, nýbrž byly organizovány v rámci hnutí za zlepšení pracovních podmínek a péče o pracovníky, za humanizaci práce. Interpretace takového přístupu se mnohdy nevyhnula idealistickým koncepcím uplatňovaným na Západě. Argumentovalo se například, že člověk má být cílem, a nikoli prostředkem; rozvoj ekonomiky se tak stavěl na roveň jakéhosi ahumanismu, jako kdyby pětiletý plán, obnova válkou rozbité země, vybudování materiální základny socialismu, a tím vytvoření nezbytných předpokladů zajištění životní úrovně pracujících nebyl sám o sobě cíl humánní a jako kdyby tato humanizace musela být do pracovních procesů vnášena zvnějšku. Tím se sociálně analytická činnost i prakticky stavěla v podnicích proti činnosti technicko-ekonomické, humanizace práce proti hospodářskému plánu.

Takové koncepce jsou teoreticky nesprávné, a proto v praxi neúčinné. Výsledkem akcí v rámci humanizace práce byly často také pouze výzvy ke zlepšení pracovního prostředí, pobídky k mistrům, aby zlepšili styl práce v pracovních kolektivech, nápisy v dílnách, že člověk je hlavním cílem veškeré činnosti, apod. Těmito cestami se ovšem uplatňování marxistických společenských věd a využití poznatků věd o člověku nemohlo realizovat, nedocházelo k praktické aplikaci sociální analýzy v řídicích procesech v podniku a v praxi se spíše zůstávalo u pouhé osvětářské činnosti.

Významnou změnu přinesl XXIII. sjezd KSSS v r. 1966, který vyjádřil objektivní potřebu širokého uplatnění výsledků marxistických společenských věd přímo v podnikové a ekonomické praxi. Není náhodou, že ideu organického spojení marxistických

věd o člověku s praxí plánovitého řízení podniků formulovali sovětští vědci. Sovětská společnost je nejrozvinutější socialistickou společností. Plánovací praxe má zde nejdelší tradici a je nejrozsáhlejší. Zde jsou rovněž nejvýše rozvinuty procesy vědeckotechnické revoluce. To vše vytvořilo předpoklady pro formování koncepce plánování sociálního rozvoje kolektivu pracujících, jehož výchozí etapou je právě sociální analýza kolektivu.

Literatura

- [1] Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- [2] Marx, K.: *Kapitál*, sv. 1. Praha, SNPL 1953.
- [3] Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1968.
- [4] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 26. Praha, Svoboda 1954.
- [5] Lenin V. I.: *Spisy*, sv. 30. Praha, SNPL 1955.
- [6] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 32. Praha, SNPL 1955.
- [7] Mansurov, N. S.: *Upevnění kolektivu — jeden z úkolů plánu sociálního rozvoje výrobního podniku*. Sociologický časopis 6/1973.
- [8] Kotarbiński, T.: *Traktat o dobrej robocie*. Łódź, Łódzkie towarzystwo naukowe 1955.
- [9] Kogan, L. N.: *Socialnoje planirovanije. Rabota, obrazovanie, byt*. Moskva, Izdatelstvo političeskoj literatury 1970.
- [10] Afanasjev, V. G.: *V. I. Lenin a problémy vědeckého řízení společnosti*. Rudé právo, 12. XII. 1969.
- [11] Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha, SNPL 1956.
- [12] Marx, K. — Engels, B.: *Vybrané spisy*, sv. I. Praha, SNPL 1958.
- [13] Grušin, B. A.: *Veřejné mínění a jeho výzkum*. Praha, Svoboda 1972.

Резюме

Когоут Я.: Применение социального анализа в управлении социалистическими коллективами на предприятиях

Социалистическое предприятие обеспечивает, с одной стороны, производство потребительных стоимостей, но одновременно также развитие гармоничной личности социалистического гражданина. В отличие от тезисов буржуазной социологии марксистская социология исходит из установления, что основным детерминантом человека является его социальный детерминант. В этом смысле важно на предприятии изучать роль рабочего коллектива в процессе формирования работников. Особое значение имеют познание социального климата в коллективе и воздействие на него. На формирование его особенно сильно влияют партийный и профсоюзный руководители и мастер. Анализ социального климата посвящается широкое внимание также в процессе планирования социального развития коллектива трудящихся, сейчас в широком масштабе реализуемом на десятках тысяч советских предприятий. Таким образом социальный анализ становится методом управления социалистическим предприятием, равноценным анализу техническому и экономическому.

Summary

Kohout J.: Application of Social Analysis in Managing the Socialist Enterprise

The socialist enterprise secures the production of utility values, and simultaneously also the development of the socialist citizen's harmonious personality. In contrast to the theses developed in bourgeois sociology, Marxist sociology proceeds from the ascertainment that man's principal determinant is his social determinant. In this sense it is important to study the role of the working collective in the process of the workers' formation within the enterprise. Of special significance is the cognition and affection of the social climate in the collective. Its formation is particularly strongly influenced by party and departmental chiefs and the foremen. Also in the process of planning the social development of the workers' collective, realized today on a large scale in tens of thousands of soviet enterprises, great attention is devoted to analyses of the social climate. Thus social analysis is becoming a method of management of the socialist enterprise, equivalent to technical and economic analyses.

Plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů je již osvědčenou praxí. Od roku 1965 se rozvíjí v SSSR a rovněž v Bulharsku se stalo nedílnou součástí řízení ekonomických organizací. Sociální plánování je nejefektivnějším způsobem uplatnění ekonomické sociologie a vede k dalšímu rozvoji této vědní disciplíny. Hlavními iniciátory sociálního plánování jsou stranické a odborové organizace, pro něž sociální plánování znamená velkou pomoc při plnění hospodářských i politických úkolů. Sociální plánování je spojeno s řadou teoretických i praktických problémů.

1. Jaké úkoly řeší sociální plánování

Hlavním podnětem pro sestavování plánu sociálního rozvoje podniku byla potřeba doplnit ekonomické plány opatřeními v oblasti *reprodukce pracovní síly, chování pracovníků a péče o podnikový kolektiv*. Rovněž dosavadní praxe v těchto oblastech byla krátkodobá, a proto bylo třeba ji postavit na dlouhodobý základ, pracovat s delší perspektivou. I v této oblasti se stále více projevuje nutnost přecházet od operativního řízení k plánovitému vytváření proporcionálních vztahů ve společenské struktuře.

Plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů plní v současné době tyto hlavní funkce:

a) umožňuje postupně a cílevědomě vytvářet předpoklady pro překonávání podstatných rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, a tím posilovat sociální stejnorodost socialistické společnosti;

b) umožňuje sjednocovat vnější cíle podniku, tj. poskytování výrobků nebo služeb, s cíli vnitřními, tj. zlepšovat pracovní a životní podmínky podnikového kolektivu;

c) umožňuje dosahovat souladu mezi technickými inovacemi a kvalifikační strukturou podnikového kolektivu;

d) vytváří předpoklady pro vyrovnávání nezdůvodněných rozdílů mezi jednotlivými výrobními odvětvími a podniky;

e) doceneňuje úlohu subjektivních faktorů v řízení výroby, tj. socialistického uvědomění a aktivity pracujících, a umožňuje plánovitou výchovu podnikového kolektivu.

Sociální plánování je organicky spojeno s cíli socialistického společenského zřízení. Jde především o vyrovnávání rozdílů v obsahu práce a o zvětšení množství volného času, které umožní všestranný rozvoj pracujících.

Jaké jsou dosud rozdíly v obsahu práce některých dělnických profesí, ukazuje přehled zpracovaný sovětskými autory [1 : 35] (viz tab. 1).

Při plánování sociálního rozvoje podnikových kolektivů je nutno brát tyto proporce v úvahu, protože ovlivňují pracovní podmínky i pracovní aktivitu dělníků. Současně však je dosud hlavní úkol v oblasti přeměny obsahu práce podmíněn ekonomicky — možností náhrady starého zařízení novým. Největší změny přináší automatizace. Tento proces probíhá v SSSR ve velkém rozsahu. Již v roce 1967 fungovalo v SSSR 6840 automatických linek a 10 673 komplexně mechanizovaných nebo automatizovaných cechů.

Hlavní důraz však je dosud třeba klást na *odstraňování těžké fyzické práce*. Sovětští autoři píší: „Velký podíl dělníků zaměstnaných těžkou fyzickou nekvalifikovanou prací v průmyslu svědčí o existenci sociální kategorie dělníků, kteří se liší charakterem práce a pracovními podmínkami od všech ostatních dělníků. Jejich pracovní aktivita je spojena s velkým vynaložením fyzické energie a často probíhá v nepříznivém prostředí, kde převládá ruční práce. V ekonomických a sociálních vztazích je přeměna těžké ruční práce v soudobých podmínkách prvořadým úko-

Tabulka 1

Profese	Práce v %		
	fyzická	duševní a fyzická	duševní
Slévač	79	12	9
Soustružník na jednoúčelovém stroji	83	7	10
Soustružník na univerzálním stroji	77,6	7	15,4
Seřizovač automatu	5	40	55

lem“ [2 : 94]. Současně však tito autoři dodávají, že „v řadě výrobních provozů ještě nejsou nalezena konstrukční řešení technických problémů přechodu k mechanizaci a automatizaci výrobních procesů“ [2 : 95].

To potvrzuje i naše zkušenost například z průzkumů ve slévárnách, kde pracovní podmínky jsou velmi těžké a prokazatelně zhoršují zdravotní stav dělníků, přitom však není dosud objevena technologie, která by tyto podmínky podstatně zlepšila.

Je tedy úkolem sociálního plánování počítat s nutností střídat pracovníky v těžkých provozech a současně řadou kompenzací (vyšší mzdy, lepší stravování, přednostní rekreace a lázeňská péče) snižovat důsledky těchto podmínek na člověka. Je tedy možno říci, že hlavní rozdíly v pracovních podmínkách jsou nyní spíše mezi dělníky vykonávajícími těžkou fyzickou práci a ostatními pracujícími než mezi dělníky a techniky. Na tento rozpor je tedy třeba zaměřit pozornost sociální analýzy a postupně jej řešit v plánech sociálního rozvoje podnikových kolektivů.

Z tohoto hlediska je také třeba posuzovat rozdíly mezi jednotlivými výrobními odvětvími. V citovaném sborníku sovětských sociologové píší: „Jestliže víme, že v zemědělství, lehkém a potravinářském průmyslu je sféra používání těžké fyzické a nekvalifikované práce značně širší než v těžkém průmyslu, pak urychlení technického znovuvybavení těchto odvětví bude napomáhat vyrovnaní úrovně odvětví národního hospodářství. V 9. pětiletce při růstu celkového objemu investic do národního hospodářství v rozsahu 36–40 %, vzrostou investice do zemědělství o více než 70 %,

do lehkého průmyslu o 90 % a do potravinářského průmyslu o 60 %“ [2 : 100]. Také toto hledisko je třeba brát v úvahu při sestavování plánu sociálního rozvoje podnikových kolektivů. Naše zkušenosti ze sociální analýzy v podniku Elektro-Praga Hlinsko však ukazují, že i když podnik má určité prostředky na obnovu strojního zařízení a zlepšování pracovních podmínek, je investiční a technická politika především záležitostí centrálního řízení a dané problémy musí být řešeny na této úrovni.

Zavádění nové techniky však znamená také nové kvalifikační požadavky na dělníky, kteří ji mají řídit. Profesionální struktura řady závodů se mění, stará, tradiční povolání ustupují a vznikají povolání nová. Dosavadní řemeslná zručnost je nahrazována elektronikou, již musí rozumět i dělník, který ji bude seřizovat a opravovat. Tyto profesionální i kvalifikační změny budou vyžadovat vybudování školení středisek, která by připravila pracovníky pro nové výrobní zařízení.

Složitější výrobní zařízení však klade nové požadavky nejen na odbornou přípravu pracovníků, ale i na jejich politickou výchovu. V podmínkách automatizované výroby je stále obtížnější vnější kontrola pracovníků a stále větší význam získává jejich aktivní postoj k práci, jejich uvědomělá pracovní aktivita. Nejde jen o větší odpovědnost za drahé výrobní zařízení, ale i o vyšší úroveň pracovní kooperace a spolupráce s pracovníky uvnitř dílny nebo provozu i mezi jednotlivými dílnami, provozy i závody. To vše vyžaduje větší kolektivnost v práci, vyšší stupeň uvědomělosti. Z tohoto hlediska sociální plánování pomáhá cílevědomě a dlouhodobě organi-

zovat výchovu podnikového kolektivu v souladu s požadavky nové technologie a nové dělby práce. Sovětští autoři v citovaném sborníku píší: „... každý výrobní proces je složitá heterogenní soustava, složená ze dvou různorodých komponent — věcných a lidských“ [2 : 66]. Věcné faktory ovlivňují sociální strukturu podnikového kolektivu, identifikaci pracovníků s podnikem, komunikaci mezi lidmi i pracovními skupinami a působí i na vytváření postojů k práci. To vše diferencuje podnikový kolektiv.

Podnikový kolektiv je tvořen řadou *sociálních skupin různých typů*. Především jsou to pracovní skupiny. Homogenní z hlediska profese a kvalifikace jsou pracovní skupiny dělníků nebo dělnic vykonávajících shodné nebo podobné pracovní operace. Jsou to v podstatě skupiny ve všech výrobních provozech. Heterogenní jsou z tohoto hlediska oddělení podnikového ředitelství, kde jsou pracovníci různé profese i kvalifikace. Heterogenní jsou však všechny pracovní skupiny z hlediska pohlaví, věku, bydliště a doby práce v závodě.

Zatímco homogenita skupin vede ke shodě zájmů, jejich heterogenita vede k rozdílu zájmů. Celý podnikový kolektiv je značně heterogenní objektivně, tj. svým postavením, i subjektivně, tj. svými zájmy. Společný zájem na rozvoji podniku a splnění plánu již předpokládá vyšší stupeň kolektivního vědomí, identifikaci s podnikem. Protichůdně však působí špatné pracovní podmínky, nezdůvodněné rozdíly v odměňování, nevyhovující styl řízení nebo špatné vzájemné vztahy v pracovních skupinách. Je možno říci, že celková integrace pracujících vyplývající ze socialistického společenství může být v dílčích otázkách narušována konkrétními pracovními vztahy. Z tohoto hlediska je také možno rozlišovat neantagonistické socialistické celospolečenské výrobní vztahy a rozporné podnikové pracovní vztahy. (Výrobní vztahy jsou základní vztahy mezi třídami a vrstvami, pracovní vztahy pak jsou vztahy mezi pracovními skupinami včetně vztahů mezi jednotlivými pracovníky. Výrobní vztahy vyjadřují vlastnický vztah k výrobním prostředkům, pracovní vztahy pak vzájemné vztahy mezi pracovníky.) Socia-

listické výrobní vztahy tak vytvářejí obecný základ pro konkrétní pracovní vztahy.

V době práce, v nutnosti specializovat se na určitou profesi a zastávat určité pracovní místo tak spočívá heterogenita socialistických ekonomických organizací vůbec i průmyslových podniků zvlášť. Objektivně není možno tuto heterogenitu nikdy zcela překonat, je však možno její negativní účinky zmírňovat působením na subjektivní stránku, tj. na vědomí a postoje pracovníků podnikového kolektivu. Sociální analýza, která je nutnou součástí sociálního plánování, odhaluje skutečné rozdíly v pracovních podmínkách a buď je zdůvodňuje, pokud jsou funkční, anebo podněcuje jejich odstraňování. Sociální plánování vychází vždy z ekonomických úkolů, které plní podnik vůči společnosti, a současně ukazuje, jak jsou ze společenských nebo podnikových prostředků zabezpečovány potřeby podnikového kolektivu. Vnější i vnitřní cíle podniku jsou tak zajišťovány jednotnou soustavou plánovitých opatření.

Jedním z úkolů sociální analýzy je také zachytit *vliv technických inovací na strukturu podnikového kolektivu*. Jak změny výrobního zařízení, tak jeho neměnný stav po delší dobu (jeho zastarávání) vedou ke kvalifikačním změnám ve struktuře podnikového kolektivu. Tempo inovací je v různých průmyslových odvětvích značně rozdílné a k velkým změnám, které by podstatně a v krátké době změnily strukturu podnikového kolektivu, u nás nedochází. Jde spíše o postupné narůstání menších změn v technickém vybavení, které teprve po delší době se projeví kvalitativní změnou. Tento proces je zpravidla provázen zvyšováním produktivity práce cestou využívání rezerv ve výkonnosti technického zařízení, v lepším využití pracovní doby a v lepší organizaci práce. Všechny tyto změny působí na podnikový kolektiv. Sovětští sociologové uvádějí, že „výrobní kolektivy jsou na různých úrovních sociálního rozvoje neboli stupních zralosti v závislosti na technickém vybavení, organizaci výroby a práce, složitosti výroby, úrovni koncentrace, kvalifikační struktury pracovníků a stavu ekonomiky podniku“ [2 : 85]. Za zůstávající je možno považovat podniky, které nesplňují některé z těchto ukazatelů.

V ČSSR je přírůstek průmyslové výroby z 90 % dosahováno růstem produktivity práce [3 : 808]. Přitom však je ho dosahováno spíše racionalizačními opatřeními nežli novými investicemi. Průzkum v podniku Elektro-Praga Hlinsko ukazuje, že teprve ti pracovníci, kteří pracují v podniku více než 15 let, přešli na nové výrobní zařízení nebo z ruční práce na práci mechanizovanou. Moderní technika je přitom v jiných závodech využívána nedostatečně. Je tedy jedním z hlavních úkolů sociálního plánování sledovat dlouhodobé změny v technickém vybavení a kvalifikační struktuře jednotlivých dílen, provozů, závodů, podniků i celých výrobních odvětví a aktivně působit na jejich proporcionální rozvoj.

K rozdílu, které sociální plánování sleduje, patří nejen rozdíly v pracovních podmínkách, ale i *rozdíly v životních podmínkách* pracovníků různých podniků. Jde o počet a kvalitu bytů, úroveň služeb, dopravy do zaměstnání, zdravotní péče, kulturních a sportovních zařízení a další faktory, které ovlivňují životní podmínky pracovníků. Také zde sociální analýza získává kvalitativní i kvantitativní údaje a žádoucí změny jsou pak součástí plánu sociálního rozvoje podnikového kolektivu. Sociologické průzkumy mohou poměrně dobře zachytit vztah pracovníků podniku ke komunitě, v níž podnik pracuje, je však metodicky i organizačně mnohem obtížnější zjišťovat vztah obyvatel komunity k jednotlivým podnikům v ní umístěným. Tuto problematiku však řeší vyšší stupeň sociálního plánování, kterým je plánování sociálního rozvoje měst nebo oblastí.

2. Jak v praxi probíhá sociální plánování

Prvním úkolem je zabezpečit *organizaci* plánování sociálního rozvoje podniku. K tomu se vytváří komise vedená ředitelem podniku, jejímiž členy jsou vedoucí pracovníci podniku a jeho politických organizací a představitelé oddělení sociální analýzy podniku.

Druhým úkolem je zajistit *vědeckost* sociálního plánování. Vědeckost dlouhodobých prognóz je u relativně malých útvarů společnosti, jakými jsou jednotlivé podniky, stále ještě problematická. Proto je

hlavním úkolem zabezpečit skutečně vědeckou sociální analýzu, tj. analýzu současného stavu. Obsahem této analýzy jsou objektivní podmínky práce a života podnikového kolektivu a subjektivní názory různých skupin na tyto podmínky. Vědeckost sociální analýzy je zajišťována tím, že ji provádějí spolu s pracovníky daného podniku také vědečtí pracovníci ústavu nebo katedry, kteří jsou odborníky ve společenských vědách. K dosažení co nejspolehlivějších údajů slouží i princip anonymity dotazníků a zásada, že tyto dotazníky zpracovává pouze odborné pracoviště a vedoucím pracovníkům podniku předkládá jen souhrnné výsledky. Pro zpracování velkého počtu údajů je nezbytné využít počítače. Zárukou vědeckosti je také využití několika metod a technik sociální analýzy, které přinášejí nezávisle na sobě údaje o určitém sociálním faktu a umožňují jejich správné vyhodnocení.

Dalším požadavkem je *demokratičnost* sociálního plánování. Je možno říci, že sociální plánování je dalším rozšířením práva pracovníků na spoluúčast při řízení podniku, dalším rozšířením socialistické demokracie. Jde především o to, aby všichni pracovníci podniku nebo alespoň jejich většina se aktivně zapojila do práce na sestavení sociálního plánu. Jestliže říkáme většina, vycházíme z faktu ověřeného řadou sociologických výzkumů, podle něhož se výrobních porad a socialistického souštění účastní dvě třetiny až tři čtvrtiny zaměstnanců, zatímco jedna třetina nebo jedna čtvrtina zůstává pasivní. V sociálním plánování však jde o to, aby plán byl sestaven pro každé pracoviště a každého pracovníka. Za pomoci politických organizací (tj. KSČ, ROH, SSM a Svazu žen) jsou pracující podniku informováni o záměrech sociálního plánu a mají možnost se k nim vyjádřit. Sami pak také provádějí kontrolu plnění plánu sociálního rozvoje podnikového kolektivu.

Sociální plánování dále vyžaduje *exaktnost* sociálního plánu. Té je dosahováno soustavou kritérií a ukazatelů. Sovětské sociologové rozlišují tyto dvě kategorie takto: „Kategorie *kritérium* vyjadřuje objektivní směr efektivnosti a ukazatele plní funkci hodnocení dosažené úrovně efektivnosti“ [3 : 123]. Hlavními kritérii plánu jsou:

- a) změny sociální struktury výrobního kolektivu,
- b) zlepšení pracovních podmínek,
- c) rozvoj aktivity pracujících a jejich výchova,
- d) zlepšení životních podmínek.

Ukazatele pro tato čtyři základní kritéria jsou trojího typu:

- a) ukazatele rozvoje materiálních a kulturních podmínek fungování osobnosti, skupiny, kolektivu,
- b) ukazatele odrážející fakta o chování osobnosti a skupiny,
- c) ukazatele odrážející fakta o vědomí.

Do první skupiny ukazatelů patří změny v obsahu a podmínkách práce, růst důchodů, stavba bytů, rozvoj služeb, zdravotních, kulturních a sportovních zařízení. Druhou skupinu ukazatelů tvoří účast pracovníků v soutěžení, ve zlepšovatelském hnutí, úroveň absence a fluktuace, počet podaných zlepšovacích návrhů atd. Tyto ukazatele již zpravidla nemají direktivní charakter, jak je tomu u skupiny první. Třetí skupinu ukazatelů tvoří fakta o vědomí, tj. sociální normy, sociální hodnoty, kulturně technická úroveň pracujících, jejich motivace ap.

Systém kritérií a ukazatelů je zaměřen k tomu, aby rozvoj člověka byl nejvyšším kritériem společenského pokroku.

Dalším požadavkem sociálního plánování je jeho *nepřetržitost*. Je jí dosahováno především metodikou sestavování dlouhodobých prognóz, střednědobých perspektiv, krátkodobých (ročních) plánů. Tak, jak se prohlubuje poznání základních tendencí vývoje, dochází i ke zpřesňování plánu. Požadavkům plánování slouží i prováděné sociální analýzy, které zachycují výchozí stav a změny, k nimž po uskutečnění plánovaných opatření dochází. Konečně nejdokonalejším systémem získávání informací je *periodická soustava informací o pohybu sociálního systému podniku*. Tato soustava je již experimentálně ověřována ve dvou stavebních podnicích v ČSSR a poskytuje jednou za rok přehled o řadě ukazatelů. Těmto potřebám může sloužit i zavedení jednotné evidence pracujících (JEP).

*

V ČSSR jsou již vytvořeny podmínky pro praktickou práci v oblasti plánování

sociálního rozvoje podniku. Existují sociologická pracoviště, která mohou provádět sociální analýzy (Československý výzkumný ústav práce, resortní výzkumné ústavy, katedry vysokých škol). Jsou zpracovávány programy institucionalizace sociálního plánování. Největší pokrok byl zatím dosažen při experimentálním ověřování plánu sociálního rozvoje ve stavebnictví. Dobré předpoklady jsou i ve velkých hutních podnicích, v dopravě a strojírenství. Bude zapotřebí těchto zkušeností využít pro školení vedoucích hospodářských pracovníků, stranického i odborového aktivu a pracovníků společenských věd, kteří mohou v této práci najít uplatnění. Teprve pak nastane kvalitativní změna — *sociální plánování se změní z experimentu v praxi*.

Literatura

- [1] *Čelovek i jeho rabota*. Sborník. Moskva 1967.
- [2] *Problemy socialnogo planirovanija*. Sborník. Moskva 1974.
- [3] *Zpráva předsednictva ÚV KSČ k otázkám vědeckotechnického rozvoje československého národního hospodářství*. Nová mysl 6—7/1974.

Резюме

Коларж Я.: Планирование социального развития предприятия

Социальное планирование возникает по необходимости планировать и воспроизводить рабочую силу, поведение работников и заботу о коллективе предприятия. Основными задачами социального планирования является соединять внешние и внутренние цели предприятия, создавать предпосылки для сближения физического и умственного труда, устранять необоснованные различия между предприятиями и отраслями и долгосрочно намечать воспитание рабочего коллектива. Социальное планирование также обеспечивает гармонию между техническими нововведениями и квалификационной структурой работников. Статья приводит примеры из социального анализа на чехословацком предприятии и обращает внимание на вышедшую практику социального планирования.

Summary

Kolář J.: Social-development Planning in the Enterprise

Social planning ensues from the necessity of planning and reproducing labour force, the

workers' behaviour and the welfare of the enterprise collective. The main tasks of social planning comprise the unification of external and internal goals of the enterprise, the creation of preconditions for the rapprochement of manual work and brainwork, the elimination of ungrounded differences between enterprises and branches and a long-

-termed conception of the education of the working collective. Social planning also secures the harmony between technological innovations and the workers' qualification structure. The paper presents examples from a social analysis in a Czechoslovak enterprise, and pays attention to the present practice of social planning.

Úvod

Najdôležitejšou zložkou organizácie (v inštitucionálnom slova zmysle) každého typu sú ľudia. Najdôležitejšou časťou vedeckého riadenia je preto riadenie ľudí — ľudských pracovných kolektívov.

Zvyšovanie efektívnosti primárnych pracovných kolektívov — pracovných skupín, ako i pracovného uspokojenia¹ ich členov, zvyšovanie efektívnosti vedenia a riadenia pracovných skupín, cieľavedomé vytváranie a rozvoj sociálno psychologických vzťahov v pracovných skupinách,² ako i vytváranie podmienok pre všestranný rozvoj a rast ich členov podstatne prispieva k dosiahnutiu všeobecných cieľov každej organizácie — k celkovej komplexnej celoorganizačnej socioekonomickej efektívnosti, rozvoju a rastu. Pracovná skupina nie je teda už len základným „stavebným“ prvkom, základnou štrukturálnou jednotkou každej organizácie, ale i základným prvkom zvyšovania celoorganizačnej socioekonomickej efektívnosti pomocou prístupov, metód a techník sociálneho rozvoja³ i komplexnej socialistickej racionalizácie.

Pod zvyšovaním efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií (ako i organizačných jednotiek a organizácií) pritom nerozumieme len zvyšovanie „par-

ciálnej“ technicko-technologicko-ekonomickej efektívnosti, ale *zvyšovanie socioekonomickej efektívnosti* ([1], [22], [24 : 3—19]),⁴ predpokladajúcej tak rozvoj technicko-technologického a ekonomického subsystému danej pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie), ako i na tento rozvoj zameraný, plánovitý, riadený a organizovaný proces všestranného rozvoja každého člena pracovnej skupiny a ich sociálno psychologických vzťahov v kolektíve pracovnej skupiny i celej organizácie, smerujúci tak k zvýšeniu efektívnosti ich osobného i kolektívneho organizačného jednanja a pracovných aktivít, ako i k zvýšeniu ich pracovného uspokojenia.⁵

V tejto štúdii sa budeme zameriavať hlavne na zvyšovanie socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín, ktorých prácu môžeme v podstate popísať ako proces rozhodovania a riešenia nerutinných, nových, zle štrukturalizovaných, sociotechnických (zmiešaných), komunikatívnych [1] problémov⁶ (napr. pracovných skupín technicko-hospodárskych, výskumno-vývojových a racionalizačných pracovníkov atď.).

Proces fungovania týchto pracovných skupín si môžeme graficky znázorniť schématom 1.

¹ Presnejšie povedané ich spokojnosti s celkovou „sociálno-pracovnou situáciou“ [24 : 3—19].

² Vzťahy súdružskej solidarity, vzájomnej úcty, náročnosti, spolupráce, otvorenosti, dôvery, zdravej súťaživosti, konštruktívnej kritiky (a sebakritiky) a súdružskej pomoci — kolektivismu (ako i organizačná štruktúra a organizačné procesy pracovného kolektívu, ktoré napomáhajú ich vytvoreniu, zlepšeniu a upevneniu) sú základnými charakteristickými znakmi socialistických pracovných kolektívov. Treba si však uvedomiť, že ak sa organizačná štruktúra, organizačné procesy a vzťahy v pracovnom kolektíve uvedomele, cieľavedome a plánovite nebudujú — utvárajú sa sami od seba. Živelne a pomaly [12].

³ Pozri [4], [12].

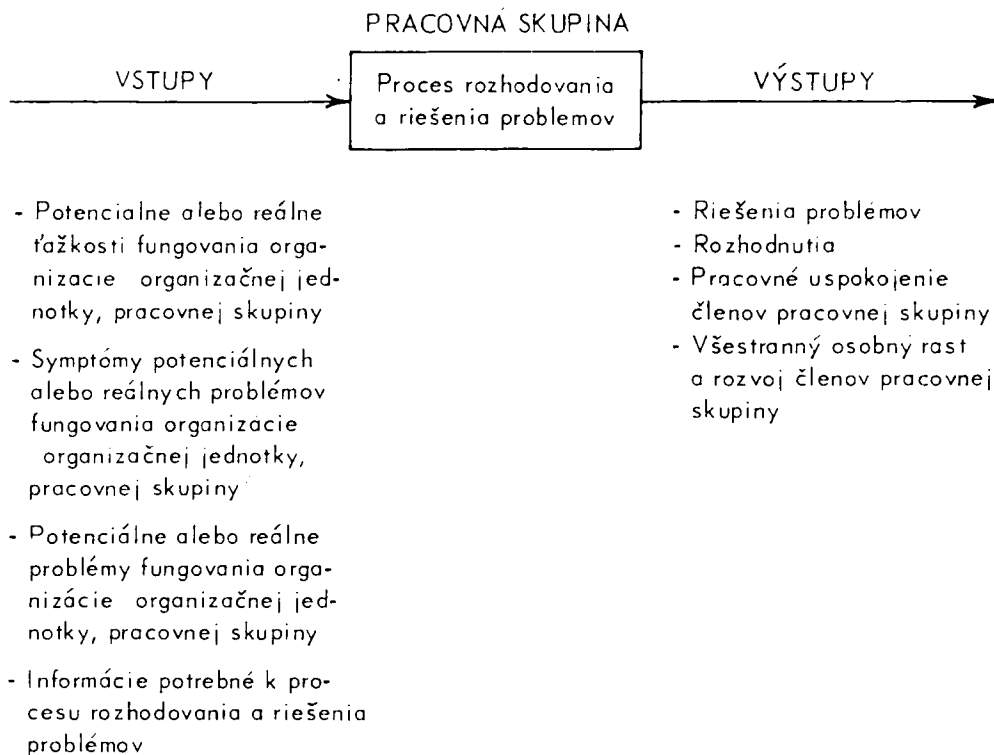
⁴ Rozdiely v prístupoch a v cieľoch zvyšovania efektívnosti socialistických a kapitalistických organizácií výstižne popisuje Khol [13 : 15]: „Socialistické organizácie vznikajú, fungujú a rozvíjajú sa

proto, aby splnily společenské poslání, přesněji, aby plnili některou z dílčích společenských funkcí. Posláním kapitalistické ekonomické organizace je tvorba zisku, rozmnožení kapitálu, ekonomický růst a obdobné ekonomické cíle. V organizacích socialistických je tomu jinak: jejich společenským posláním je přispívat svým podílem k rozvoji osobnosti a osobního blaha členů socialistické společnosti. Je-li vyústěním všech snah při budování socialismu a při řízení všeho dění v socialistické společnosti člověk, platí to ve stejné míře i pro výstavbu a život socialistických organizací.“

⁵ Z těchto důvodů ovšem teď dále nepíšeme o zvyšování efektívnosti pracovných skupín a zvyšování spokojnosti s pracou u jednotlivých členov skupiny — ale len o zvyšovaní efektívnosti (socioekonomickej) pracovných skupín.

⁶ Pozri [26]. Typickými predstaviteľmi týchto problémov sú problémy organizácie a riadenia.

SCHÉMA 1

Pod *procesom fungovania* pracovnej skupiny rozumieme proces zabezpečovania (získavania) potrebných vstupov do pracovnej skupiny + proces premeny vstupov do pracovnej skupiny na výstupy z pracovnej skupiny (transformačný proces) + proces odovzdávania špecifických výstupov na špecifické miesta.

Súhrnná celková socioekonomická efektívnosť pracovnej skupiny sa skladá z efektívnosti výstupov a efektívnosti procesu fungovania pracovnej skupiny.

Socioekonomická efektívnosť výstupov (pracovných výsledkov) pracovnej skupiny – vonkajšia socioekonomická efektívnosť pracovnej skupiny je stupeň dosiahnutia (splnenia) špecifických požadovaných krátkodobých i dlhodobých skupinových socioekonomických cieľov.

U pracovných skupín, ktorých prácu môžeme v podstate popísať ako proces rozhodovania a riešenia problémov, hodnotíme socioekonomickú efektívnosť výstupov z pracovnej skupiny podľa stupňa, do aké-

ho urobené rozhodnutia a navrhnuté riešenia problémov skutočne riešia dané potenciálne alebo reálne socioekonomické problémy fungovania organizácie (organizačnej jednotky, pracovnej skupiny), podľa stupňa, do akého skutočne odstraňujú potenciálne alebo reálne ťažkosti fungovania organizácie (organizačnej jednotky, pracovnej skupiny), podľa stupňa pracovného uspokojenia a všestranného osobného rastu a rozvoja členov pracovnej skupiny – ako i podľa ostatných krátkodobých i dlhodobých socioekonomických následkov výstupov z pracovnej skupiny významne ovplyvňujúcich súčasné i budúce výstupy (pracovné výsledky) i proces fungovania danej pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie).

Socioekonomická efektívnosť procesu fungovania pracovnej skupiny – vnútorná socioekonomická efektívnosť pracovnej skupiny je stupeň optimálnosti, s akou pracovná skupina využíva svoje vnútorné i vonkajšie zdroje za účelom dosiahnutia

(splnenia) špecifických krátkodobých i dlhodobých skupinových socioekonomických cieľov (špecifických požadovaných výstupov z pracovnej skupiny).

Socioekonomickú efektívnosť procesu fungovania pracovnej skupiny hodnotíme podľa stupňa optimálnosti skupinovej štruktúry a skupinových procesov⁷ (v rámci možnosti daných organizáciou a organizačnou jednotkou, ktorých časťou je i daná pracovná skupina) v procese zabezpečovania (získavania) potrebných vstupov do pracovnej skupiny, v procese premeny vstupov do pracovnej skupiny na výstupy z pracovnej skupiny (v transformačnom procese) a v procese odovzdávania špecifických požadovaných výstupov z pracovnej skupiny na špecifické miesta — ako i podľa ostatných krátkodobých a dlhodobých socioekonomických následkov procesu fungovania pracovnej skupiny významne ovplyvňujúcich súčasne i budúce výstupy (pracovné výsledky) i proces fungovania danej pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie).

Súhrnnú, celkovú socioekonomickú efektívnosť pracovných skupín ovplyvňujú tri základné skupiny premenných:

1. Povahové vlastnosti, hodnoty, názory, postoje, spôsoby myslenia, vedomosti a schopnosti jednotlivých členov skupiny a kompatibilita členov skupiny.

2. Skupinová štruktúra (systém vzájomných formálnych i neformálnych interpersonálnych väzieb a vzťahov) a skupinové procesy (systém organizačného jednania, pracovných aktivít a vôbec všetkých interakcií členov skupiny v rámci danej skupinovej štruktúry).⁸

3. Požiadavky prostredia (špecifické výstupy zo skupiny, dosiahnutie špecifických skupinových cieľov), ako i možnosti a obmedzenia procesu fungovania skupiny dané

prostredím, v rámci ktorých sa určené požiadavky majú splniť — v podstate kompatibilita medzi skupinou a jej úlohami, cieľmi a funkciou, ktorú plní z hľadiska celku (organizačnej jednotky, organizácie), ktorého je skupina časťou.

Spoločenské vlastníctvo výrobných prostriedkov, socialistické výrobné vzťahy, vysokorozvinuté výrobné sily, socialistické princípy, formy a metódy vedeckej organizácie a riadenia spoločenskej výroby, umožňujúce zladenie a zosúladenie základných spoločenských, kolektívnych i individuálnych cieľov a smerujúce k „... zabezpečeniu úplného blahobytu a slobodného všestranného vývinu všetkých členov spoločnosti“ [25 : 44], vytvárajú optimálne objektívne podmienky pre vysokú socioekonomickú efektívnosť pracovných skupín, organizačných jednotiek a organizácií každého typu. Okrem týchto objektívnych podmienok,⁹ ktoré socialistická spoločnosť vytvorila pre socioekonomicky efektívnu prácu každého jednotlivca, pracovnej skupiny, organizačnej jednotky či organizácie, vytvoril socializmus i optimálne podmienky pre vysokú vnútornú motiváciu, tvorivú aktivitu, iniciatívu, seberealizáciu a všestranné pracovné uspokojenie, rozvoj a rast každého pracovníka — pre „... vnútornú spontánnu súhlas subjektu, súlad jeho zájmu se spoločenskými — teda rozvíjením jeho vôle, chténia, súhlasu s vytyčovanými cieľmi a perspektívami“ [2 : 14].

Pristupy k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií

Socioekonomickú efektívnosť pracovných skupín socialistických organizácií môžeme zvýšiť uskutočnením funkčných zmien¹⁰ premenných, ktoré ju ovplyvňujú. Pretože

⁷ V neposlednej miere i podľa množstva prostriedkov (v tom najširšom slova zmysle) vynaložených na všestranné zabezpečenie procesu fungovania danej pracovnej skupiny a spotrebovaných v tomto procese.

⁸ Skupinová štruktúra a skupinové procesy sú výsledkom vzájomného pôsobenia premenných 1. a 3. Skupinovú štruktúru a skupinové procesy určujú: *Formálna skupinová štruktúra a procesy*

A. Skupinové, organizačné a celoštátne pravidlá a predpisy.

B. Organizačné jednanie a pracovné aktivity členov skupiny nutné a požadované k zabezpečeniu procesu fungovania skupiny a k dosiahnutiu skupinových cieľov.

Neformálna skupinová štruktúra a procesy

C. Emergentné skupinové charakteristiky (skupinová klíma, atmosféra a kultúra, skupinové normy a zvyklosti, skupinové názory, presvedčenia a hodnoty, skupinová súdržnosť atď.) vznikajúce v interakcii jednotlivých členov skupiny vo vnútri skupiny, ako i vplyvom prostredia skupiny — vplyvom organizačnej jednotky, organizácie, komunity ako i celej spoločnosti.

⁹ Podrobne rozpracované v: [2], [3], [9], [22], [33] atď.

¹⁰ Štruktúra a procesy organizácie a organizačnej jednotky, ktorej časťou je daná pracovná skupina, budú charakter i proces uskutočňovania týchto funkčných zmien silne ovplyvňovať. Pozri: [30].

socioekonomickú efektívnosť pracovných skupín socialistických organizácií ovplyvňujú tri základné skupiny premenných. môžeme prístupy k jej zvyšovaniu rozdeliť do nasledujúcich základných skupín:

1. Funkčná zmena jednotlivých členov skupiny a ich kompatibilita.

2. Funkčná zmena skupinovej štruktúry a skupinových procesov.

3. Funkčná zmena vo vzťahoch a väzbách skupiny s organizačnou jednotkou a organizáciou, ktorej je časťou (t. j. funkčná zmena vo vzťahoch, väzbách, ako i deľbe práce medzi danou skupinou a ostatnými skupinami danej organizačnej jednotky a organizácie).

Tieto základné prístupy k zvyšovaniu socioeconomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií, charakter dosiahnutých funkčných zmien i spôsoby ich uskutočňovania (prístupy, metódy, techniky) si môžeme schematicky znázorniť pomocou tabuľky 1.

1. Funkčná zmena jednotlivých členov skupiny a ich kompatibilita

1.1. Zmena členstva skupiny

Ak sú výsledky i proces fungovania pracovnej skupiny neuspokojivé a niektorí členovia skupiny nemajú záujem na zefektívnení svojej práce a na osvojení si nových vedomostí a schopností, prípadne ak skupina je zložená z krajne nekompatibilných jednotlivcov (jednotlivcov, ktorých charakteristický spôsob správania sa v interpersonálnych vzťahoch im znemožňuje dobrú vzájomnú spoluprácu),¹¹ môže sa zvýšenie socioeconomickej efektívnosti danej pracovnej skupiny dosiahnuť zmenou členstva skupiny — t. j. niektorí členovia skupiny budú zo skupiny uvoľnení a budú nahradení inými členmi.

Ak sú výsledky i proces fungovania skupiny neuspokojivé, zvyčajne sa v prvom rade vymieňa *vedúci skupiny* — t. j. člen skupiny, ktorý má na jej výsledky i proces fungovania rozhodujúci vplyv.

Zmena členstva skupiny sa môže uskutočniť na základe nariadenia nadriadeného orgánu, rozhodnutím skupiny (vedenia skupiny), rozhodnutím členov skupiny (prichádzajúcich alebo odchádzajúcich), kombináciami týchto prístupov atď.

1.2. Vzdelávacie prístupy — individuálna výchova

Individuálnu výchovu, individuálne školenia jednotlivých členov skupiny môžeme rozdeliť do dvoch základných skupín:¹²

1.2.1. Individuálna výchova jednotlivých členov skupiny zameraná na zvýšenie vedomostí a schopností jednotlivých členov skupiny na riešenie technicko-technologicko-ekonomických problémov a na zefektívnenie technicko-technologicko-ekonomických aspektov procesu fungovania danej pracovnej skupiny.

Tento prístup používa hlavne tradičné vzdelávacie metódy a jeho primárnym cieľom je zvýšiť teoretické vedomosti jednotlivých členov skupiny v ich špecifických profesiách, odboroch a špecializáciách. Jednotliví členovia skupiny v tomto vzdelávacom procese získavajú, zvyšujú a dopĺňujú si svoju odbornú (profesnú) kvalifikáciu.¹³

Po absolvovaní školenia a po návrate do svojich pracovných skupín by sa potom absolventi školenia mali snažiť o praktické využitie získaných vedomostí a schopností, a tak prispieť k všestrannej racionalizácii a k zvýšeniu hlavne technicko-technologicko-ekonomickéj efektívnosti svojej pracovnej skupiny.

Až na nepatrné výnimky¹⁴ sa tento vzdelávací prístup nezapocdieval s aspektami skupinovej práce — skupinového rozhodovania a riešenia problémov, ale mlčky predpokladal, že skupina pracovníkov, ktorí sú na dostatočnej odbornej úrovni, bude automaticky pracovať spôsobom (proces fungovania), ktorým bude dosahovať aj dobré pracovné výsledky aj vysokú spokojnosť s prácou (a že aj sociálne psy-

¹¹ Podrobne rozpracované v: [20 : 36—53], 21.

¹² Dôležitou zložkou každého individuálneho, skupinového i celoorganizačného vzdelávacieho prístupu je ideovo-politická výchova zameraná na ideovo-politický a morálno-politický vývoj pracovných skupín a ich členov.

¹³ Pretože po 25 rokoch je už prekonaná polovica poznatkov, ktoré sa absolvent vysokej školy naučí

počas svojho štúdia, a pretože polovica všetkých vedeckých údajov je výsledkom práce vedcov za posledných pätnásť rokov (a toto obdobie sa stále skraca [34]), je priebežné odborné vzdelávanie jednotlivých členov skupiny formou individuálnej výchovy, individuálnymi školeniami veľmi dôležité.

¹⁴ Napr.: kurzy tvorivého myslenia a riešenia a problémov. Pozri: [32], [36].

Tabuľka 1

Prístupy k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín	Charakter funkčnej zmeny	Spôsob uskutočnenia funkčnej zmeny
1. Funkčná zmena jednotlivých členov skupiny a ich kompatibility	<i>Zmena intrapersonálneho systému</i> A. Funkčná zmena povahových vlastností, hodnôt, názorov, postojov, spôsobu myslenia, vedomostí a schopností jednotlivých členov skupiny, prejavujúca sa v zmene ich správania sa, organizačného jednaní a pracovných aktivít B. Funkčná zmena členstva skupiny	1. Zmena členstva skupiny — nahradenie určitých členov skupiny inými, schopnejšími a vzájomne kompatibilnejšími členmi 2. Vzdelávacie prístupy — individuálna výchova 3. Motivačno-aktivačné prístupy 4. Psychoterapia
2. Funkčná zmena skupinovej štruktúry a skupinových procesov	<i>Zmena intraskupinového systému</i> Interindividuálna funkčná zmena: Zmena skupinového systému rol, funkcií, pozícií a postavení, zmena skupinovej klímy, atmosféry a kultúry, skupinových noriem a zvyklostí, skupinových názorov, presvedčení a hodnôt, skupinovej súdržnosti atď., prejavujúca sa v zmene vzájomných vzťahov, väzieb, organizačného jednaní a pracovných aktivít členov skupiny	1. Zmena skupinových a organizačných pravidiel a predpisov 2. Racionalizačné prístupy 3. Prístupy sociálneho rozvoja 4. Vzdelávacie prístupy — skupinové školenie 5. Nepriamo: Funkčná zmena jednotlivých členov skupiny a ich kompatibility
3. Funkčná zmena vzťahov a väzieb skupiny s jej prostredím	<i>Zmena intraorganizačného systému</i> Interskupinová funkčná zmena: Zmena organizačného systému rol, funkcií, pozícií a postavení, zmena organizačnej klímy, atmosféry a kultúry, organizačných noriem a zvyklostí, organizačných názorov, presvedčení a hodnôt atď., prejavujúca sa v zmene vzájomných vzťahov, väzieb, organizačného jednaní a pracovných aktivít členov danej skupiny ako i ostatných skupín danej organizácie (organizačnej jednotky)	1. Zmena celoštátnych a organizačných pravidiel a predpisov 2. Racionalizačné prístupy 3. Prístupy sociálneho rozvoja 4. Vzdelávacie prístupy — celoorganizačné školenie (prípadne školenie vybraných pracovníkov danej organizácie) 5. Nepriamo: Funkčná zmena jednotlivých členov skupiny a ich kompatibility Funkčná zmena skupinovej štruktúry a skupinových procesov

chologické vzťahy medzi jednotlivými členmi skupiny budú veľmi dobré).

Tento prístup zabúda na to, že premenu „efektívne pracujúcich jednotlivcov“ na stmelený, efektívne pracujúci kolektív, na jeho ďalšie udržiavanie, zlepšovanie jeho pracovných výsledkov a pracovného uspokojenia jeho členov, vybudovanie a ďalší rozvoj dobrých sociálno psychologických vzťahov medzi jednotlivými členmi — je treba cieľavedome plánovať, riadiť a organizovať.

1.2.2. Individuálna výchova jednotlivých členov skupiny zameraná na zvýšenie vedomostí a schopností jednotlivých členov skupiny na riešenie sociálno psychologických problémov (konfliktov a problémov medziľudských vzťahov v danej skupine, organizačnej jednotke či organizácii), na zlepšenie schopností efektívnej sociálnej interakcie a na zefektívnenie sociálno psychologických aspektov procesu fungovania danej pracovnej skupiny.

Tento prístup používa hlavne aktívne vzdelávacie metódy (vhodne dopĺňované tradičnými prednáškami na zvýšenie teoretických vedomostí) a jeho primárnym cieľom je zvýšiť schopnosť efektívnej sociálnej interakcie, schopnosť jednania s ľuďmi v rozličných situáciách, schopnosť správnej interpretácie a správneho chápania jednania a aktivít ostatných členov skupiny a pracovníkov danej organizačnej jednotky či organizácie vôbec.¹⁵

Schopnosti efektívnej sociálnej interakcie (či už v roli nadriadeného, podriadeného či sebarovného), schopnosť efektívne „riešiť kooperačné vzťahy medzi ľuďmi“,

schopnosť efektívne riešiť sociálno psychologické problémy procesu fungovania pracovnej skupiny, organizačnej jednotky či organizácie sa vo väčšine prípadov nedajú získať či zlepšiť tradičnými vzdelávacími metódami — „sprostredkovanou skúsenosťou“ (prostredníctvom lektora či učebných textov).

Získanie a zlepšenie týchto schopností sa dá vo väčšine prípadov docieľiť iba pomocou vlastnej, bezprostrednej „zažitej“ skúsenosti¹⁶ — pomocou aktívnych vzdelávacích metód. Tradičné vzdelávacie metódy sú vhodné najmä na zvyšovanie teoretických vedomostí. Len zriedkakedy sa nimi dosiahne zmena správania sa — výsledné zmeny sú hlavne zmeny kognitívne, niekedy i zmeny postojov.

Aktívne vzdelávacie metódy sa u nás využívajú hlavne v systéme výchovy vedúcich pracovníkov, t. j. vedúcich pracovných skupín, čiže tých členov pracovných skupín, ktorí majú na socioekonomickú efektívnosť pracovných skupín najväčší vplyv, od ktorých socioekonomická efektívnosť pracovných skupín — ktoré vedú — najviac závisí. Hoci veľké možnosti, ktoré aktívne metódy vzdelávania vedúcich pracovníkov poskytujú na zefektívnenie ich organizačného jednania a pracovných aktivít, ešte neboli úplne docenené a využité [11], rozsah použitia aktívnych metód vo výchove vedúcich pracovníkov socialistických štátov v poslednom období výrazne vzrástol [29].¹⁷ U nás sa aktívne metódy výchovy vedúcich pracovníkov začali používať v r. 1965 a v súčasnosti sa s nimi dosahujú veľmi dobré výsledky [5].

¹⁵ Tieto schopnosti patria bezosporu medzi najdôležitejšie schopnosti vedúcich pracovníkov na každom stupni riadenia. Posledné prieskumy hovoria, že až 40 % problémov, ktoré vedúci pracovníci riešia, sú problémy vedenia ľudí [27] a že efektívnosť socialistických vedúcich závisí veľmi silne na ich schopnostiach „riešiť kooperačné vzťahy medzi ľuďmi“ a podstatne menej na ich schopnostiach „riešiť vecné kooperačné vzťahy“; u sledovaných štátnych vedúcich pracovníkov bol pomer dôležitosti medzi týmito schopnosťami 2 : 1, u stranických kádrov až 4 : 1 (Prieskum sa uskutočnil v NDR) [29]. Mnoho teoretikov a praktikov z oblasti organizácie a riadenia tvrdí, že v priemere až ¾ efektívnosti vedúceho pracovníka závisí na jeho schopnosti efektívnej interakcie s druhými. Zvrchovanú dôležitosť tejto schopnosti ako i rozhodujúcu úlohu človeka ako činiteľa efektívnosti organizácií môžeme dobre ilustrovať pomocou niektorých známych definícií riadenia:

Riadenie je:
— činnosťou, ktorú robí vedúci, keď sa snaží dosiahnuť výsledky prostredníctvom iných ľudí.

— organizácia a koordinácia ľudskej činnosti k dosiahnutiu chcených cieľov,

— práca vykonávaná cez druhých ľudí,

— funkcia pretvárania vecí prostredníctvom ľudí a usmerňovania jednotlivcov pre všeobecný prospech,

— proces, ktorým uskutočňujeme niečo prostredníctvom spoločenstva ľudí

— atď.

¹⁶ Pri rozbere riadiacej činnosti našich vedúcich pracovníkov [35] sa zistilo, že jej univerzálnym základom je osobná, vlastná skúsenosť vedúcich pracovníkov. Aktívne vzdelávacie metódy, vychádzajúce z osobnej, vlastnej, bezprostrednej skúsenosti vedúcich pracovníkov, sú preto pre zvyšovanie efektívnosti riadiacej práce u nás zvrchovane dôležité.

¹⁷ Podiel aktívnych metód (z celkového fondu vyučovacích hodín) napr. v Ústrednom stredisku pre zdokonaľovanie vedúcich kádrov vo Varšave varuje od 40 do 80 %, v celomaďarskom stredisku pre zdokonaľovanie vedúcich kádrov sa pohybuje okolo 50 % atď. [29].

Využitie aktívnych metód je mnohostranné. Na zlepšenie schopností efektívnej sociálnej interakcie, na zlepšenie schopností efektívneho jednania s ľuďmi a riešenia sociálno psychologických problémov procesov fungovania pracovných skupín, organizačných jednotiek či organizácií sú vhodné najmä inscenačné metódy.¹⁸

Ciele jednotlivých inscenácií (či ucelených školení používajúcich kombináciu tradičných a aktívnych — hlavne inscenačných metód) môžu byť rozličné. Inscenačné metódy sa dajú aplikovať na zvýšenie vedomostí¹⁹ (ak inscenácii predchádza prednáška) a schopností jednotlivcov i na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti pracovnej skupiny, organizačnej jednotky či celej organizácie. Primárnym cieľom týchto školení je funkčná zmena názorov, postojov, hodnôt, spôsobu myslenia (spolu so sprievodnými kognitívnymi zmenami účastníkov školenia), prejavujúca sa v zmene ich správania sa, organizačného jednania a pracovných aktivít, s konečným cieľom zvýšenia socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií), do ktorých sa účastníci školenia vrátia po jeho absolvovaní.

Najväčším a najťažším problémom tohto prístupu je problém transferu a využitia získaných vedomostí a schopností po návrate zo školenia do pôvodnej pracovnej

skupiny (organizačnej jednotky, organizácie).²⁰ Ak člen pracovnej skupiny zmenil následkom školenia svoje postoje, hodnoty, spôsoby myslenia a názory o svojom organizačnom jednaní a pracovných aktivitách a ak na školení v cvičných aktivitách a v cvičnej situácii dokázal funkčne zmeniť a zefektívniť svoje organizačné jednanie a pracovné aktivity, to ešte vôbec neznamená, že bude môcť zmeniť i svoje organizačné jednanie a pracovné aktivity i v nezmienenom sociálno psychologickom prostredí (klíma, atmosféra, kultúra, normy, zvyklosti, názory, hodnoty atď.) svojej pracovnej skupiny, organizačnej jednotky, či organizácie, a že tak bude môcť prispieť k zvýšeniu ich socioekonomickej efektívnosti. Existujúce organizačné a skupinové normy, ako i štruktúra vzťahov vzájomných očakávaní, predstavá a požiadaviek — toto všetko stabilizuje organizačné jednanie a pracovné aktivity proti ich zmene.

Organizáciu i pracovnú skupinu môžeme popísať ako systém (subsystém) vzájomne sa dopĺňajúcich a vzájomne na sebe závislých spoločensko-profesionálnych pozícií a z nich vyplývajúcich rol.²¹ Od pracovníka, ktorý v danej organizácii, v organizačnej jednotke či v pracovnej skupine zastáva určitú spoločensko-profesionálnu pozíciu, očakávajú jeho spolupracovníci, že jeho organizačné jednanie a pracovné akti-

¹⁸ Pozri: [5], [6], [10], [37], [38] atď.

¹⁹ Jednotlivé inscenácie (alebo skupina inscenácií s jednotným špecifickým cieľom) musia byť organicky doplnené individuálnym štúdiom, diskusiou a krátkymi prednáškami relevantnej teórie. Vytvorenie teoretického referenčného systému, „kognitívnej mapy“ a všeobecná teoretická príprava musí predchádzať bezprostredným skúsenostiam inscenačných metód. Účastníci školenia musia byť schopní zaradiť svoje vlastné bezprostredné skúsenosti do svojho referenčného systému; pochopiť a zovšeobecniť ich na základe relevantnej teórie.

²⁰ Problém transferu a využitia získaných vedomostí a schopností po návrate zo školenia do pôvodnej pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie) môžeme najlepšie ilustrovať pomocou dvoch základných prístupov k hodnoteniu výsledkov týchto školení:

1. V prvom prístupe hodnotíme výsledky školenia na základe kognitívnych a emocionálnych zmien, ako i zmien správania sa a jednania jednotlivých účastníkov školenia, ktoré sú v priamej súvislosti a nadväznosti na obsah a proces daného školenia (ide tu o zmeny účastníkov školenia v kontexte daného školenia) a ktoré nie sú v priamej spojitosti s organizačným správaním a s pracovnými aktivitami jeho účastníkov po ich návrate do ich pôvodných pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií), alebo so socioekonomickou efektívnosťou týchto pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií). Pri použití tohto prístupu budeme výsledky školenia hodnotiť napr.: výkonom jednotlivých účastníkov školenia v simulovanom rozhodovaní a riešení problémov (v cvičnej situácii),

zmenami postojov, vedomostí, komunikačných schopností, schopností vedenia ľudí, schopností sociálnej interakcie vôbec atď.

Chceme zdôrazniť, že kognitívne a emocionálne zmeny, ako i zmeny správania sa a jednania jednotlivých účastníkov školenia, ktoré takto zistíme, ešte nemusia znamenať vôbec žiadnu zmenu v organizačnom správaní a v pracovných aktivitách účastníkov školenia — a vôbec sa nemusia prejavíť v zvýšení socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií), do ktorých sa účastníci školenia vrátia po jeho skončení.

2. V druhom prístupe hodnotíme výsledky školenia na základe zmien organizačného správania a pracovných aktivít účastníkov školenia, ako i mierou zvýšenia socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií), do ktorých sa účastníci školenia vrátili po jeho skončení (ide tu o zmeny správania sa a jednania účastníkov školenia v skupinovom a organizačnom kontexte, ako i o zmenu skupinového a organizačného kontextu, ktorého organickou časťou je i daný účastník školenia). Pri použití tohto prístupu budeme výsledky školenia hodnotiť najmä podľa zmien v organizačnom správaní a pracovných aktivitách účastníkov školenia, ktoré postrehli ich nadriadení, podriadení a spolupracovníci, ako i podľa funkčných zmien (zvýšení) socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií), do ktorých sa účastníci školenia vrátili po jeho skončení.

²¹ Pozri: [18].

vity budú v súlade s ich požiadavkami a predstavami o roli tejto pozície. Ostatní pracovníci, ktorí sú s daným pracovníkom v bezprostrednom (napr. v pracovnej skupine) či v sprostredkovanom styku, hodnotia a porovnávajú, či je organizačné jednanie a pracovné aktivity daného pracovníka v súlade s ich požiadavkami a predstavami o organizačnom jednaní a pracovných aktivitách, ktoré s jeho spoločensko-profesionálnej pozície a z jeho role vyplývajú, a snažia sa ho podľa nich ovplyvniť. Daný pracovník bude na základe svojej interpretácie týchto ich potrieb, požiadaviek, predstáv a vplyvov (ako i na základe svojich potrieb, požiadaviek, predstáv, hodnôt, názorov, postojov, vedomostí a schopností) na ne reagovať určitým organizačným jednaním a pracovnými aktivitami.

Teda na to, aby mohol člen skupiny (zastávajúci určitú rolu) na základe zmeny svojich predstáv, hodnôt, postojov, vedomostí a schopností zmeniť i svoje organizačné jednanie a pracovné aktivity (z jeho role vyplývajúce), museli by sa zmeniť i očakávania, požiadavky a predstavy, ktoré ostatní členovia skupiny (ako i ostatní pracovníci, s ktorými daný pracovník spolupracuje) majú o optimálnom a efektívnom organizačnom jednaní a pracovných aktivitách vyplývajúcich z jeho role a ktorí ho i neustále ovplyvňujú, aby jednal v súlade s ich očakávaniami, predstavami a požiadavkami. K tomu aby mohol pracovník zmeniť svoje organizačné jednanie a pracovné aktivity, aby mohol zmeniť svoju rolu, by sa teda museli zmeniť i role, organizačné jednanie a pracovné aktivity i ostatných spoločensko-profesionálnych pozícií, s ktorými je v pracovnom styku, s rolami, ktorých je jeho rola vo vzťahu vzájomnej závislosti a dopĺňovania sa (zo skupinového či z celoorganizačného hľadiska), čo je možné len v ojedinelých prípadoch. (Napri. vedúci pracovník môže zmeniť subsystém rol spoločensko-profesionálnych pozícií, ktoré sú mu podriadené, no musí dbať na to, aby nezmenil „hraničné“

role, ktoré sú v interakcii so subsystémami rol jemu už nepodriadených spoločensko-profesionálnych pozícií.)

Individuálne vzdelávacie prístupy, individuálne školenia majú teda preto v podstate len určitú „rozmrazovaciu“ úlohu (majú len „rozmraziť“ súčasné organizačné jednanie a pracovné aktivity člena skupiny a pripraviť ich na zmenu, urobiť ich prístupné zmene) a ich následkom nenastanú trvalé zmeny v organizačnom jednaní a v pracovných aktivitách účastníkov školenia. Tieto školenia vlastne len ukážu ich účastníkom (na základe ich vlastnej, bezprostrednej, „zažitej“ skúsenosti) rôzne alternatívy efektívnych procesov fungovania pracovných skupín, a tak zvyšujú ich aspiračnú úroveň na socioekonomickú efektívnosť ich pracovných skupín.

Čím viac bude celková atmosféra, klíma, kultúra, normy, hodnoty a proces fungovania cvičných skupín (skupín, do ktorých boli v priebehu školenia jednotliví účastníci zadelení) a pracovnej skupiny, organizačnej jednotky či organizácie, v ktorej pracujú, bližšia a podobnejšia — tým väčšia bude možnosť transferu a optimálneho využitia nadobudnutých vedomostí a schopností k zvýšeniu socioekonomickej efektívnosti danej pracovnej skupiny. Potenciálne najlepšie sa získané vedomosti a schopnosti dajú uplatniť a využiť vtedy, ak sa školenia zúčastní celá pracovná skupina²² (resp. viacej skupín), tak ako to je v nasledujúcich vzdelávacích prístupoch.

*

Ďalšími spôsobmi uskutočňovania funkčných zmien prvého prístupu (funkčná zmena jednotlivých členov skupiny a ich kompatibilita): motivačno-aktivačnými prístupmi (1.3)²³ a psychoterapiou (1.4) sa v tejto štúdii nebudeme zaoberať.

2. Funkčná zmena skupinovej štruktúry a skupinových procesov

2.1. Zmena skupinových a organizačných pravidiel a predpisov

²² Individuálnu výchovu jednotlivých členov skupiny by sme (pri značnom zjednodušení) mohli porovnať k tréningu viacčlenného športového kolektívu (napr. volejbalového alebo basketbalového družstva), v ktorom by tréner (alebo rozliční tréneri) trénoval každého hráča individuálne, osamotene a nikdy by netrénoval celé družstvo spolu.

²³ Motivačno-aktivačné prístupy, tj. prístupy zameriavajúce sa na zvýšenie kvantity, intenzity pracovného jednaní a pracovných aktivít, sú podrobne rozpracované v: [14]. Tieto prístupy sú rovnako dobre využiteľné i v celoskupinovom a celoorganizačnom meradle.

Organizačný poriadok, organizačné predpisy a pravidlá (v podstate organizačné modely rutinného rozhodovania a riešenia problémov) — a z nich vyplývajúce možnosti a obmedzenia procesu fungovania danej pracovnej skupiny — sa v prípade značnej zmeny vnútorného alebo vonkajšieho organizačného prostredia (t. j. toho stavu organizácie a jej prostredia, pre ktorý boli vytvorené) môžu stať bariérou a brzdu efektívneho socioekonomického fungovania celej organizácie alebo jej niektorých organizačných jednotiek a pracovných skupín.

Funkčná zmena už zastaralého organizačného poriadku, organizačných pravidiel a predpisov a ich prispôbenie sa zmeneným podmienkam procesu fungovania danej organizácie, organizačnej jednotky či pracovnej skupiny značne prispieva k zvýšeniu ich socioekonomickej efektívnosti.

2.2., 2.3. Racionalizačné prístupy a prístupy sociálneho rozvoja

Racionalizačné prístupy²⁴ ako i prístupy sociálneho rozvoja²⁵ sú v podstate prístupmi vedeckého riešenia problémov procesu fungovania danej pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie). Výsledným cieľom oboch prístupov je zvýšenie socioekonomickej efektívnosti danej pracovnej skupiny, organizačnej jednotky a organizácie. Racionalizačné prístupy (využívajúce metodiku a metódy vedeckej organizácie práce, vedeckého riadenia, systémového a priemyselného inžinierstva, operačného výskumu atď.) sa pritom zameriavajú hlavne na vyriešenie technicko-technologicko-ekonomických problémov procesu fungovania danej pracovnej skupiny, organizačnej jednotky či organizácie a prístupy sociálneho rozvoja (využívajúce metodiku a metódy sociológie a psychológie) na vyriešenie sociálne psychologických problémov procesu ich fungovania. Cieľe oboch prístu-

pov sú zhodné²⁶ — odlišné sú len metodiky, metódy a vedecké poznatky, ktoré v procese zvyšovania socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií) používajú.

Pre vzájomnú spätosť, podmienenosť a vplyv sociálne psychologických vzťahov členov pracovnej skupiny a ich pracovného uspokojenia na ich pracovnú efektívnosť — a naopak — je optimálnym prístupom k riešeniu problémov procesu fungovania pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie) *komplexný prístup* (organicky spájajúci racionalizačné prístupy s prístupmi sociálneho rozvoja) zameraný na vyriešenie a odstránenie tak technicko-technologicko-ekonomických, ako aj sociálne psychologických problémov procesu fungovania pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií).²⁷

Aktivita, iniciatíva a cieľavedomá spoluúčasť členov pracovnej skupiny v celom procese racionalizácie a sociálneho rozvoja je jednou z najcharakteristickejších vlastností tohto procesu a robí danú pracovnú skupinu tak objektom, ako i subjektom celého procesu zvyšovania jej socioekonomickej efektívnosti.²⁸

Všeobecný metodický postup oboch prístupov (racionalizačného prístupu a prístupu sociálneho rozvoja) pozostáva z nasledujúcich fáz (a subfáz):²⁹

1. Analýza súčasných výsledkov a procesu fungovania pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie)

A. Oboznámenie so súčasnými výsledkami a s procesom fungovania pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie) a plánovanie ďalšieho postupu

B. Zhromažďovanie a spracovanie údajov

2. Navrhnutie opatrení na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie)

A. Diagnóza a riešenie problémov

²⁴ Pozri: [8], [19], [28] atď.

²⁵ Pozri: [4], [12], [15 : 419–424], [16 : 614–632], [17 : 42–55], [22], [23] atď.

²⁶ Napr. podľa Kerimova a kol. [12 : 165]: „Rozhodujúcim a určujúcim článkom zdokonaľovania výrobných kolektívov jsou cíle jejich činnosti po llní zvyšování produktivity práce a rozvoje společenskopolitické aktivity a výchovy lidí v duchu komunistické uvědomělosti“. Kuzmin, Volkov a Svencickij [24 : 3–19] sú tiež toho istého názoru. Základnými kritériami efektívnosti každého plánu sociálneho rozvoja sú podľa nich: „1. produktivita činnosti kolektívu; 2. spokojnosť členov kolektívu so svojou

účasťou v jeho činnosti“ (s. 19). V podstate teda ide o komplexné „sociálno-proizvodstvennoe razvitie kolektíva“ (s. 5).

²⁷ Problémy procesu fungovania pracovných skupín (organizačných jednotiek, organizácií) sú typickými zmiešanými socio-technickými problémami a ich optimálne riešenie sa vo väčšine prípadov dá dosiahnuť len systémovým, komplexným, socio-technickým prístupom. Pozri tiež: [7 : 242–244].

²⁸ „Objektom i subjektom sociálneho plánovania jsou kolektivy pracujících“ [15 : 419].

²⁹ Porovnaj s: [4], [12], [22], [28].

B. Formulácia opatrení vedúcich k zvýšeniu socioekonomickej efektívnosti pracovnej skupiny (organizačnej jednotky, organizácie)

3. Realizácia navrhovaných opatrení

A. Zostavenie plánu realizácie

B. Uskutočnenie navrhovaných opatrení

2.4. Vzdelávacie prístupy – skupinové školenie

Pretože tohto typu školenia sa zúčastňujú všetci členovia skupiny (celá skupina), tento prístup odstraňuje už spomenuté nevýhody individuálnych vzdelávacích prístupov zameraných na zvyšovanie socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín. Cieľom tohto prístupu už nie je len zvyšovanie vedomostí a schopností jednotlivých členov skupiny, ale i plánovanie ich aplikácie na vyriešenie konkrétnych problémov procesu fungovania danej pracovnej skupiny a zvýšenia jej socioekonomickej efektívnosti – t. j. funkčná zmena štruktúry a procesov danej pracovnej skupiny. Proces i obsah týchto školení sa cieľavedome zameriava práve na zvýšenie tých vedomostí a schopností členov skupiny, ktoré títo budú môcť v procese uskutočňovania funkčnej zmeny procesu fungovania svojej pracovnej skupiny bezprostredne využiť. Aj tieto školenia môžeme rozdeliť na školenia zamerané na zvýšenie vedomostí a schopností členov skupiny riešiť technicko-technologicko-ekonomické problémy, zefektívňovať technicko-technologicko-ekonomické aspekty procesu fungovania danej pracovnej skupiny (získavanie a dopĺňovanie odbornej, profesnej kvalifikácie všetkých členov) a na školenia zamerané na riešenie sociálno psychologických problémov, na zlepšenie schopností efektívnej sociálnej interakcie členov skupiny, na zefektívnenie sociálno-psychologických aspektov procesu fungovania danej pracovnej skupiny. Členovia skupiny sa tu zameriavajú na zvýšenie tých svojich vedomostí a schopností (pomocou svojej vlastnej, bezprostrednej, „zažitej“ skúsenosti), ktoré môžu bezprostredne využiť na riešenie svojich pracovných problémov i problémov medziľudských vzťahov, na identifikáciu a odstránenie faktorov, ktoré bránia skupine vo zvyšovaní jej socioekonomickej efektívnosti, na hľadanie najefek-

tívnejších procesov fungovania skupiny v rozličných pracovných situáciách, na zefektívnenie svojho spôsobu zastávania pracovných ako i budovacích a udržiavajúcich funkcií a rol; členovia skupiny sa tiež oboznamujú s procesmi a mechanizmami efektívneho skupinového rozhodovania a riešenia problémov, ako i so základnými teoretickými poznatkami o efektívnej skupinovej a týmovej práci.

2.5. Funkčná zmena jednotlivých členov skupiny a ich kompatibility

Základnou premisou tohto prístupu je, že skupina zložená z „efektívne pracujúcich jednotlivcov“ bude tiež pracovať efektívne, a preto sa zvýšenie socioekonomickej efektívnosti danej pracovnej skupiny snaží dosiahnuť pomocou zvýšenia efektívnosti jej jednotlivých členov. (Pozri prístupy 1.1. až 1.4.)

Tento prístup je treba organicky zlúčiť a doplniť cieľavedomým vytváraním dobrých pracovných o sociálno psychologických vzťahov a väzieb medzi jednotlivými členmi pracovnej skupiny.

3. Funkčná zmena vzťahov a väzieb skupiny s jej prostredím

3.1. Zmena celoštátnych a organizačných pravidiel a predpisov

S procesom zvyšovania socioekonomickej efektívnosti nášho národného hospodárstva sú organicky späté i funkčné zmeny celoštátnych pravidiel a predpisov ovplyvňujúcich procesy fungovania našich organizácií, organizačných jednotiek a pracovných skupín, umožňujúce a vytvárajúce priestor pre zvyšovanie ich socioekonomickej efektívnosti. Pozri tiež: 2.1.

3.2. Racionalizačné prístupy

Racionalizačné prístupy sa zameriavajú na uskutočňovanie funkčných zmien: organizačného začlenenia danej pracovnej skupiny v organizačnej jednotke (v organizácii), deľby práce medzi jednotlivými pracovnými skupinami (organizačnými jednotkami), organizačných vzťahov a väzieb medzi jednotlivými pracovnými skupinami, organizačnými jednotkami a organizáciou a jej prostredím, atď., t. j. funkčných zmien v cieľoch, úlohách a funkciách danej pracovnej skupiny, ako i v podmienkach (mož-

nostiach a obmedzeniach) procesu jej fungovania. Pozri tiež: 2.2. a 2.3.

3.3. Prístupy sociálneho rozvoja

Prístupy sociálneho rozvoja zvyšujú socioekonomickú efektívnosť pracovných skupín uskutočňovaním funkčných zmien medziskupinových vzťahov (napr. zmena medziskupinového napätia a zlých sociálno psychologických vzťahov na medziskupinový súlad a dobré, priateľské vzťahy), budovaním a zlepšovaním vzťahov medziskupinovej spolupráce a odstraňovaním vzťahov vzájomnej konkurencie, zvyšovaním vzájomnej koordinácie pracovných aktivít jednotlivých skupín, uskutočňovaním funkčných zmien organizačnej klímy, atmosféry a kultúry, organizačných noriem a zvyklostí, organizačných názorov, presvedčení a hodnôt atď.

Okrem už spomenutých funkčných zmien zahrňujeme tiež do komplexného plánu sociálneho rozvoja kolektívu danej organizácie [12]: plánovité funkčné zmeny v sociálnej štruktúre kolektívu organizácie, zdokonaľovanie pracovných podmienok a ochrany pri práci, zvyšovanie životnej úrovne pracovníkov a komunistickú výchovu pracovníkov. Tieto funkčné zmeny tiež podstatne prispievajú k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín danej organizácie. Pozri tiež: 2.2. a 2.3.

3.4. Vzdelávacie prístupy — celoorganizačné školenie (prípadne školenie vybraných pracovníkov danej organizácie)

Optimálny prístup k využitiu celoorganizačných školení na zvýšenie socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín danej organizácie pozostáva z troch základných fáz:³⁰

1. Vybudovanie a inštitucionalizácia informačného systému, zabezpečujúceho informovanosť pracovníkov organizácie o problémoch organizácie (organizačnej jednotky, pracovnej skupiny), ktoré treba spoločne, kolektívne riešiť.

2. Vybudovanie a inštitucionalizácia systému celoorganizačného školenia, zabezpe-

čujúceho pracovníkom organizácie potrebný stupeň vedomostí a schopností na riešenie týchto problémov.

3. Vybudovanie a inštitucionalizácia procesov a mechanizmov riešenia problémov organizácie (organizačnej jednotky, pracovnej skupiny), umožňujúcich využitie vedomostí a schopností účastníkov celoorganizačných školení, ako i procesov a mechanizmov navrhovania a realizácie nápravných opatrení na odstránenie týchto problémov.

Tieto školenia môžeme tiež rozdeliť na školenia zamerané na zvýšenie vedomostí a schopností pracovníkov organizácie na riešenie technicko-technologicko-ekonomických problémov organizácie (organizačnej jednotky), na zefektívnenie technicko-technologicko-ekonomických aspektov procesu jej fungovania a na školenia zamerané na zvýšenie vedomostí a schopností pracovníkov organizácie na riešenie sociálno psychologických problémov organizácie (organizačnej jednotky) a na zefektívnenie sociálno psychologických aspektov procesu jej fungovania.³¹

3.5. Funkčná zmena jednotlivých členov skupiny a ich kompatibility a Funkčná zmena skupinovej štruktúry a skupinových procesov

Základnou premisou tohto prístupu je, že „efektívne pracujúce skupiny“ budú vzájomne spolupracovať efektívnym spôsobom. (Pozri prístupy 1.1 až 1.4 a 2.1 až 2.5.)

Tento prístup je treba organicky zlúčiť a doplniť cieľavedomým vytváraním dobrých pracovných i sociálno psychologických vzťahov a väzieb medzi jednotlivými pracovnými skupinami.

Záver

V socialistických krajinách už bolo vypracované veľké množstvo metodík, metód a prístupov k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti socialistických pracovných kolektívov. V tejto štúdii popisujeme a ana-

³⁰ Fázy 1 a 3 v podstate môžeme zaradiť medzi veľmi dôležité racionalizačné opatrenia alebo medzi opatrenia sociálneho rozvoja. Pozri napr. [12].

³¹ „Plánovité zvyšovanie technické vybavenosti socialistické výroby, ktoré je nevyhnutnou podmienkou súčasnej vedeckotechnickej revolúcie, rozvíjajú spoločensko-politické aktivity pracujúcich a jejich zapojovanie do řízení podniku vyžadují rozšíření a

prohloubení všeobecného vzdělání a profesionální přípravy pracovníků. Toto předpokládá další zdokonalování ideové výchovné práce...“ [12 : 123].

Cieľavedomá socialistická výchova — zvyšovanie úrovne všeobecného vzdelania pracovníkov organizácie, ako i aktivizácia ideovo-výchovnej práce patria medzi dôležité opatrenia sociálneho rozvoja [12].

lyzujeme základné prístupy k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín (primárnych pracovných kolektívov) socialistických organizácií a ich vplyv na jednotlivca i na pracovnú skupinu (organizačnú jednotku, organizáciu).

Jednotlivé prístupy k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií, ako to vidno z ich popisu v predchádzajúcej časti tejto štúdie, spolu veľmi úzko súvisia, navzájom sa dopĺňajú a prelínajú, nie sú od seba jasne oddelené a ohraničené, môžu prebiehať súčasne atď. Napr. odborná i ideovo-politická výchova členov pracovnej skupiny je dôležitou časťou plánu sociálneho rozvoja danej pracovnej skupiny [12], ako i dôležitou časťou určitého typu racionalizačných opatrení.³²

Komplexný prístup,³³ prístup, ktorý by organicky spájal prístupy uvedené v predchádzajúcej časti tejto štúdie a ktorý by znásoboval ich prednosti a výhody a eliminoval ich možné nedostatky a nevýhody, by bol zrejme tým *optimálnym prístupom* k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií.

Literatura

- [1] Abulchanova-Slavskaja, K. A.: *Srovnání kognitivních a komunikativních problémových situací*. Seminář k hlavnímu úkolu státního plánu VIII-1-6 a VIII-4-2, Jevany u Prahy, 4.—8. 12. 1972.
- [2] Adamec, L.: *Iniciativa a hospodářský rozvoj*. Praha, Práce 1973.
- [3] Adamec, L.: *Rozvoj iniciativy v ČSSR*. Praha, Práce 1973.
- [4] Bauerová, J. — Kolář, J. — Růžička, J. a kol.: *O sociálním plánování*. Bratislava, Práca 1972.
- [5] Borák, M.: *Moderné metody výchovy vedoucích*. Bratislava, Obzor 1970.
- [6] Borák, M.: *Jednoduchá strukturní inscenace a výchova vedoucích pracovníků*. Psychologie v ekonomické praxi, 7, 1972, č. 1, s. 13—20.
- [7] Čech, V.: *Perspektivy práce sociologa v podniku*. In: O problémech a postavení podnikových sociologův, Štúdie a materiály 15, Bratislava, Československý výskumný ústav práce 1973, s. 242—244.
- [8] Fúsko, Z.: *Komplexná socialistická racionalizácia a iniciatíva*. Bratislava, Práca 1972.
- [9] Gvišiani, D. M.: *Organizace a řízení, Sociologická analýza buržoazních teorií*. Praha, Institut řízení 1973.
- [10] Hiebsch, H. — Vorwerk, M.: *Verhaltens-training*. Berlin, Deutsche Verlag der Wissenschaften 1972.
- [11] Halaxa, V.: *Problémy aktivního obučení rukovodjářských pracovníků*. Referát přednesený na Mezinárodní konferenci o výchově řídicích kádřích, Brno, 29. 8.—2. 9. 1971.
- [12] Kerimov, D. A. a kol.: *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973.
- [13] Khol, J.: *Lidé v socialistické organizaci*. Praha, Horizont 1972.
- [14] Khol, J.: *Řízení k vyšší výkonnosti*. Praha, Institut řízení 1972.
- [15] Kohout, J. — Kolář, J.: *K metodologii sociálního plánování podniku*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 4, s. 419—424.
- [16] Kohout, J.: *Plánování sociálního rozvoje kolektivů pracujících podniku — současná teorie a praxe v ČSSR*. Sociologický časopis 9, 1973, č. 6, s. 614—632.
- [17] Kohout, J.: *Sociální plánování v socialistickém podniku a úkoly podnikového sociologa*. In: O problémech a postavení podnikových sociologův. Štúdie a materiály 15, Bratislava, Československý výskumný ústav práce 1973, s. 542—55.
- [18] Kolář, J.: *Sociologie podniku*. Praha, Práce 1968.
- [19] Koucký, J. — Říha, J.: *Komplexní socialistická racionalizace*. Praha, Práce 1972.
- [20] Kožený, J.: *Standardizační studie FIRO-B dotazníku*. Československá psychologie, 17, 1973, č. 1, s. 36—53.
- [21] Kožený, J.: *Vývoj organizační struktury v závislosti na interpersonální orientaci*. (Kandidátska dizertačná práca) Praha, Psychologický ústav ČSAV 1973.
- [22] Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1973.
- [23] Kuzmin, E. S. — Bodalev, A. A. (red.): *Socialnaja psihologija i socialnoje planirovanije*. Leningrad, Izdatelstvo Leningradskogo universiteta 1973.
- [24] Kuzmin, E. S. — Volkov, I. P. — Svecickij, A. L.: *Socialnaja psihologija i socialnoje planirovanije*. In: Socialnaja psihologija i socialnoje planirovanije. Leningrad, Izdatelstvo Leningradskogo universiteta. 1973, s. 3—19.
- [25] Lenin, V. I.: *Spisy, zv. 6*. Bratislava, Vydavatelstvo politickej literatúry 1963.
- [26] Linhart, J.: *Proces a struktura lidského učení*. Praha, Academia 1972.
- [27] Linhart, J.: *K jednotě ideologické a odborné práce v psychologii*. Diskusný příspěvek na 31. valnom zhromaždení členov ČSAV, Praha 15. II. 1973.

³² V mnohých prípadoch nemôže pracovná skupina začať pracovať novým, racionálnejším, efektívnejším spôsobom bez toho, že by si jej členovia

nezvýšili svoje odborné vedomosti a schopnosti.

³³ Pozri: [31].

- [28] Lipták, F.: *Systémová organizácia práce*. (Doktorská dizertačná práca) Bratislava, Vysoká škola ekonomická — Československý výskumný ústav práce 1973.
- [29] Mošna, Z.: *O socialistické výchově k řízení*. Praha, Svoboda 1972.
- [30] Perlaki, I.: *Vliv struktury organizačních jednotek na jejich inovativnost*. Sociologický časopis, 10, 1974, č. 1, s. 55—67.
- [31] Perlaki, I.: *Komplexný prístup k zvyšovaniu socioekonomickej efektívnosti pracovných skupín socialistických organizácií*. Sociologický časopis 11, 1975, č. 2.
- [32] Pietrasinski, Z.: *Tvorivé myslenie*. Bratislava, Obzor, 1971.
- [33] Popov, G. Ch.: *Problémy teorie řízení*. Praha, Institut řízení 1973.
- [34] Richta, R. a kol.: *Civilizace na rozcestí*. III. vyd. Praha, Svoboda 1969.
- [35] Smrčka, J.: *Rozbor řídicí činnosti vedoucích pracovníků* (Sociologická studie), 2. díl. Praha, Institut řízení 1969.
- [36] Suška, M.: *Výchova k tvorivé práci*. Bratislava, Práca 1966.
- [37] Vorweg, M. (red.): *Sozialpsychologisches Training*. Jena, Friedrich Schiller — Universität 1971.
- [38] Vorweg, M.: *Verhaltenstraining für sozialistische Leiter*. Jena, Friedrich Schiller-Universität 1969. (Rukopis).

Резюме

Перлаки И.: Заметка к методике повышения социэкономической эффективности трудовых групп социалистических организаций

Социалистический трудовой коллектив играет в жизни каждого трудящегося в высшей степени важную и значительную роль. Тесно связанное с самыми актуальными проблемами социалистической общественной практики исследование в социэкономическом отношении эффективного руководства людей, социэкономически эффективного управления социалистическими трудовыми коллективами и организациями их, равно как и целеустремленного, планомерного и на современных научных знаниях основанного повышения их социэкономической эффективности принадлежит в наше время к самым важным задачам марксистской экономической социологии и социальной психологии (равно как и теории организации и управления).

Под повышением эффективности трудовых групп социалистических организаций (так же как и организационных единиц и организаций) мы не подразумеваем только повышение «частичной» технико-технологическо-экономической эффективности, но повышение социэкономической эффективности, предполагающей таким образом развитие технико-технологической и экономической подсистемы данной трудовой группы (организационной единицы, организации), а также направленный на это развитие планомерный, управляемый и организованный процесс всестороннего раз-

вития каждого члена трудовой группы и их социально-психологических отношений в коллективе трудовой группы и всей организации, нацеленный на достижение как повышения эффективности их личного и коллективного организационного поведения и рабочих действий, так и на повышение их удовлетворения трудом.

В предлагаемой статье автор прежде всего сосредоточивает свое внимание на социэкономической эффективности трудовых групп, труд которых по сути дела можно описать как процесс принятия решения и решения нерутинных, новых, плохо структурированных социотехнических (смешанных) коммуникативных проблем (напр. трудовых групп технико-хозяйственных, исследовательско-опытных и работников по рационализации и т. д.).

На суммарную, общую социэкономическую эффективность трудовой группы (состоящуюся из социэкономической эффективности ее трудовых результатов и из социэкономической эффективности ее процесса работы) влияют три основные группы переменных:

1. Свойства характера, ценности, точки зрения, способы мышления, знания и способности отдельных членов группы и совместимость членов группы.

2. Групповая структура и групповые процессы.

3. Требования среды, равно как и возможности и ограничения процесса работы группы, данные средой, в рамках которых установленные требования должны быть выполнены.

Социэкономическую эффективность трудовых групп социалистических организаций возможно, таким образом, повысить тремя основными подходами — осуществлением функциональных изменений трех основных групп переменных, которые влияют на нее.

В предлагаемой статье автор описывает и анализирует эти три основных подхода к повышению социэкономической эффективности трудовых групп социалистических организаций, так же как и способы их осуществления (подходы, методы, техники), характер достигнутых функциональных изменений и их влияние на субъект и на трудовую группу (организационную единицу, организацию).

Отдельные подходы к повышению социэкономической эффективности трудовых групп социалистических организаций взаимно очень тесно связаны, взаимно дополняют друг друга и переплетаются; они друг от друга не ясно отделены и не ограничены, они могут происходить одновременно и т. д. Комплексный подход, который организически соединял бы приведенные в статье подходы и который умножал бы их достоинства и преимущества и исключал бы их возможные недостатки и невыгоды, такой подход, видимо, был бы оптимальным подходом к повышению социэкономической эффективности трудовых групп социалистических организаций.

Summary

Perlaki I.: Contribution to the Methodology of Increasing the Socio-economic Effectiveness of Work Groups in Socialist Organizations

The socialist work collective plays a most important and significant role in the life of every employee. At present, the most important tasks of Marxist economic sociology and social psychology (as well as of the theory of organization and management), connected with the most topical problems of socialist social practice, include the research into the socio-economically effective leadership of people, into the socio-economically effective management and organization of socialist work collectives, as well as a goal-directed, planned increase in their socio-economic effectiveness based on contemporary scientific knowledge.

The increase in the effectiveness of work groups in socialist organizations (as well as in organization units) necessarily implies an increase not only in "partial" technical-technological-economic effectiveness but also in socio-economic effectiveness postulating both the development of the technical-technological and economic subsystems of the given work group (organization unit, organization) and the planned, managed and organized process of a many-sided development of each member of the work group, focussed upon this development, as well as of his social-psychological relations in the collective of the work group and of the whole organization, aimed, on the one hand, at increasing the effectiveness of their personal and collective organizational behaviour and working activities, and, on the other hand, at increasing their work satisfaction.

The present study is mainly concerned with the increase in the socio-economic effectiveness of work groups whose work can be described, in substance, as a process of decision-making and solving non-routine, new, insufficiently structuralized, sociotechnical (combined), communicative problems (e. g. work groups consisting of technical-economic,

research and development and rationalization workers, etc.).

The general, total socio-economic effectiveness of the work group (consisting of the socio-economic effectiveness of its work results and the socio-economic effectiveness of the process of its functioning) is influenced by three fundamental groups of variables:

1. character traits, values, views, attitudes, ways of thinking, knowledge and abilities of individual group members and the compatibility of the latter;
2. group structure and group processes;
3. requirements of the environment, as well as contingencies and limitations of the process of the group's functioning given by the environment within whose framework the established requirements are to be fulfilled.

Consequently, the socio-economic effectiveness of work groups in socialist organizations can be increasing with the help of three basic approaches — by an implementation of functional changes of three fundamental groups of variables affecting it.

The present paper describes and analyses these three fundamental approaches to increasing the socio-economic effectiveness of work groups in socialist organizations, the ways of their implementation (approaches, methods, techniques), the character of the functional changes attained, and their effect on the subject and on the work group (organization unit, organization).

Individual approaches to increasing the socio-economic effectiveness of work groups in socialist organizations are very narrowly interconnected; they mutually complement and overlap each other; they are not clearly separated from one another and delimited; they can be applied simultaneously, etc. The complex approach, i. e. an approach multiplying their priorities and advantages and eliminating their possible drawbacks and disadvantages would be obviously the optimum approach to increasing the socio-economic effectiveness of work groups in socialist organizations.

Srovnání a poznání

JINDŘICH FILIPEČ

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

Uplatnění principu srovnání je jedním z bytostných rysů marxisticko-leninského způsobu myšlení a zkoumání, jenž je zakotven v samotných základech dialektického a historického materialismu. Je to princip, který logicky vyplývá z dialekticko-materialistického pojetí jednoty a rozmanitosti hmoty v jejím pohybu, jenž zakládá předmět jediné komplexní vědy, kterou je vlastně historie v nejširším smyslu slova. „Srovnáme-li tyto dvě krajně rozdílné věci — např. meteority a člověka — jednu s druhou,“ píše B. Engels, „tu přitom objevíme málo společného, nanejvýše, že oběma je společná tíže a jiné obecné vlastnosti těles. Ale mezi oběma je nekonečná řada jiných přírodních věcí a přírodních procesů, které nám dovolují doplnit řadu od meteoritu až po člověka a každému vykázat jeho místo v přírodní souvislosti, takto je *poznat*.“¹ Bylo to mimo jiné v této souvislosti, umožňující srovnání všech věcí a jevů jednotného materiálního světa, když Marx a Engels označovali dialektiku za nejdůležitější formu myšlení, „protože jediné ona skýtá analogon a tím i metodu pro vysvětlení vývojových procesů probíhajících v přírodě, celkových souvislostí předmětů z jedné oblasti zkoumání do druhé“.² Přitom ovšem klasikové marxismu v souladu se svým chápáním dialektiky uplatňovali komparativní princip nejen na oblast přírody a při analýze přírodních věcí, ale s respektováním příslušných specifických zákonitostí rovněž na „věci“ společenské a v neposlední řadě na člověka jako bytost po výtce společenskou. Uplatnění tohoto principu na poznání člověka v jejich dile je jen teoretickou a vědecky fundovanou reprodukcí nesčíslněkrát se opakujícího aktu sebepoznání

člověka v komparativním aktu společenské komunikace: „V jistém smyslu připomíná člověk zboží,“ poznamenává Karel Marx v *Kapitálu*. „Protože se nerodí ani se zrcadlem v ruce, ani jako fichtovský filozof: ‚Já jsem já‘, vidí se člověk nejdříve jako v zrcadle jen v jiném člověku. Teprve tím, že se octne k člověku Pavlovi ve vztahu jako k člověku sobě podobnému, začíná mít člověk Petr k sobě vztah jako k člověku. Zároveň se mu i Pavel jako takový, v celé své pavelské tělesnosti, stává jevou formou druhu ‚člověk‘.“³

Marx, Engels, Lenin a všichni jejich pokračovatelé aplikovali takto komparativní princip zejména jako nástroj poznání a jako nástroj revoluční přeměny společnosti. V této souvislosti systematicky srovnávali totožnost v rozdílu a rozdíly v totožnosti jednotlivých sociálně ekonomických formací, jevů a forem společenského procesu, a to v pohledech přesahujících hranice společenských systémů, státních zřízení, kulturních oblastí *jak v prostoru, tak v čase*. Srovnávací přístup je přitom podřízen *dialektice* jakožto nejobecnější metodě zkoumání zákonitostí všech forem pohybu hmoty, která vtiskuje marxisticko-leninskému uplatnění srovnávacích procedur svůj specifický charakter. Právě tímto charakterem se dialektickomaterialistická komparatistika odlišuje od pozitivistického analogizování a všelikého redukcionismu, který charakterizuje různé typy buržoazních srovnávacích směrů. Dialektický princip komparatistiky postihuje vnitřní spojitost kvantitativní stránky věci, jak ji kupříkladu rozebral K. Marx v souvislosti s dvojjedinou povahou zboží (směnná hodnota = kvantita, užitná hodnota = kvalita). V Marxově, Engelsově i Leninově způ-

¹ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha 1966, s. 510.

² Tamtéž, s. 344—345.

³ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha 1953, s. 70.

sobu využívání komparativní metody při vědeckém zkoumání hrála mimo jiné významnou úlohu matematika, jejíž číselné výrazy tito klasikové ovšem chápali jako *výsledek porovnání* objektivních věcných tvarů materiálního světa. Je to právě tento metodologický princip dialektickomaterialistického chápání komparace, jenž v dílech zakladatelů marxismu-leninismu nazečoval v zárodečné podobě a intenci trasu vyjádřenou v dnešní společenské vědě procedurami algoritmizace, simulace a modelování.

Jádro marxisticko-leninského uplatnění metody srovnání ovšem není v „příkladování“ (comparaison n'est pas raison), avšak v takovém *uplatnění kategorie totožnosti a rozdílu*, které prohlubuje poznání — od vnějškovosti jevů až k poznání a k nalezení podstaty zkoumaných jevů.

I při srovnání protikladných jevů nutno postihnout jak jejich rozdíly, tak jejich totožnost, to jest „zachytit protiklady v jejich jednotě“. To předpokládá chápat dialektiku srovnání historicko-geneticky jakožto „učení o tom, jak *protiklady* mohou být a jak bývají (jak se stávají) *totožné*, za jakých podmínek bývají *totožné*, přeměňující se jeden v druhý“.⁴

Je ovšem známo, že každé srovnání kulhá, neboť každá abstraktní pravda uplatněná v *každé* konkrétní situaci se mění ve frázi. Každé srovnání, zdůrazňoval Lenin, přirovnává jen jednu stránku nebo jen některé stránky srovnávaných předmětů nebo pojmů, abstrahuje dočasně a podmíněně ostatní stránky. Překonat tato úskalí a meze vlastní komparativní metodě znamená vyvarovat se pouhého „příkladování“ či analogizování; vyžaduje to — vedle uplatnění kategorie totožnosti a rozdílu — současně také *zvládnutí dialektiky obecného, zvláštního a jedinečného*.

Dílo klasiků marxismu-leninismu je nám v této souvislosti metodologickým východiskem a vodítkem pro pojetí světa naší doby v celé jeho jednotě a dialektické rozeklanosti.

Zdůraznili jsme, že princip a vědecké uplatnění komparativní metody ve společenské vědě je jednou z nepostradatelných

podmínek hlubšího poznání každého zkoumaného jevu. Musíme se však nejprve zmínit o hranicích, problémech a slabinách při uplatňování srovnávacích metod v buržoazní sociologii, se speciálním zaměřením na komparativní výzkumy v oblasti přimykající se k fenoménu životního způsobu. Naše kritické připomínky ke způsobu uplatňování komparativních metod, a zejména ke koncepci a provádění komparativních sociologických výzkumů v buržoazní sociologii nemají samozřejmě za cíl znevažovat princip komparativistiky jako takový. Právě naopak. Cesta k patřičnému zhodnocení a adekvátnímu začlenění srovnávacích metod i úspěšné rozvíjení mezinárodních a jiných komparativních výzkumů přímo předpokládá odstranění falešných východisek, nánosů, slabin a koncepčních omezení, které porůznu tento nanejvýš plodný heuristický a metodologický princip oslabují a začasté přímo diskreditují a — což je hlavní — vedou k tendenční deformaci obrazu skutečnosti.

Tak kupříkladu při srovnání participačních aktivit v třídně protikladných systémech současného světa neobstojí komparativní schéma „vládnoucí a ovládaní“ a s ním spojená představa o pouze jednosměrné vertikální ose decize a moci.⁵ Toto schéma není obecné, neboť neplatí pro socialistickou společnost, a to ani ve sféře institucí hospodářských (tj. např. v průmyslovém podniku), ani ve sféře institucí politických (tj. např. v působení orgánů lidové moci). V tomto smyslu je nutno jak v koncepci, tak v metodě výzkumu zachytit onen moment participačních aktivit, který plyne z faktu, že v socialistických zemích jsou výrobní podniky společenským, resp. družstevním vlastnictvím, což vtiskuje určitou specifickou pečeť všem druhům lidské aktivity, a to jak pokud jde o jejich aktivní účast v oblasti pracovní činnosti, tak pokud jde o jejich politickou participaci i účast na rozdělování a spotřebě národního produktu. Tento moment *horizontálního* rozložení moci je výrazem *demokratického* centralismu při řešení a

⁴ Lenin, V. I.: *Spsy*, sv. 38., Praha 1960, s. 111.

⁵ Na tomto schématu je založena zdrcující většina všech buržoazních sociologických a politologických srovnání typu kapitalismus — socialismus. Viz např.: Lammers, C. J.: *Strikes and Mutinies*:

A comparative study of organizational Conflict between rulers and ruled. In: Transactions of the Sixth World Congress of Sociology. Vol. IV. Evian 1970, s. 383—409; Bendix, R.: *Work and Authority in Industry*. New York — London 1956; a další.

samosprávě socialistické společnosti. Jeho existence ovšem nikterak neznamená, že tu nemá své místo rozměr vertikální, jenž vyžaduje nezbytný a historicky zcela zákonitý moment demokratického *centralismu* ve fungování socialistického společenského systému.

Kromě tohoto momentu participačních aktivit odlišujícího kapitalismus od socialismu je tu ještě moment druhý. Souvisí s historickou přechodností socialismu a společenských institucí, s určitou omezenou historickou etapou lidských dějin. Politická účast pracujících na řízení socialistické společnosti se v tomto směru kvalitativně liší od různých forem „participace“ na komunální politice v podmínkách státně monopolního kapitalismu. Buržoazní sociologové tento rozdíl buď popírají (v duchu konvergenčního formalismu), nebo jej připisují pouze zpětnovazebnímu působení ideologie, politické nadstavby a podobně. Bytostný rozdíl tu však tkví v objektivní povaze a v dějinném smyslu této činnosti, která je účastí na budování nového typu státu jakožto „státu – nestátu“, jakožto státu, jehož upevňování je cestou k jeho odumírání. Proto pouhé kvantitativní údaje o participačních aktivitách v různých společnostech nemohou samy o sobě nic vypovědět o tomto jejich dějinném smyslu, který má svým způsobem jednoznačný, z hlediska historie přímo pionýrský význam.

Buržoazní sociologická komparatistika většinou tuto rozhodující systémovou determinaci vylučuje. Je to jednak přirozené z hlediska její společenské funkce, jednak ovšem zajímavé, neboť často při vybrušování svých metod dospívá na samotný práh určitých metodologických postulátů, ale právě v tomto bodě naráží na své bariéry. Tak kupříkladu Przeworski a Teune konstatují, že pozorování empirických dat v komparativních výzkumech musí být chápáno vždy v relaci k určité zvláštní sociální jednotě, a jako příklad ovšem uvádějí, že je nutno rozlišovat význam a funkci vzdělání pro politickou participaci v Asii na straně jedné a v Jižní Americe na straně druhé.⁶ Není pochyb o tom, že existují

rozdíly mezi kulturní tradicí a kulturním „okruhem“ Asie a Jižní Ameriky, avšak nerozlišené uplatnění těchto tak globálních kategorií, a to ještě navíc v kontextu s uvedenými fenomény, je naprosto vágní a celkem neplodné. V citované publikaci však bychom marně hledali pokus o naznačení skutečné podstatné systémové vazby, totiž vazby na určitou sociálně ekonomickou formaci, a zejména na systém socialistické společnosti.

Scheuch i Converse a jiní buržoazní sociologové věnovali mimořádnou péči zdůvodnění volby jednotlivých měst z 12 zemí pro komparativní výzkum časového rozvrhu dne: uvedli, v čem byla spatřována kritéria srovnatelnosti z hlediska jejich velikosti a podobně. Oba si pak dali hodně práce, aby dokázali nejružnější období, např. mezi ukazateli v USA a SSSR, mezi Francií a některými socialistickými zeměmi, mezi všemi zaměstnanými a všemi nezaměstnanými skupinami populace – a to všechno při naprostém ignorování jak zásadních *rozdílů* mezi odlišnými sociálně ekonomickými systémy, tak i zásadní *shody* uvnitř jednotlivých sociálně ekonomických soustav. Otázka uplatňování principu srovnatelnosti totiž není jen věcí konvence či libovůle při výběru jednotlivých aspektů a rovin komparovaných objektů. Jde tu také o různé stupně *podstatnosti* kritérií při srovnání. Tak např. pro fyzika je třeba pro srovnání Moskvy, New Yorku, Prahy a Tel Avivu kritériem srovnání stupeň varu vody závisující na různých atmosférických podmínkách. Ale to je právě jenom jeden komparativní řez skutečností z jistého hlediska oprávněný, ba nutný a pravdivý, ovšem z hlediska společenské teorie nepodstatný a zcela nerelevantní. Města, to jsou především *společenská seskupení*, a proto pro komparaci života městské populace jsou podstatná jiná kritéria. Proto např. podstatné v takovém srovnání je, že z hlediska společenského systému a způsobu života lidí je *střední město* Olomouc *blíže velkoměstu* Moskvě, právě tak, jako je pod zorným úhlem téhož kritéria *vzdálenější střednímu městu*, jako je americký Jackson.

⁶ Przeworski, A. – Teune, H.: *The Logic of Comparative Social Inquiry*. New York. London, Toronto, Sydney 1970, s. 8.

Jak už to často bývá, Scheuch neoprávněnou extenzí, a tedy i dezinterpretací racionální problematiky chce dosáhnout zmíněného již ideologického záměru.

V čem je racionální jádro problému? V rámci kapitalistického systému a nikoliv „industriální“ společnosti platí, že rozdíly „uvnitř země jsou větší než rozdíly mezi zeměmi“, ⁷ protože tento systém vede k hluboké vnitřní diferenciaci kapitalistických společností, která se s rozvojem vědeckotechnické revoluce — byť často v modifikovaných podobách — dále *prohlubuje*.

V rámci socialistického systému se postupně uskutečňuje proces, který má odlišné charakteristiky; s rozvojem vědeckotechnické revoluce dochází ke zmenšování rozdílů jak mezi sociálními skupinami uvnitř jednotlivých zemí (na bázi změn sociálně třídní struktury), tak mezi jednotlivými socialistickými zeměmi (překonáváním odlišností plynoucích zejména z různého stupně industriálního rozvoje té které země ve chvíli jejího historického „startu“ směrem k socialismu). Tyto odlišné vývojové trendy se projevují v *prohlubování rozdílů* mezi společenskými systémy, a nikoliv, jak chce dokázat Scheuch, v zanedbatelnosti jejich vlivu.⁸

Tyto skutečnosti nelze ovšem postihnout ani technikou časového snímku, ani jedním statickým řezem skutečností. Rovněž pouhá účast či „zahrnutí“ údajů ze zemí s různým společenským zřízením nemůže automaticky „vyjevit“ jejich vliv na zkoumané proměnné, neboť rozhodující je, co se chce zkoumat, s jakými hypotézami se do výzkumu vstupuje, jaké procesy se považují za signifikantní — a tím je pak určen i výběr dat, jež mají být porovnávána.

V těchto souvislostech je třeba zdůraznit zásadní význam komparativních výzkumů mezi *socialistickými zeměmi* pro celou strategii komparativních výzkumů typu kapitalismus — socialismus. Tato fáze je nezbytná právě pro „vyloupení“ onoho kvalitativně nového specifika dějinného pohybu, které je vlastní socialistickému společenskému systému, pro hlubší poznání zákonitostí jeho rozvoje a mechanismů jeho

fungování. Podstatné vazby mezi charakterem společenského zřízení a utvářením socialistického životního způsobu nelze verifikovat jinak než porovnáním vývoje v různých socialistických zemích. A právě ty vazby, tendence a jevy, které se ukáží shodné, opakují se, musí vejít do komparativních výzkumů mezi kapitalistickými a socialistickými zeměmi jako indikátor společenských procesů, o nichž předpokládáme, že jsou vlastní socialismu.

Co můžeme od srovnávacích výzkumů typu kapitalismus — socialismus očekávat, s jakými cíli je spojovat? Mohou — jsou-li adekvátně koncipovány — ožřejmit, s jakou hloubkou a intenzitou ovlivňuje charakter společensko-ekonomického zřízení vývoj jednotlivých společenských jevů, jednotlivých sfér života společnosti, tříd, skupin a individuí, jaká je konkrétní podoba odlišnosti, jaká je míra shod či podobností, jaká je intence dějinného pohybu.

Jsou tedy významné pro hlubší pochopení minulého vývoje, cesty, kterou socialistické země prošly po linii výstavby nové společnosti, pro adekvátní zhodnocení dosažených výsledků. Ve smyslu hlubšího pochopení minulého vývoje mají i svou relevanci pro předvídaní budoucnosti. Jsou však čím dále tím méně relevantní z hlediska *akčního*. Socialistické společnosti, rozvíjející se způsobem odlišným od kapitalismu, mají sobě vlastní mechanismy fungování, rozpory spojené s tou kterou vývojovou fází, sobě vlastní zdroje jejich řešení.

V tomto kontextu vystupuje svébytný a nezastupitelný význam komparativních výzkumů mezi socialistickými zeměmi, které se postupně stávají i zdrojem prognostických úvah. Komparativní výzkumy mezi socialistickými zeměmi jsou nezbytné jak pro hlubší pochopení zákonitostí vývoje socialismu, tak jako zdroj informací pro optimalizaci rozhodování a pro vypracovávání prognóz; bylo by chybou redukovat jejich funkci pouze na přípravnou mezietapu komparací typu kapitalismus — socialismus.

Jednou z prvních vlastovek byl sovětsko-polský komparativní výzkum sociálních

⁷ Scheuch, E. K. — Meyersohn, R.: *Soziologie der Freizeit*. Köln am R. 1972, s. 210.

⁸ „Elementární sociální role uvnitř obecného spo-

lečenského typu industriální společnosti jsou významnější než utvářející síla (Prägekraft) určité politické nadstavby.“ (Citované dílo, s. 210.)

problémů práce a výroby,⁹ zajímavý i z hlediska životního způsobu, neboť se zabývá jak řadou aspektů práce (sociální faktory výběru profesí, vztahy mládeže k práci, řízením v průmyslovém podniku atd.), tak otázkami vzdělání a kultury pracujících průmyslového závodu, volného času a kultury i životem ženy na závodě a v rodině.

Jak uvádí Osipov a Szczepański v úvodu, „v centru pozornosti tohoto výzkumu jsou problémy, které mají zásadní význam pro analýzu zákonitostí rozvoje socialistické společnosti“.¹⁰

Jsou to především zákony a mechanismy fungování socialistické výroby propojené s radikálními změnami v charakteru a cílech práce (vyplývající z různých výrobních poměrů) a s daleko pomalejšími změnami v obsahu práce (vázané na kvalitativní přestavbu technické báze výroby), na něž se soustřeďuje pozornost autorů. Na konkrétním materiálu je ilustrováno, že fungování výroby předpokládá překonání řady reálných protikladů růstu, jejichž poznání má ohromný praktický dosah“¹¹ (např. protiklad mezi obsahem práce dělníků — jenž v různých kombinacích spojuje tvůrčí a mechanické funkce — a růstem jejich kulturní a vzdělanostní úrovně).

Zároveň výzkumné práce ústí v řadu závěrů, které by jako nosné hypotézy měly či mohly vejít do komparativního výzkumu typu kapitalismus — socialismus. (Např. jeden ze závěrů zní: „Společenská forma výroby a společenská forma přivlastňování vytvářejí nezbytné podmínky pro bezprostřední a trvalé kooperativní vazby mezi souhrnným dělníkem, v čemž tkví i základní prostředek rozšiřování a růstu výroby“).¹²

Výzkum sám má některá omezení, zejména metodologického rázu. o nichž hovoří sami autoři, neboť jednotlivé problémové okruhy jsou zpracovávány metodami, jež vytvářejí v různé míře předpoklady pro komparaci.

Jak naznačuje K. Žigulski, i takovýto typ srovnávacích výzkumů má své závažné metodologické problémy; upozorňuje na nejcharakterističtější:

a) problémy lingvistického (a ovšem také sémantického) rázu, související s významnými posuny při překladu dotazníku, který je zformulován v souladu s lingvistickými normami určitého jazyka,

b) neidentičnost sociální struktury socialistických zemí — problém, který se znásobuje v komparacích zemí s různým společenským zřízením,

c) různost kulturních tradic, mravů a zvyků, které významně ovlivňují chování lidí.¹³

Závažný pokrok v koncepci projektu sociologického srovnání typu kapitalismus — socialismus i v samém jeho provádění představuje mezinárodní srovnávací výzkum na téma *Automatizace a průmysloví dělníci*, jehož koordinaci a organizaci převzalo Vídeňské středisko pro výzkum a dokumentaci ve společenských vědách.¹⁴

Ačkoli tematika tohoto komparativního výzkumu není nijak explicitně zaměřena k otázce způsobu života v jeho celku, považujeme za nutné se o něm zmínit, a to ze dvou příčin. Především proto, že v rámci jeho příprav poprvé vystoupila výrazně do popředí koncepční a metodologická kritéria komparace prosazovaná zúčastněnými představiteli socialistických zemí, a za druhé také proto, že některé důležité aspekty tohoto výzkumu mají přece jen svůj bezprostřední i zprostředkovaný vztah k problematice způsobu života a jeho rozbihavosti v různých sociálně ekonomických soustavách. Máme tu na mysli sledování takových ukazatelů v tomto výzkumu, jako jsou vliv automatizace na hospodářské rozhodování, na vztah dělníků k práci a životu, na uspokojení z práce, a zkoumání dalších důsledků automatizace v pracovní i mimopracovní sféře života lidí v současném třídně rozděleném světě. I když ve

⁹ Jeho výsledky jsou publikovány v knize *Socializace problémy práce a výroby* (pod redakcí G. V. Osipova a J. Szczepańskiego). Moskva — Warszawa 1969.

¹⁰ Citované dílo, s. 5.

¹¹ Citované dílo, s. 15.

¹² Citované dílo, s. 8.

¹³ Citované dílo, s. 489—490.

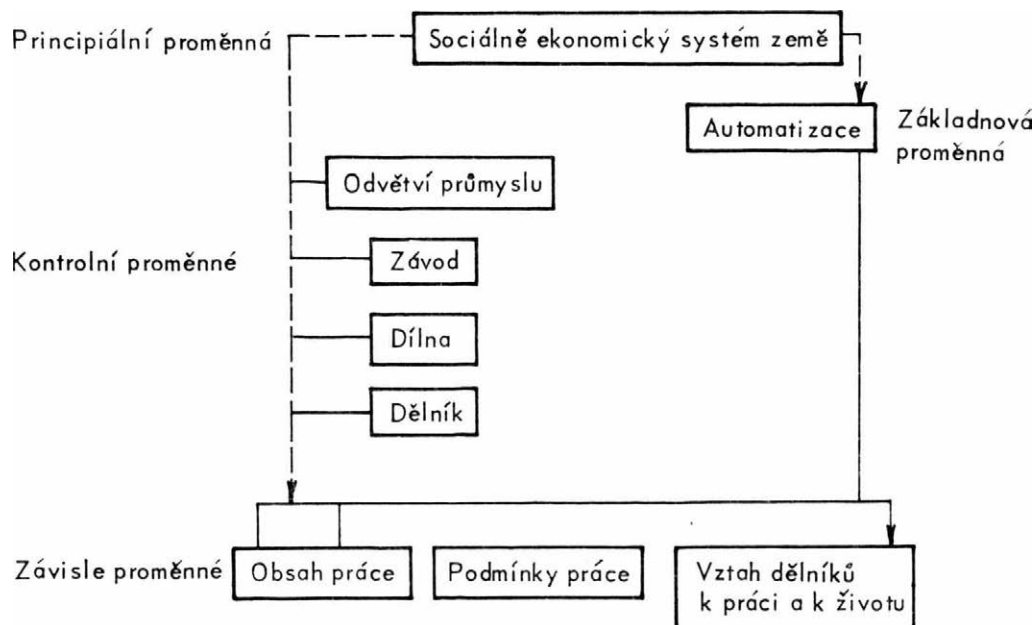
¹⁴ Jde o rozsáhlý komparativní výzkum týkající

se mnohotvárných důsledků automatizace na průmyslové dělníky v kapitalistických a socialistických zemích, jehož se účastní 15 zemí (Maďarská lidová republika, Polská lidová republika, Sovětský svaz, Socialistická federativní republika Jugoslávie, Československá socialistická republika, Rakousko, Dánsko, Itálie, Finsko, Francie, Německá spolková republika, Švédsko, Spojené státy severoamerické a Japonsko).

chvíli, kdy byl psán tento článek, jsme měli po ruce jen některé předběžné výsledky tohoto dosud neukončeného výzkumu, přece jen je zřejmé, že jím získané zkušenosti jsou i z našeho hlediska velmi podnětné.¹⁵ Tento výzkum představuje

falešném východisku zabudovalo určitou apriorní odpověď na hypotézu celého výzkumu, která měla teprve jeho průběhem být prověřena. Tato schválená hypotéza zněla: „Politický a sociálně ekonomický systém země podstatně působí a bude pů-

Schéma 1

srovnání ze dvou hledisek: Zkoumá a) postavení shodných kategorií pracovníků neautomatizovaných a automatizovaných provozů (jednoho podniku či různých podniků); b) totéž v podmínkách různých zemí a sociálně ekonomických soustav. V čem spatřujeme významný pokrok zaznamenaný v tomto výzkumu? Také zde totiž zprvu představitelé zúčastněných kapitalistických zemí v duchu zavedené rutiny usilovali o prosazení komparativního modelu, který by neodrážel závislost důsledků a průběhu automatizace na sociálně ekonomickém systému té které země, a naopak, který by takové závisle proměnné, jako je obsah práce, podmínky práce a vztah dělníků k práci a k životu, vyvozoval přímo z automatizace pojaté v duchu jakési nezávisle proměnné. Toto schéma již právě ve svém

sobit jak na zavádění a rozvoj automatizace, tak na její sociální důsledky.“ Uvedené schéma však již dopředu determinuje apriorní odpověď, podle níž jako by závisle proměnné byly spojeny s procesem automatizace přímo, a nikoli prostřednictvím určité konkrétní sociálně ekonomické formace. Návrh komparativního schématu sovětských vědců tuto koncepční deformaci korigoval ve smyslu znázornění na schématu 1.

Samozřejmě, že toto schéma narazilo na námítky plynoucí zákonitě z celé dosavadní tradice provádění mezinárodních komparací v buržoazní sociologii. Byla tu však naznačena jediná trasa, která může vyvést sociologickou komparatistiku z bludného kruhu zcela redundantního apriorismu spočívajícího v zakládání takových výzkumů,

¹⁵ Viz stať Usenin, V. I. — Nočevnik M. N.: *Automatizace a průmysloví dělníci* (některé otázky me-

todiky mezinárodního srovnávacího výzkumu). *Sociologický časopis* 10, 1974. č. 1, s. 11–12.

kteřé vždy znovu a znovu svými předem usměrněnými koncepcemi a procedurami ovlivňují také své výsledky a s nimi ovšem některé tendenční „zaprogramované“ výpovědi. Sovětský přístup k tomuto výzkumu považuje k prověření hypotézy za nutné „prozkoumat nejen technologické faktory, ale také formy a metody vlivu státu, společnosti a soukromých organizací na rozvoj automatizace v různých zemích“ a spolu s tím objasnit zkoumané otázky se zřetelem k „mnoha sociálně ekonomickým faktorům... k formám vlastnictví výrobních prostředků, postavení a právům dělnických organizací, stupni účasti pracujících na řízení výroby, k zárukám zaměstnanosti a platným systémům sociálního zabezpečení a lékařské péče o pracující“.¹⁶

Pochopitelně, že teprve celý další výzkum a mimořádně obtížné probíjování těchto vskutku vědeckých kritérií ukáže, nakolik se celé toto mimořádně záslužné úsilí obrazí ve výsledcích a interpretacích výzkumu. Ukazuje se také, že naprosto převládající metoda anketního dotazníku bude muset být zásadně doplňována kontrolními údaji o objektivních ukazatelích a jejich analýzou, která může vnést do výsledků ankety některé podstatné korektury obražející rozdíl mezi „prožíváním“ určitého stavu a tímto objektivním stavem samým. Kapitolou pro sebe jsou přitom značné nepřesnosti verbálního vyjádření tazatele i dotazovaného a ovšem vážné problémy spjaté s různým výkladem některých pojmů v různých systémech, případně s jejich konfúzností, nepřesností a v některých případech dokonce nepoužitelností.

Kolektivním a integrovaným úsilím vědců socialistických zemí spolu s některými dalšími marxisty z kapitalistických zemí se tak krok za krokem daří budovat základy vědecké komparistiky různých fenoménů soudobé společnosti směřující postupně k stále adekvátnějšímu a hlubšímu uchopení společenské reality a její rozbihavosti ve srovnávacím typu kapitalismus — socialismus. Provedené empirické výzkumy i teoretické analýzy — byť zatím nepočtené — umožňují shrnout některé základní principy, jež vyznačují obecnou

podstatu tohoto směřování a jež také umožňují koncipovat, provádět a interpretovat komparativní výzkumy v duchu marxismu-leninismu. V tomto souhrnu se rýsuje pět hlavních principů, které tu jsou přirozeně formulovány právě jako pouhé principy, jež jednak vyplývají z dosavadní zkušenosti, jednak předpokládají (a vlastně již dnes zčásti v sobě nesou) příslušné rozvedení a naplnění celou řadou konkrétních určení metodologické i věcné povahy.

1. Každý komparovaný společenský jev je bytostně vázán na určitý společenský systém, působící především a v podstatě jako určitá konkrétní sociálně ekonomická formace.

2. Některé analogické společenské jevy mají v různých sociálně ekonomických kontextech systémů různé významy a funkce (nejvýraznější příklad jsou mass-media a celý systém šíření kulturních hodnot); v různých systémech vznikají, existují a rozvíjejí se některé nové, specifické a historicky jedinečné jevy (v socialistických zemích jde zejména o jedinečnou roli komunistické strany a dělnické třídy při programování a řízení celospolečenských procesů a všechny důsledky plynoucí z faktického zespolečenštění výrobních prostředků).

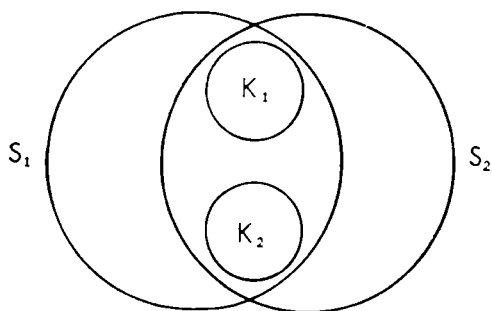
3. Některé kvantitativní ukazatele mají v různých systémech odlišné kvalitativní určení, plní různé společenské funkce a i jejich dynamika je v některých ohledech rozdílná; některé formálně shodné jevy jsou nositeli odlišných až diametrálně protikladných obsahů.

4. Adekvátní srovnání předpokládá nejen komparaci společenských jevů v jejich statickém začlenění do systému, nýbrž také v jejich diachronickém, tj. historicko-genetickém pohybu; to znamená mimo jiné aplikaci srovnávacích metod nejen v prostoru, ale také v čase (v retrospektivním, současnostním a prospektivním aspektu každého jevu); historicko-genetický pohled vyžaduje (např. ve vztahu kmen — smečka) správné stanovení strukturálního izomorfismu i podstatných rozdílů daných různými kvalitativními úrovněmi jednotného materiálního světa.

¹⁶ Citovaná stať, s. 17—18.

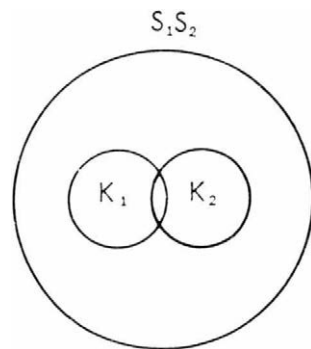
5. Každý společenský jev nutno zkoumat jako moment, faktor či komponentu v mnohorozměrném systému vztahů (mnohohodnotných i zpětnovazebných), přičemž zásadní poznávací i akční význam tu má správné určení hierarchie komponent, a to nikoli ve smyslu kondicionálně funkcionální závislosti, nýbrž na deterministické, historickomaterialistické bázi dialekticky pojatého principu kauzality.

Model A:

Vycházejíce z těchto principů, můžeme se dopracovávat stále přiměřenějších modelů srovnání životního způsobu pro potřeby komparativních výzkumů typu socialismus — kapitalismus. Jako zcela nevyhovující se pak ovšem jeví například takové dosud porůznu dosti běžné komparativní modely, které výskyt určité komponenty životního způsobu v různých systémech prakticky chápou jako mechanickou

případně ke své krajní konvergenční intenci:

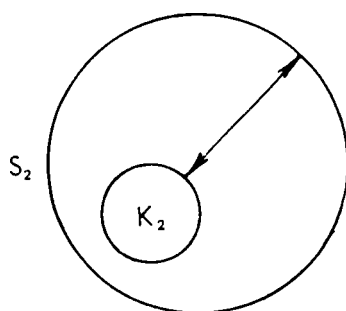
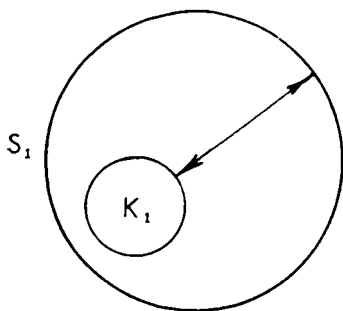

Tyto principy platí přirozeně rovněž pro srovnání způsobu života v různých společenských systémech současného světa. Jenom komparativní metoda založená na

reprodukcí ve smyslu metafyzicky pojaté totožnosti (viz model A).

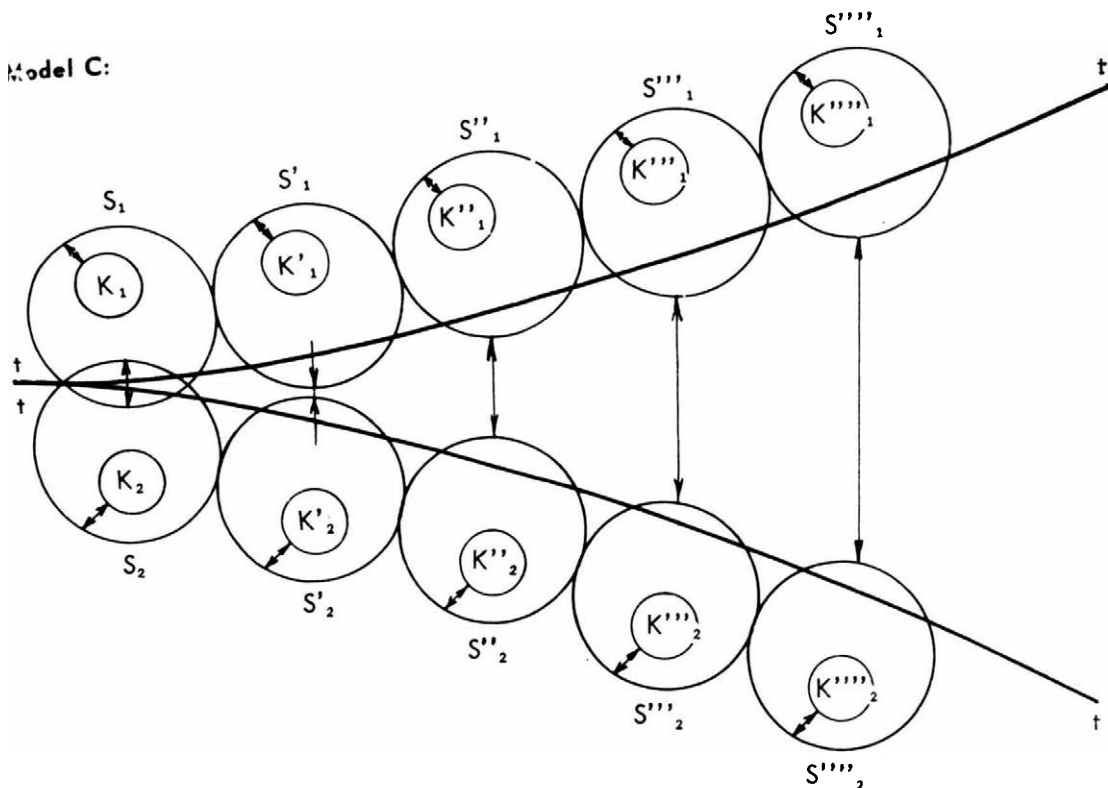
Tento komparativní model představuje mechanické přenesení komparace takových

Model B:

těchto principech umožňuje pravdivě postihnout rozbíhavost způsobů života v současném světě, a to jmenovitě v souvislosti s organickým spojením vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu.

jevů, jako je např. znečištění vzduchu, oceánů či územních ploch, jež jako přechodný výsledný fakt připomíná svou distribucí Eulerovy kruhy (či dokonce se jeví jako globální nadsystémový jev). Ve skutečnosti ovšem tento komparativní model

není adekvátní ani pro uchopení těchto ekologických jevů (pokud jde o jejich společenské příčiny a řešení), a tím méně může sloužit jako nástroj srovnání různých a stále odlišnějších způsobů života.

Podstatné přiblížení skutečnosti představuje jiný model, který například v rozvedení na fenomén automatizace uvádějí ve výše citované stati sovětsí vědci Usenin a Nočevnik. Jádrem tohoto komparativního modelu je v postižení systémové vázanosti komparovaných jevů, což ve vztahu ke srovnání analogických komponent životního způsobu je znázorněno v modelu B.

I tento model však nepostihuje některé důležité momenty skutečnosti. Nevyjadřuje historický pohyb srovnávaných komponent, postihuje jen zčásti jejich zásadní rozbíhavost a zrod specificky nových svérázných kvalit zkoumaného jevu v tomto diachronickém komparativním rozměru. Schematické vyjádření těchto momentů by předpokládalo rozvinutí temporálního modelu, jenž by přibližně sledoval podobu znázorněnou modelem C.

Podtrhujeme, že i tento temporální model postihující rozbíhavost trajektorií životního způsobu naznačuje pouze některé, byť i principiální rysy komparovaného jevu. Není zde také sledována snaha vyčerpávat celou složitost vzájemných souvislostí jednotlivých komponent, jejich hierarchii a kauzální vazby. Není postižen zrod nových komponent ani historicky konkrétní asynchronie ve vývoji komparovaných jevů a komponent. To vše by vyžadovalo další propracování a vícerozměrné, komplexnější znázornění. Podstatná myšlenka modelu C je však spjata s úsilím o pozitivní překonání neadekvátního principu komparací typu socialismus – kapitalismus, podle něhož jako by jedna společnost měla na věčné časy dohánět druhou. Ve skutečnosti však socialismus si nelze představovat jako běžce, který beznadějně dohání překonané cíle kapitalismu, nýbrž spíše – obrazně řečeno – jako běžce, který běží zásadně jiným směrem, jinou cestou a jinam než kapitalismus. Tyto obě trajektorie ve vývoji současného světa, představujícího vnitřně rozečkanou

dialektickou jednotu protikladů, jsou také materiálním základem jeho odlišných interpretací. Jen jedna z nich má skutečnou budoucnost. Je to ona interpretace, která je rozluštěnou hádankou lidských dějin a přitom současně ví o tom, že jí je.

Резюме

Филипец И.: Сравнение и познание

Статья отвечает на серьезные вопросы, стоящие перед марксистско-ленинской социологией в области сравнительных исследований. Автор указывает на то, что сравнение является одной из существенных черт марксистско-ленинского мышления и исследования. Классики марксизма-ленинизма изучали тождество в различии и различие в тождестве отдельных явлений и форм общественной жизни и их развития в пространстве и времени. Сравнительный подход притом подвергается диалектике как самому общему методу исследования. При сравнении разных явлений и отношений необходимо исходить из категорий общего, отдельного и единичного. Именно в этой области проявляются самые большие недостатки буржуазной компаратистики, которая не в состоянии понять рентающую системную обусловленность сопоставляемых явлений относящихся к различным общественно-экономическим формациям. Использование принципа сравнимости не является делом произвола или случайности при выборе отдельных аспектов и плоскостей сравниваемых объектов. Дело здесь касается разных ступеней существенности критериев при сравнении. Затем автор показывает, как можно плодотворно и научно сравнивать участие в общественной жизни, разные изменения социальной структуры или образ жизни как между социалистическими странами взаимно, так и исследовать аналогичные явления или виды деятельности в разных общественно-экономических формациях. Он высказывается за осуществление международных сравнительных исследований типа капитализм — социализм, а именно при условии соблюдения того, что в качестве принципиальной переменной понимается и анализируется социально-экономическая система данной страны. Автор дает формулировку 5 основных принципов для осуществления международных сравнительных исследований: 1. Каждый сравниваемый элемент связывается с определенной общественной системой. 2. Некоторые аналогичные общественные явления носят в разных социально-экономических контекстах систем разные значения и функции, причем в разных системах возникают, существуют и развиваются некоторые новые, специфические и исторически единичные явления. 3. Некоторые количественные показатели имеют в разных системах отличное качественное определение и некоторые формально одинаковые феномены являются носителями различных и противоположных содер-

жаний. 4. Сравнение должно носить историко-генетический характер. 5. Каждое общественное явление надо изучать как момент, фактор или компонент многомерной системы отношений, причем принципиальное значение познания и действия имеет правильное определение иерархии компонентов, понимаемых на основе исторического материализма в детерминистском и каузальном плане. Принцип историзма, в свою очередь, привел автора к выработке темпоральной модели (модель С), которая более адекватно отражает возрастающую дивергенцию образа жизни в противоречивых социально-экономических системах современного мира.

Summary

Filipeć J.: Comparison and Cognition

The present paper gives an answer to the relevant issues faced by Marxist-Leninist sociology in the area of comparative research. Comparison is shown to be one of the essential features of the Marxist-Leninist mode of thinking and investigation. The classics of Marxism investigated identity in the diversity and diversity in the identity of phenomena and forms of social life and their development in space and time. Here, the comparative approach is subordinated to dialectics as the most general research method. In comparing various phenomena and relations, it is necessary to proceed from the category of the general, the particular and the unique. It is in this very area that the most serious shortcomings of bourgeois comparative research manifest themselves: this fails to grasp the decisive system determination of the compared phenomena relating to various socio-economic formations. The application of the comparability principle has nothing in common with arbitrariness or convention in selecting individual aspects and levels of the objects compared. Herein, various degrees of substantiality of the criteria applied in comparison are involved. The possibility of a senseful and scientific comparison of e. g. political participation, various transformations of the social structure or the way of life among socialist countries is discussed, as well as the examination of similar relations or activities in various socio-economic formations. The notion is advanced that international comparative research of the type capitalism-socialism should be carried out under the condition that the socio-economic system of the given country is conceived and analysed as the principal variable. Five basic principles of carrying out international comparative research are formulated: 1. each compared phenomenon is substantially linked with a specific social system; 2. certain analogous social phenomena have different significations and functions in different socio-economic contexts, while certain new, specific and historically unique phenomena originate,

exist and develop in various systems; 3. certain quantitative indicators have a different qualitative determination in different systems, and certain formally identical phenomena are bearers of different and sometimes even diametrically opposed contents; 4. comparison must be historically genetic; 5. each social phenomenon is to be studied as a moment, factor or component of a multidimensional system of relations, while the correct defi-

nition of the hierarchy of deterministically and causally conceived components has a fundamental cognitive and operational significance. The principle of historism was conducive to the elaboration of a temporal model (Model C) which more adequately grasps the growing divergence of the ways of life in contradictory socio-economic formations of the present world.

Problematika kauzálních vztahů mezi kvantitativními sociologickými proměnnými je založena na možnosti konstrukce lineárního mechanismu vazby určitého podsouboru systému proměnných na zkoumaném objektu. V klasickém článku Simonově [5] je řešen případ tří proměnných, přičemž konstruovaný model kauzality slouží jako interpretační prostředek tzv. falešných korelací dvou proměnných („spurious correlation“). Blalockova práce je věnována rozšíření daných úvah na případ kauzálních modelů čtyř proměnných [1]. Je evidentní, že uvedené modely jsou úzce vázány na strukturu prostoru hodnot proměnných, nebo nepřesněji řečeno, na možnost lineárních kombinací sledovaných proměnných. Snaha nalézt analogii takových modelů v případě kvalitativních proměnných se nutně musí opírat o pojem, který by bylo možno chápat jako určitou racionální analogii lineární kombinace proměnných v případě jejich kvalitativního typu, tj. takových proměnných, o jejichž oboru hodnot předpokládáme, že je prostorem s „prázdnou“ strukturou.¹

Cílem tohoto příspěvku je nastínit základní myšlenku analogických modelů, resp. centrální prostředek jejich možné konstrukce v případě kvalitativních proměnných.² Na samém počátku je však nutné zdůraznit, že veškeré následující úvahy neřeší obecnou metodologickou problematiku kauzality sociálních jevů a procesů: jejich kompetence je mnohem užší.

1. Uspořádání v prostoru sociologických proměnných

V dalším textu užíváme tato označení: P pro zkoumanou populaci, jejíž prvky (tj. indivi-

dua, instituce, skupiny, sociální útvary atd.) značíme $x, y, z, \dots, F, G, H, \dots$ pro proměnné na P , $f, g, h, \dots$ pro hodnoty daných proměnných, tzn. např. zapsat $F(x) = f$ nebo $G(y) = g$ apod.

Předpokládáme pouze, že P je konečná množina a $F, G, H, \dots$ jsou zobrazení P do oboru hodnot příslušné proměnné, tj. množin, které značíme $F(P), G(P), H(P), \dots$

Na soustavě proměnných na populaci P , kterou budeme značit, lze zavést strukturu uspořádání následujícím způsobem: $F \leq G$ právě tehdy, platí-li

$$\Pi x, y \in P : \{ [F(x) = F(y)] \Rightarrow [G(x) = G(y)] \}^3.$$

Uvážíme-li, že každé proměnné na P lze jednoznačně přiřadit úplný disjunktivní rozklad P , tj. v případě proměnné F soustavu podmnožin $F^{-1}(f)$, $f \in F(P)$, kde $F^{-1}(f)$ značí množinu všech $x \in P$ takových, že $F(x) = f$, je zřejmé, že $F \leq G$ právě tehdy, je-li příslušný disjunktivní rozklad P proměnné F zjemněním příslušného disjunktivního rozkladu proměnné G .⁴

Zavedené uspořádání na $\mathcal{V}$ generuje na $\mathcal{V}$ ekvivalentní relaci „ $\leq$ “ následujícím způsobem:

$F P G$ právě tehdy, platí-li $F \leq G$ a $G \leq F$ nebo jinak

$$\Pi x, y \in P : \{ [F(x) = F(y)] \Leftrightarrow [G(x) = G(y)] \}^5.$$

Platí-li o dvou proměnných F a G , že $F \leq G$, řekneme, že F je rozšířením G a G je zúžením F . Termín „rozšíření“, resp. „zúžení“ volíme proto, že proměnná F , resp. proměnná G , více, resp. méně diferencuje danou populaci než proměnná G , resp. pro-

¹ Jinými slovy, předpokládáme, že daný obor hodnot každé proměnné je pouze množinou, viz např. [4].

² V tomto smyslu naše následující úvahy budou jakousi „heuristickou instrukcí“ jak provádět zobecnění modelů opřených o pojem linearitu na případ kvalitativních proměnných. V tomto směru mají uvedené poznatky souvislost s modely typu „path analysis“ (nakolik ovšem lze modely Blalock-Simonova typu a path analysis co do jejich podstaty odlišovat) apod.

³ Symboly, jejichž význam jsme explicitě neuvedli, mají obvyklý význam logických spojek a kvantifikátorů, tj. symboly „ π “ a „ $\Rightarrow$ “.

⁴ Užité termín „zjemnění“ rozkladů má obvyklý matematický význam, viz např. [3].

⁵ Za ekvivalentní jsou tedy považovány ty proměnné F a G , které stejným způsobem diferencují zkoumanou populaci P bez ohledu na jejich konkrétní hodnoty. Může se totiž stát, že $F \leq G$, přičemž $F(x) \neq G(x)$ pro všechna $x \in P$.

měnná F . Necht $F, G \in \mathcal{V}$. Proměnnou $H \in \mathcal{V}$ takovou, že platí $H \leq F$, $H \leq G$ nazveme společným rozšířením proměnných F a G . Je zřejmé, že společným rozšířením proměnných F a G je každá proměnná H taková, že platí:

$$\prod x, y \in P : \{[F(x) = F(y)] \wedge [G(x) \neq G(y)]\} \Rightarrow [H(x) \neq H(y)]$$

$$(1) \quad \{[F(x) \neq F(y)] \wedge [G(x) = G(y)]\} \Rightarrow [H(x) \neq H(y)]$$

$$\{[F(x) \neq F(y)] \wedge [G(x) \neq G(y)]\} \Rightarrow [H(x) \neq H(y)]^6$$

Společné rozšíření lze analogicky definovat pro konečný počet proměnných na P .

Minimálním rozšířením proměnných F a G nazveme takové jejich společné rozšíření H , pro něž platí: je-li I takové společné rozšíření proměnných F a G , pro něž platí $H \leq I$, potom $H \leq I$. Značíme jej $\min(F, G)$.

Ukážeme, že $\min(F, G)$ je takové společné rozšíření F a G , které lze charakterizovat soustavou (1), doplněnou o podmínku:

$$(2) \quad \{[F(x) = F(y)] \wedge [G(x) = G(y)]\} \Rightarrow [H(x) = H(y)]$$

Lze ukázat, že F, G, H , pro něž platí (1) a (2), lze charakterizovat podmínkou

$$(3) \quad \prod x, y \in P \{[F(x) = F(y)] \wedge [G(x) = G(y)]\} \Leftrightarrow [H(x) = H(y)]$$

Necht I je takové společné rozšíření F a G , pro něž platí $H \leq I$, což znamená, že

$$(4) \quad \prod x, y \in P [H(x) = H(y)] \Rightarrow [I(x) = I(y)]$$

Vzhledem k podmínce (3) a skutečnosti, že I je společným rozšířením F a G , platí:

$$(5) \quad \prod x, y \in P : [I(x) = I(y)] \Rightarrow \{[G(x) = G(y)] \wedge [F(x) = F(y)]\} \Rightarrow [H(x) = H(y)]$$

Spojením vztahů (4) a (5) zjistíme, že $H \leq I$.

Analogicky lze zavést pojem minimálního rozšíření konečného počtu proměnných, pro něž zavedeme symbol $\min(F_1, F_2, \dots, F_p)$. Konečně k usnadnění dalších úvah a symboliky jejich zápisu definujeme ještě na množině proměnných operátor redukce $\mathcal{R}$ následujícím způsobem: symbolem $\mathcal{R}(F)$ rozumíme takovou proměnnou G , pro niž platí $G \leq F$.

2. Poznámka o případě kvantitativních proměnných: souvislost linearity a uspořádání

Výše uvedené pojmy a úvahy mají pochopitelně svou platnost i v případě kvantitativních proměnných. Ukažme si nejprve na ilustrativním příkladě souvislost linearity (tj. lineárních kombinací proměnných) a uspořádání. Definujme proměnné F a G následujícím způsobem:

$$\begin{aligned} F(x) &= 1 & \text{pro } x \in F^{-1}(1), \\ F(x) &= 0 & \text{pro } x \in F^{-1}(0), \\ G(x) &= 1 & \text{pro } x \in G^{-1}(1), \\ G(x) &= 0 & \text{pro } x \in G^{-1}(0), \end{aligned}$$

přičemž platí

$$\begin{aligned} F^{-1}(1) \cup F^{-1}(0) &= P, \\ G^{-1}(1) \cup G^{-1}(0) &= P. \end{aligned}$$

Dále předpokládejme, že

$$\begin{aligned} F^{-1}(1) \cap G^{-1}(1) &\neq \emptyset, \\ F^{-1}(1) \cap G^{-1}(0) &\neq \emptyset, \\ F^{-1}(0) \cap G^{-1}(1) &\neq \emptyset, \\ F^{-1}(0) \cap G^{-1}(0) &\neq \emptyset. \end{aligned}$$

Uvažme v dalším dvě proměnné vzniklé lineární kombinací proměnných F a G , a to proměnnou $F + G$ a $F + 2G$.

Platí:

$$\begin{aligned} F + G(x) &= 2 & \text{pro } x \in [F^{-1}(1) \cap G^{-1}(1)] \\ F + G(x) &= 1 & \text{pro } x \in [F^{-1}(1) \cap G^{-1}(0)] \cup [F^{-1}(0) \cap G^{-1}(1)] \\ F + G(x) &= 0 & \text{pro } x \in [F^{-1}(0) \cap G^{-1}(0)] \end{aligned}$$

v případě proměnné $F + G$ a

$$\begin{aligned} F + 2G(x) &= 3 & \text{pro } x \in [F^{-1}(1) \cap G^{-1}(1)] \\ F + 2G(x) &= 2 & \text{pro } x \in [F^{-1}(0) \cap G^{-1}(1)] \\ F + 2G(x) &= 1 & \text{pro } x \in [F^{-1}(1) \cap G^{-1}(0)] \\ F + 2G(x) &= 0 & \text{pro } x \in [F^{-1}(0) \cap G^{-1}(0)] \end{aligned}$$

v případě proměnné $F + 2G$.

Snadno se přesvědčíme, že platí:

$$\begin{aligned} F + 2G &\leq \min(F, G) \\ \min(F, G) &\leq F + G. \end{aligned}$$

V případě obou proměnných tedy platí, že jsou zúžením nejmenšího společného rozšíření proměnných F a G , neboli lze psát

$$\begin{aligned} F + G &\leq \mathcal{R}[\min(F, G)], \\ F + 2G &\leq \mathcal{R}[\min(F, G)]. \end{aligned}$$

⁶ Symbol „ $\wedge$ “ značí konjunkci v tradičním logickém významu.

⁷ Uvedené symboly „ $\cup$ “, „ $\cap$ “, „ $\emptyset$ “ mají obvyklý

význam jako v teorii množin, tzn. značí sjednocení, průnik a prázdnou množinu.

Lze snadno ukázat, že získaný vztah má obecnou platnost. Platí totiž: jsou-li $F_1, F_2, \dots, F_m$ kvantitativní proměnné na P , potom platí

$$(6) \quad \min(F_1, F_2, \dots, F_m) \leq \sum_{i=1}^m a_i F_i$$

nebo jinak

$$(6') \quad \sum_{i=1}^m a_i F_i \leq \mathcal{R}[\min(F_1, F_2, \dots, F_m)]$$

Naznačíme důkaz uvedeného tvrzení v případě dvou proměnných F a G . Na základě vztahu (3) platí:

$$(3') \quad \Pi x, y \in P \{ [F(x) = F(y)] \wedge [G(x) = G(y)] \} \Leftrightarrow \Leftrightarrow [\min(F, G)(x) = \min(F, G)(y)]$$

Evidentně však platí:

$$(7) \quad \Pi x, y \in P \{ [F(x) = F(y)] \wedge [G(x) = G(y)] \} \Rightarrow \Rightarrow [aF + bG(x) = aF + bG(y)]$$

kde a, b jsou libovolná reálná čísla.

Ze vztahů (3') a (7) plyne

$$\Pi x, y \in P [\min(F, G)(x) = \min(F, G)(y)] \Rightarrow \Rightarrow [aF + bG(x) = aF + bG(y)]$$

jinými slovy platí

$$\min(F, G) \leq aF + bG$$

nebo jinak

$$aF + bG \leq \mathcal{R}[\min(F, G)].$$

Analogicky by probíhal důkaz v případě konečného počtu proměnných. Lze tedy formulovat tvrzení: Lineární kombinace proměnných je vždy zúžením nejmenšího společného rozšíření kombinovaných proměnných. Okamžitě vzniká otázka, zda je možné řešit opačnou úlohu, totiž zda platí, že libovolné zúžení nejmenšího společného rozšíření konečného počtu kvantitativních proměnných se rovná (ve smyslu ekvivalence „ $\leq$ “) určité lineární kombinaci daných proměnných. Ukažme si, že řešení takové úlohy není obecně možné.

Nechť F a G jsou proměnné definované na počátku této části. Nechť H je proměnná na P definovaná následujícím způsobem:

$$\begin{aligned} H(x) &= 1 & \text{pro } x \in F^{-1}(1) \cap G^{-1}(1) \\ H(x) &= 0 & \text{pro } x \in P - [F^{-1}(1) \cap G^{-1}(1)]^8 \end{aligned}$$

Zřejmě platí $\min(F, G) = H$. Naším úkolem je nalézt takovou proměnnou $aF + bG$, pro niž platí

$$(8) \quad aF + bG \leq H.$$

Avšak pro proměnnou $aF + bG$ platí:

$$\begin{aligned} aF + bG(x) &= a + b & \text{pro } x \in [F^{-1}(1) \cap G^{-1}(1)] \\ aF + bG(x) &= a & \text{pro } x \in [F^{-1}(1) \cap G^{-1}(0)] \\ aF + bG(x) &= b & \text{pro } x \in [F^{-1}(0) \cap G^{-1}(1)] \\ aF + bG(x) &= 0 & \text{pro } x \in [F^{-1}(0) \cap G^{-1}(0)] \end{aligned}$$

Postupujeme sporem. Předpokládejme, že platí (8). Musí tedy platit $a = b = 0$. To ale znamená, že $a + b = 0$, neboli $aF + bG(x) = 0$ pro všechna $x \in P$. To je ale ve sporu s předpokladem, neboť v tomto případě neplatí (8).

Lze tedy shrnout: Konstruovat lineární kombinace kvantitativních proměnných znamená pohybovat se v určitém podsouboru systému všech možných zúžení nejmenšího společného rozšíření daných proměnných.

3. q-lineární vazba tří proměnných

Závěry předchozích úvah nám ukazují možnost zavedení jakéhosi lineárního vztahu (funkcí, kombinací) i pro případ kvalitativních proměnných. Nechť $F_1, F_2, \dots, F_m \in \mathcal{V}$. Proměnnou $H \in \mathcal{V}$ nazveme q -lineární kombinací (funkcí) proměnných $F_1, F_2, \dots, F_m$, platí-li:

$$(9) \quad H \leq \mathcal{R}[\min(F_1, F_2, \dots, F_m)].$$

Snadno se přesvědčíme, že v případě kvantitativních proměnných je každá lineární kombinace rovněž q -lineární kombinací daných proměnných.⁹ Zavedeme rovněž termín, popokud ovšem odpovídá povaze empirického zkoumání, že $F_1, F_2, \dots, F_m$ jsou nezávislé a H je na nich q -lineárně závislá proměnná.

Ze vztahu $H \leq \mathcal{R}[\min(F, G)]$ však obecně neplyne, že by existovala taková proměnná $\mathcal{R}'[\min(G, H)]$, pro niž $F \leq \mathcal{R}'[\min(G, H)]$. Proto je nutné zavést následující pojem: nechť F a $G \in \mathcal{V}$. Q -lineární kombinaci H proměnných F a G nazveme řešitelnou vzhledem k F , platí-li:

$$(10) \quad \min(G, H) \leq F.$$

Lze snadno ukázat, že v takovém případě

⁸ Symbol „-“ má obvyklý význam jako v teorii množin, tzn. značí množinový rozdíl.

⁹ Opačné tvrzení však obecně neplatí, jak ukazuje výše uvedený příklad.

je proměnná F q -lineární kombinací proměnných G a H .

Ukažme, co znamená zavedený pojem q -lineární kombinace proměnných F a G , řešitelné vzhledem k F v případě kvantitativních proměnných. Snadno se přesvědčíme, že platí: lineární kombinace $H = aF + bG + c$, taková, že $a \neq 0$ je q -lineární kombinací proměnných F a G , řešitelnou vzhledem k F . Platnost vztahu (9) je pro tento případ evidentní, neboť plyne ze vztahu (6'). Dále platí — vzhledem k předpokladu $a \neq 0$:

$$F = \frac{1}{a} H - \frac{b}{a} G - \frac{c}{a},$$

neboli na základě (6) platí (10).

Analogicky jako v případě dvou proměnných lze definovat q -lineární kombinaci proměnných $F_1, F_2, \dots, F_m$, řešitelnou vzhledem k proměnným $F_{i1}, F_{i2}, \dots, F_{in}$: je to taková jejich q -lineární kombinace, pro niž platí:

$$(10') \min(F_1, \dots, F_{k-1}, F_{k1}, \dots, F_m, H) \leq F_K \\ \text{pro } k = i_1, i_2, \dots, i_n^{10}$$

Nechť $F, G, H \in \mathcal{V}$. Mechanismem q -lineární vazby těchto proměnných nazveme systém rovnic

$$(11) \begin{aligned} R_F[\min(F, G, H)] &\underline{P} U_F, \\ R_G[\min(F, G, H)] &\underline{P} U_G, \\ R_H[\min(F, G, H)] &\underline{P} U_H, \end{aligned}$$

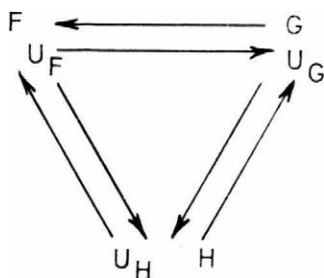
přičemž U_F je řešitelná vzhledem k F , U_G řešitelná vzhledem ke G , U_H řešitelná vzhledem k H , neboli platí zároveň

$$(12) \begin{aligned} \min(G, H, U_F) &\leq F \\ \min(F, H, U_G) &\leq G \\ \min(F, G, U_H) &\leq H \end{aligned}$$

Proměnné $U_F, U_G, U_H \in \mathcal{V}$ nazýváme tzv. „chybové proměnné“ a vyjadřují vliv všech ostatních proměnných na zkoumaném objektu na daný q -lineární mechanismus vazby proměnných F, G, H . Pro obecný případ q -lineární vazby proměnných F, G a H platí, že každé dvě proměnné ovlivňují třetí proměnnou: v první rovnici (11), resp. (12), je F q -lineárně závislou proměnnou „nezávislých“ proměnných G a H a příslušné chyby U_F , v druhé rovnici (11), resp. (12), je G q -lineárně závislou proměnnou proměnných

„nezávislých“ proměnných F a H a příslušné chyby U_G , ve třetí rovnici (11), resp. (12), je H q -lineárně závislou proměnnou „nezávislých“ proměnných F a G a příslušné chyby U_H . Tato obecná situace je vyjádřena schématem 1.

Schéma 1

Ukažme v krátkosti souvislost uvedeného postupu s lineárním mechanismem vazby kvantitativních proměnných, viz např. (1). Platí: lineární mechanismus vazby kvantitativních proměnných F, G, H popsany soustavou rovnic

$$\begin{aligned} a_{11}F + a_{12}G + a_{13}H &\underline{P} U_F \\ a_{22}F + a_{22}G + a_{23}H &\underline{P} U_G \\ a_{31}F + a_{32}G + a_{33}H &\underline{P} U_H \end{aligned}$$

přičemž platí $a_{11} \neq 0, a_{22} \neq 0, a_{33} \neq 0$, je mechanismem Q -lineární vazby proměnných F, G, H . Systém rovnic je v tomto případě speciálním případem vztahu (11) a podmínka různosti koeficientů a_{11}, a_{22}, a_{33} od nuly je speciálním případem vztahů (12). Speciálnější případy mechanismu q -lineární vazby tří proměnných vzniknou tím, že některé proměnné nefigurují ve vztazích (11), resp. (12). Tak např. předpokládáme, že daný mechanismus má tvar:

$$(11') \begin{aligned} \mathcal{R}_F[\min(F, G, H)] &\underline{P} U_F, \\ \mathcal{R}_G[\min(G, H)] &\underline{P} U_G, \\ \mathcal{R}_H[\min(H)] &\underline{P} U_H, \end{aligned}$$

přičemž

$$(12') \begin{aligned} \min(G, H, U_F) &\leq F \\ \min(H, U_G) &\leq G \\ \min(U_H) &\leq H, \end{aligned}$$

což lze evidentně jednodušeji zapsat následovně:

¹⁰ V případě $m = 1$ platí, že H je q -lineární kombinací F řešitelnou vzhledem k F , platí-li $H \underline{P} F$, jak se lze snadno přesvědčit.

$$(11'') \quad \begin{aligned} \mathcal{R}_F [\min (F, G, H)] & \underline{P} U_F \\ \mathcal{R}_G [\min (G, H)] & \underline{P} U_G \\ & H \underline{P} U_H, \end{aligned}$$

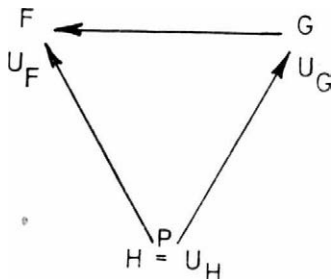
přičemž

$$(12'') \quad \begin{aligned} \min (G, H, U_F) & \leq F \\ \min (H, U_G) & \leq G, \end{aligned}$$

přičemž třetí podmínka ve (12') automaticky plyne z třetí rovnice (11').

Takový speciální případ mechanismu q -lineární vazby proměnných F, G, H nazveme rekurzivního typu (viz schéma 2).

Schéma 2

V daném speciálním případě mechanismu q -lineární vazby proměnných F, G, H platí, že změny v proměnné U_H působí přímo na proměnnou H a nepřímo na neproměnné F, G , dále že změny v proměnné U_G působí přímo na proměnnou G a nepřímo na proměnnou F , zatímco nepůsobí na proměnnou H , dále že změny v proměnné U_F působí přímo na proměnnou F , ale nepůsobí na proměnné G a H . Říkáme v tomto případě: G je kauzálně závislá na H a F je kauzálně závislá na G a H . Pochopitelně je možné uvést všechny další možné případy speciálních typů mechanismu q -lineární vazby proměnných F, G, H , jako např. q -lineární vazbu vyjádřenou vztahy:

$$(11''') \quad \begin{aligned} \mathcal{R}_F [\min (F, H)] & \underline{P} U_F \\ \mathcal{R}_G [\min (G, H)] & \underline{P} U_G \\ & H \underline{P} U_H, \end{aligned}$$

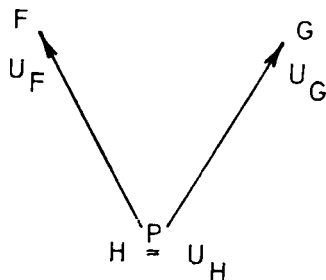
přičemž

$$(12''') \quad \begin{aligned} \min (H, U_F) & \leq F \\ \min (H, U_G) & \leq G, \end{aligned}$$

(viz schéma 3).

V tomto případě, který je speciálním případem mechanismu q -lineární vazby rekurzivního typu, platí, že F a G jsou kauzálně závislé na H . To je však případ, kdy — jsou-li

Schéma 3

F a G korelované kvantitativní proměnné — je daná korelace falešná (je důsledkem uvedeného kauzálního vztahu. Tak jako v případě kvantitativních proměnných dává uvedený model určitý prostředek interpretace falešnosti či pravdivosti statistických měr závislosti (např. korelace), poskytuje uvedený model q -lineární vazby tří proměnných prostředek interpretace falešnosti či pravdivosti statistických měr závislosti v případě kvantitativních proměnných (např. q -koeficientů).¹¹ Je pochopitelné, že realizovat takový záměr předpokládá nalézt formy řešení rovnic (11) (tj. algoritmy při určování příslušných $\mathcal{R}_F, \mathcal{R}_G, \mathcal{R}_H$, při splnění podmínek (12)) včetně diskuse jeho existence a unicity. To se však vymyká z rámce tohoto příspěvku. Poznamenejme však, že existenci, příp. unicitu systému rovnic (11) za podmínky (12) bude možné zaručit jedině přidáním dalších podmínek, které vyplynou z povahy sledovaného empirického systému, např. časová precedence určitých proměnných apod., nebo mohou mít formální ráz, např. omezení možných operátorů redukce v (11), event. mohou mít v jistém slova smyslu obě vlastnosti, např. podmínka nezávislosti proměnných U_F, U_G a U_H vzhledem k užití míře závislosti.

Smyslem daného příspěvku v tomto ohledu (tj. z hlediska kauzální interpretace statistické

¹¹ Musíme si být pochopitelně vědomi toho, že existuje vnitřní spjatost mezi linearitou vazby tří proměnných v Blalock-Simonových modelech a korelačním koeficientem, jehož kvalitu pomocí daného modelu určujeme. Korelační koeficient je totiž mírou lineární závislosti dvou proměnných. Tuto

vnitřní souvislost nemůžeme předpokládat u libovolného interpretovaného indexu souvislosti, což platí i při aplikaci uvedeného modelu q -lineární vazby tří kvantitativních proměnných jako prostředku interpretace falešnosti či pravdivosti zvolených měr závislosti.

кых мѣр вztahu promѣnných) bylo ukázat analogickou možnost „kauzálních významů“ statistických мѣр vztahu i v případě kvalitativních promѣnných, event. rozšiřovat souhrn dosavadních prostředků мѣření vztahů kvalitativních promѣnných (viz např. 2).

Literatura

- [1] Blalock, jr., H. M., ed.: *Causal Models in the Social Sciences*, Aldine. Atherton, Chicago-New York, 1971.
- [2] Borodkin, F. M., Mirkin, B. G.: *Some Problems of Sociological Information Measurement Systems*. Transactions of the Sewenth World Congress of Sociology. Vol. II. Sofia, International Sociological Association 1972, 99—105.
- [3] Borůvka, O.: *Základy teorie grupoidů a grup*. Praha 1962.
- [4] Bourbaki, N.: *Обščaja topologia*. Moskva 1958.
- [5] Simon, H. A.: *Spurious Correlation: A Causal Interpretation*. Journal of the American Statistical Association, 1954, Vol. 49, s. 467—479.

Резюме

Харват Ф.: Каузальные модели в системе качественных социологических переменных: вступительные заметки

Линейные каузальные модели дают возможность изучить разные типы соотношений между кардинальными социологическими переменными, включая т. наз. неправильные соотносительности и их детектирование (см. напр. Блалок (2)). Предметом этой статьи является изучение разбиений генерированных линейными комбинациями переменных и отношений между этими разбиениями. Обобщенная аналогия этих результатов приводит, в свою очередь, к формулировке аналогичного отношения между номинальными переменными.

В первой части работы вводятся основные понятия, обозначения, вводится упорядочение на множестве разбиений и одновременно и по-

нятие эквивалентности, совместного расширения, минимума двух разбиений и т. д.

Во второй части дискутируется отношение между линейностью и упорядочением разбиений.

Третья часть вводит Q -линейное отношение трех переменных при помощи отношений (9) как основу для изучения каузальной зависимости номинальных признаков. Отношение трех номинальных переменных при помощи разбиений подробно развито в дискуссии (системы отношений (11) и (12)). В этой связи отношения вводятся параллельно к линейной модели Симон-Блалова.

Summary

Charvát F.: Causal Models in the System of Qualitative Sociological Variables

Linear causal models enable us to study various types of relations among cardinal sociological variables, inclusive of the so-called spurious correlations and their detection (see e. g. Blalock [2]). The present paper is concerned with the study of partitions generated by linear combinations of variables, and of relations among these partitions. The generalized analogy of these results subsequently leads to the formulation of an analogous relation among nominal variables.

Basic concepts and symbols are introduced in the first part of the paper, as well as the arrangement on the set of partitions, and, simultaneously, concepts of equivalence, joint extension, the minimum of two partitions, etc.

The relation between linearity and the arrangement of partitions is discussed in the second part.

In the third part, the q -linear relation among three variables with the aid of the relations (9) is introduced as the basis for studying the causal dependence of nominal symbols. The relation of three nominal variables with the aid of partitions is specified in detail in the discussion (systems of relations [11] and [12]). In this connection, relations parallel to Simon-Blalock's linear model are introduced.

V sociologickém výzkumu rozlišujeme různé typy znaků (viz např. [13], z nichž při statistickém zpracování sociologických dat většinou používáme tři základní: nominální, ordinální a kardinální. Ostatní typy se používají ve speciálních situacích: data o malých skupinách, zpracování výsledků škálovacích postupů, zkoumání relací u vlastností, tvorbu a zavádění sociologických proměnných a podobně.

V této práci se zabýváme technickými aspekty metodologické práce s ordinálními znaky. Navazujeme tak na stať [14], kde jsme shrnuli míry statistické závislosti pro nominální znaky. I u ordinálních měr je důležité vědět, jaká je logika a racionální základy každé míry. Chceme a musíme znát statisticko-pravděpodobnostní model, z něhož je ta která míra odvozena. Obdobně jako v [14], ani zde se nezabýváme statistickou inferencí, tj. konfidenčními intervaly a testováním hypotéz. Vede nás k tomu nedostatek místa a vědomí, že hlavním úkolem sociologické metodologie v tomto oboru je vybrat, popřípadě navrhnout vhodné a interpretovatelné míry pro populaci. Proces zobecnování z výběrových souborů na cílové populace je záležitost jiná, pro sociologa stejně důležitá, avšak ještě techničtější (i když výběr inferenční strategie plyne z úvah filozofických a z obecné statistické metodologie). Čtenáře, který se zajímá o inferenci spojenou s uváděnými koeficienty, odkazujeme na uvedenou literaturu. Dále chceme zdůraznit, že se zabýváme (stejně jako v [14]) měřením *statistické závislosti určitého typu*, že se pohybujeme na poli technické části metodologie, na poli matematických abstrakcí odvozovaných z různých konkrétních věd.¹ Nejdeme a ani nemůžeme jít za hranice statistické interpretace, a to ani do problematiky filozofického

rozboru pojmu závislosti, ani do interpretací konkrétních sociologických dat.²

Značení, které používáme, je obvyklé ve statistické literatuře i v učebnicích, nebude me ho proto rozvádět v tabulce (odkazujeme na podrobnější ilustraci v [14]). Kontingenční tabulka, kterou tvoří kombinace dvou znaků, má rozměry $r \times s$, kde

r = počet kategorií řádkové proměnné (počet řádků tabulky)

s = počet kategorií sloupcové proměnné (počet sloupců tabulky)³

n_{ij} = absolutní četnost v poli i -tého řádku a j -tého sloupce tabulky

$n_{i.}$ = součet absolutních četností v i -tém řádku

$n_{.j}$ = součet absolutních četností v j -tém sloupci

n = celkový počet případů v tabulce

p_{ij} , $p_{i.}$, $p_{.j}$ jsou obdobně relativní četnosti vzhledem k celkovému počtu n případů

$p_{j/i}$ = relativní četnost j -té kategorie vzhledem k případům v i -tém řádku ($p_{j/i} = n_{ij}/n_{i.}$)

Kategorie proměnných jsou uspořádány podle vzrůstajících hodnot obou proměnných. Jedná-li se o asymetrický vztah, řádková proměnná je nezávislá (příčina, prediktor, časově předchází), sloupcová proměnná je závislá (důsledek, predikant, časově následující). Nezávisle proměnnou značíme X a její hodnoty $X_1, X_2, \dots, X_r$, závislou proměnnou značíme Y a její hodnoty $Y_1, Y_2, \dots, Y_s$ (indexy u hodnot značí pořadí v jejich uspořádání u znaku).

Ordinální a nominální statistická závislost

Mluvíme-li o ordinální asociaci či ordinální statistické závislosti, máme vždy na mysli

¹) Je zajímavé, že právě na utváření ordinálních měr se sociologie podílela více než na tvorbě jiných statistických postupů. Plyne to z potřeby zpracování dat, která jsou velmi často právě ordinálního charakteru.

²) Interpretace konkrétních dat vždy závisí na tom kterém případě a na posouzení používaného modelu závislosti a souvislosti proměnných jako celku.

³) V literatuře se také značí rozměry $r \times c$, což pochází z angličtiny a mnemotechnicky naznačuje řádky (rows) a sloupce (columns).

vztah dvou ordinálních znaků, tj. kategorizací s uspořádanými kategoriemi (hodnotami). Statistická nezávislost se definuje stejně jako v nominálním případě — je to situace, ve které neexistuje žádná asociace, v níž nelze nalézt žádnou informaci, žádnou predikční schopnost jedné proměnné o druhé. Matematicky lze nezávislost vyjádřit dobře známou terminologií: očekávané četnosti jsou rovny skutečným empirickým četnostem

$$(1) \quad n_{ij} = \frac{n_{i.} \cdot n_{.j}}{n} \text{ resp. } p_{ij} = p_{i.} \cdot p_{.j}$$

Tento vztah plyne ze vztahu (a je mu i ekvivalentní), který lépe odpovídá významu pojmu

(2) $p_{j|i} = p_{.j}$ pro všechna j a pro všechna i (řádkové relativní četnosti jsou stejné).

Pojem statistické závislosti je velice bohatý na různé případy. Podle typu znaků můžeme rozlišovat i různé typy závislosti. Zatímco u kardinálních znaků můžeme zkoumat velmi jemné závislosti odpovídající různým funkcím (lineární, exponenciální, mocniny, polynomy, logické S-křivky), u nominálních znaků charakterizujeme pouze odchýlení od vztahu (1) nebo (2). U nominálních znaků (vzhledem k jejich obsahu a smyslu) nesmí být míry statistické závislosti citlivé na permutování sloupců nebo řádků — musí mít tedy stejnou hodnotu při libovolném uspořádání kategorií. Kardinální míry naproti tomu závisí mnohdy i na nepatrných transformacích hodnot.⁴

Ordinální znak stojí někde uprostřed mezi nominálním a kardinálním. Jelikož zde uspořádání hraje velkou roli, nemůžeme libovolně permutovat a odtud plyne požadavek, aby ordinální míry byly citlivé na uspořádání hodnot znaku. Naprosto však nezáleží na tom, jaké hodnoty přisoudíme jednotlivým kategoriím, zda je například očíslovujeme vztupně počínaje jedničkou, či zda jim přiřadíme kód nějakého číselníku.

Ordinální znak reprezentuje vlastnost, jejíž stavy jsou odstupňovány. Podle této vlastnosti můžeme statistické jednotky úplně nebo částečně uspořádat (pomocí hodnot ordinálního znaku) je můžeme uspořádat pouze

částečně). Má tedy smysl hovořit o vyšším či nižším stupni vlastnosti a paralelně o vyšší či nižší hodnotě znaku. Při zkoumání statistické závislosti ordinálních znaků nás proto zajímají nejen libovolné odchylky od stavu nezávislosti, ale i typ závislosti. Jakmile zavedeme nižší a vyšší hodnoty znaku, zajímá nás (a má smysl o tom uvažovat), zda se v populaci vyskytují současně vyšší (a tedy na druhé straně nižší) hodnoty u obou znaků, či zda se společně vyskytují vyšší hodnoty jednoho znaku s nižšími hodnotami druhého. U asymetrických situací s příčinnou interpretací je pak zajímavé, zda nižší hodnoty nezávisle proměnné způsobují nižší či vyšší hodnoty závisle proměnné. V tomto se již projevuje *ordinální statistická závislost*, kterou později u jednotlivých měr operacionálně upřesníme. Intuitivní charakter pojmu je však tím dán. Z toho, co bylo řečeno výše, rovněž plyne, že má smysl hovořit o přímé a nepřímé statistické ordinální závislosti. O *přímé závislosti* mluvíme tehdy, párují-li se vysoké hodnoty X s vysokými hodnotami Y a nízké s nízkými. *Nepřímá závislost* vzniká tehdy, párují-li se nízké s vysokými. Míry ordinální závislosti jsou konstruovány tak, aby odrážely i tuto vlastnost (znaménko „+“ vyznačí přímou závislost, „−“ nepřímou).

Míry, které v další části uvedeme, jsou tedy konstruovány proto, aby charakterizovaly ordinalitu vztahu. Je zapotřebí zdůraznit, že nula či nízké hodnoty koeficientů neznamenaají statistickou nezávislost či situaci jí blízkou. Ukazují pouze nepřítomnost ordinální závislosti (což neznamená pochopitelně nezávislost) nebo její nízký stupeň.⁵ Proto také zkoumáme-li v sociologickém výzkumu závislosti u ordinálních znaků, počítáme nejen míry ordinální, ale i nominální asociace. Případ současného výskytu nízké ordinální závislosti a vysoké nominální závislosti vyžaduje podrobnější analýzu rozložení četností v tabulce⁶ (někdy může rovněž indikovat nedostatky při konstrukci znaků).

Znaménko u měr a jeho interpretace závisí na orientaci uspořádání kategorií znaku. Například znak vlastnosti „důležitost určitého jevu pro respondenta“ může mít hodnoty orientovány (gradovány) od „nedůležitý“ až

⁴ Závisí ovšem na typu koeficientu, např. koeficient lineární korelace r je necitlivý na libovolné lineární transformace obou proměnných (s jediným omezením, že součin směrnic musí být kladný).

⁵ Chybná interpretace nízkých hodnot ordinálních měr je velmi častá; může vést a často vede k nepřijemným chybám v závěrečných dat.

⁶ Zde také možno vhodně využít znaménkových schémat, která pomáhají odhalit typ závislosti v tabulce se vyskytující pomocí obrazce plusových a minusových znamének.

po „velmi důležitý“, ale může to být i naopak. Formálně matematicky je zcela libovolné, kterou z obou možností použijeme při uspořádání kategorií v tabulce. Obsahově ji ovšem musíme přesně určit a hlavně na ni nesmíme zapomenout při interpretaci. Změníme-li totiž orientaci jedné proměnné, změni se znaménko koeficientu (při zachování absolutní hodnoty). Toto je logické, neboť struktura a vzájemné vztahy četností v tabulce se nezmění, změníme-li například pořadí sloupců v opačné; četnosti jsou pouze zrcadlově obráceny a to se projeví na znaménku.

Ordinální znaky byly ve vývoji statistiky značně zanedbávány. Zájem se soustředil na zpracování číselných výsledků a souběžně (i když daleko méně) na zpracování kontingenčních tabulek s nominálními vstupy (systematické rozpracování a doplňování statistické teorie pro analýzu nominálních znaků začalo však poměrně nedávno a zdaleka ještě není ukončeno). Ordinální znaky byly studovány v oblasti neparametrických technik, ordinální asociace v problematice neparametrických korelací. To ovšem odpovídá situaci prostých ordinálních znaků (uvažovala se data odpovídající úplnému uspořádání souboru). Tento případ je pro sociologický dotazník netypický⁷, a proto tyto metody nejsou pro analýzu dat sociologického dotazníku vhodné.

První míry ordinální asociace vznikly úpravou neparametrických korelačních koeficientů (Spearmanova a Kendallova) na situaci tzv. *spojení* (dvě nebo více jednotek má stejné pořadí). Stejně znamenalo *původně nerozlišitelné*, avšak v analýze kontingenčních tabulek byl tento význam přeměněn na *nerozlišované*. To bylo provedeno proto, že takto upravené korelační míry měly vhodné matematické vlastnosti a splňovaly požadavky na míry ordinální asociace. Jejich nedostatkem bylo, že model vycházel z úplných uspořádání a že přechod od významu nerozlišitelné k významu nerozlišované spojení byl proveden poněkud lehce.

Přelom v používání měr statistické závislosti nastal po publikaci velice zásadních statistických článků [4], [5] a [6], které daly

podnět k požadavku pravděpodobnostní interpretace a modelování racionálních základů pro každou míru. Naší snahou je zavádět koeficienty, u nichž numerické hodnoty mají jednoduchou a pochopitelnou interpretaci a míry mají operacionalizaci daný pevný obsah. Používání měr tohoto typu je už dnes běžné. Stupeň složitosti modelu je ovšem různý. U některých měr (Spearmanův koeficient ρ) byl model nalezen a posteriori a je tak nejasný, že se prakticky nedá využít (viz [10]).

Nejjednodušší princip modelování měr je PRE-princip.⁸ Míry vznikají jako relativní úbytek chyby predikce závislé proměnné bez použití a při použití nezávisle proměnné v predikčním pravidle (viz např. [1], [4], [14]). Koeficient PRE je dán jako

$$(3) \quad \text{PRE} = \frac{P(I) - P(II)}{P(I)},$$

kde $P(I)$ je pravděpodobnost chyby predikce Y bez znalosti X a $P(II)$ je pravděpodobnost chyby predikce Y s využitím znalosti X .

Volba predikčního pravidla je různá podle problému. U symetrického případu randomizujeme směr predikce — počítáme průměrné chyby predikce v obou směrech a používáme jejich průměr.

Shrňme intuitivní požadavky na míry ordinální statistické závislosti a doplňme je ještě dalšími, snadno pochopitelnými.

1. Míry ordinální statistické závislosti používáme v situaci, kdy hodnotíme vztah dvou ordinálních znaků, tj. vyhodnocujeme kontingenční tabulky, jejichž vstupy jsou dvě uspořádané kategorizace.

2. Nepředpokládáme spojitý charakter znaků, tj. nepředpokládáme žádné kontinuum, které je kategorizaci podloženo; kategorie nemusí vznikat jako výseky na něm.

3. Rozeznáváme asymetrický a symetrický případ podle toho, zda známe vztah přičinnosti či následnosti, a podle typu závislostního modelu, který používáme (testujeme, zkoumáme).

4. Míra ordinální statistické závislosti α nemá smysl, když jsou všechna data koncentrována v jednom řádku či sloupci.

⁷) To ovšem neznamená, že neparametrické techniky jsou pro sociologa neužitečné; situací, kdy jsou aplikovány, je mnoho — analýza malých skupin, analýza souhrnných populačních charakteristik, vyhodnocování různých speciálních situací, komparace atd.

⁸) PRE = Proportional-Reduction-in-Error; je to princip vyjádřený Guttmanem při konstrukci λ koeficientu predikce.

5. $-1 \leq \alpha \leq 1$ odráží požadavek normalizace měřicí stupnice, který je motivován především zvykem a vhodností (hranice pro α je ovšem libovolná a mohla by být zvolena jakkoli⁹).

6. $\alpha = 1$, když nastává perfektní přímá ordinální závislost ve smyslu operacionalizace dané zvoleným modelem.

7. $\alpha = -1$, když nastává perfektní nepřímá závislost.

8. $\alpha = 0$ znamená absenci ordinální závislosti, neznamená nezávislost; $\alpha = 0$ je ekvivalentní statistické nezávislosti pouze pro tabulky 2×2 (dvouhodnotové znaky).

9. α je závislá na uspořádání řádků i sloupců, je nezávislá na číselném ohodnocení kategorií.

10. α změni znaménko, když změníme pořadí kategorií u jednoho ze znaků na pořadí právě opačné (inverze pořadí hodnot jednoho znaku);

α se nezmění, změníme-li pořadí hodnot u obou znaků v pořadí právě opačná.

11. U symetrických měr nezáleží na tom, která z proměnných je řádková a která sloupcová. U asymetrických měr záměna proměnných vede k jiné hodnotě koeficientu.

Rozlišení asymetrického a symetrického případu je obzvláště důležité při vyhodnocování závislostí ve složitějších schématech, kde se objevují souběžně oba případy a kde potřebujeme pro oba srovnatelné koeficienty.

Důležitý případ vyhodnocení závislosti je sledování konzistence indikátorů určité proměnné. Mezi nimi nejsou přímé vazby, jejich vztah je zprostředkován vlivem proměnné, jejímiž projevy jsou. Jejich vazba je tedy symetrická, je to korelace hodnot, která neodráží kauzální vztahy, ale tu skutečnost, že jde o manifestní projevy téže proměnné, která sama není přímo zjištělná.

Přestože mezi specialisty panuje názor, že

každý vhodný a použitelný koeficient statistické závislosti byl už někdy nalezen a používán, domníváme se, že na poli ordinálních znaků tomu tak není a že zbývá ještě mnoho práce, než budeme v praxi analýzy dat plně uspokojeni.

Přístupy k měření asymetrické ordinální závislosti

Právě u asymetrických vztahů bychom očekávali PRE koeficienty, a proto absenci tohoto nebo jiného vhodného modelu zde tíživě pociťujeme. Známé PRE interpretace mají Goodman-Kruskalovo γ , Kendallovu τ_c a Somersovo d .

Podobné interpretace dále mohou mít koeficienty pro kardinální znaky, které využívají skórování znaků, nebo koeficienty, které byly odvozeny pro symetrický případ. Většina koeficientů je založena na paralele k linearitě, z čehož plyne, že pro symetrický a asymetrický případ nabývají stejné hodnoty. Asymetričnost se pak musí odlišit interpretačně.¹⁰

Přístupy k měření symetrické ordinální závislosti

Symetrické míry by měly vznikat symetrizací PRE asymetrických koeficientů (stejně jako v případech nominálních znaků, viz [14]). Většina měr je založena na pojmu *shody* a *neshody* (concordance a discordance) dvojic a jejich poměru k různým jmenovatelům: shodou u dvojice jednotek A , B nazýváme případ, kdy relace pro obě jednotky jsou stejné jak vzhledem k X , tak vzhledem k Y ; neshodou, jsou-li opačné. Na míry asociace vede jednoduchý princip: čím více je shod mezi všemi dvojicemi, tím vyšší je přímá závislost; čím více je neshod mezi všemi dvo-

⁹ K požadavku normalizace bylo již řečeno mnoho; někteří autoři vyžadují, aby horní hranice (jednička), resp. dolní hranice (minus jedna) byly za všech případů dosažitelné. Obdobně u nominálních měr, byly chi-kvadrátové koeficienty normovány různými způsoby, aby mohly vždy dosáhnout jedné. Takový požadavek je však dosti umělý a není zcela opodstatněn. Je motivován především snahou po vytvoření absolutního kardinálního znaku, který by umožňoval srovnatelnost různých tabulek (o různých velikostech souborů a různých rozměrech) a zároveň umožňoval posouzení jedné samostatné tabulky porovnáním číselné hodnoty k oběma krajním hodnotám. Jednička má v našem případě znamenat úplnou ordinální závislost. To ovšem neodpovídá obdélníkovým tabulkám, kde je úplná závislost nedosažitelná. Znak také není absolutní podstatou, ale konvenčí, je to většinou znak pomocný. Dáleko vhodnějším přístupem je operacionalizace pravděpodobnostním modelem (např. PRE), který umožňuje obsahovou interpretaci výsledného čísla bez ohledu na to, je-li krajní hranice dosažitelná, či ne. Požadavek normalizace ovšem odpovídá zvyklostem a nelze proti němu nic namítat (naopak); poznámka směřuje pouze k problému *dosažitelnosti* krajních hodnot ± 1 , -1 , které jsou ovšem voleny zcela přirozeně.

¹⁰ U nominálních závislostí máme jednoduché modely, které rozlišují asymetrický a symetrický vztah. U ordinálních závislostí už, bohužel, takové jednoduché základy nemáme. Costner [1] říká, že vzhledem k určitým vlastnostem koeficientu γ není třeba konstruovat asymetrické míry a že pro takové případy můžeme též použít γ . S tím nelze souhlasit, protože, ač je γ koeficient dobrý a má symetrickou i asymetrickou PRE interpretaci, není zdaleka ideální. PRE interpretace koeficientu je prováděna vzhledem k jistému predikčnímu pravidlu, které má určité nedostatky.

hicemi, tím vyšší je nepřímá závislost. Problémem zůstává, co se spojeními v jedné nebo v obou proměnných. Podle způsobů, jimiž je zahrneme do modelu, dostáváme různé koeficienty. Jednotlivé pojmy tohoto přístupu rozebereme v dalším oddílu společně s uvedením výpočetních algoritmů.

Druhý přístup pro symetrické asociace je velice příbuzný. Spočívá v aplikaci obecného koeficientu korelace, který navrhl Daniels ([7], [8]).

$$(4) \quad I' = \frac{\sum a_{ij} b_{ij}}{\sqrt{\sum a_{ij}^2 \sum b_{ij}^2}}$$

Dvojitá suma značí součet přes všechna i a všechna j ; a_{ij} , b_{ij} jsou skóre, která charakterizují vztah dvojice (i -tého a j -tého prvku souboru) vzhledem k X a Y . Tento koeficient byl původně určen pro případ různých pozorování, tj. pro případ, kdy se v datech nevyskytují žádná spojení. Lze z něho odvodit Spearmanův a Kendallův koeficient pořadové korelace i Pearsonův koeficient lineární korelace pro kardiální znaky¹¹. I když dáváme přednost měřám, které jsou modelem nějakého obsahu, chceme zdůraznit, že aplikace vzorce (4) je zcela legitimní a že je vhodná především pro případ, kdy je vztah zprostředkovaný nějakou další proměnnou, tj. kdy jde (obsahově) o zprostředkovanou korelaci a nikoli o vzájemnou závislost (např. výše uvedený případ indikátorů jedné proměnné).

Počet shod a příbuzné pojmy

Nyní zavedeme základní pojmy, z nichž počítáme dnes nejpoužívanější koeficienty γ , d , τ_c , a ukážeme jejich algoritmy. Vzorce koeficientů jsou výpočetně značně komplikované, a proto vedle nich uvádíme i výpočetní postupy tak, jak je v praxi provádíme. Numerické příklady budou uvedeny na konci článku. Značení dodržujeme podle [15].

a) *Počet dvojic*. V celém souboru předpokládáme n jednotek, které tvoří $\binom{n}{2} = \frac{n(n-1)}{2}$ dvojic.

b) *Shody*. Shoda u dvojice (A , B) nastává tehdy, když nastává současně

$$X_A < X_B, \quad Y_A < Y_B$$

nebo

$$X_A > X_B, \quad Y_A > Y_B$$

Páry, u nichž jsou relace takto souběžné, nazveme *konkordantní*. Jejich počet určíme podle vzorce

$$(5) \quad P = \sum_i \sum_j n_{ij} \sum_{p>i} \sum_{q>j} n_{pq}$$

Výpočet provádíme tak, že ke každému poli tabulky (s četností n_{ij}) přiřadíme plochu polí, která jsou současně pod i -tým řádkem (*niže*) a za j -tým sloupcem (*napravo*) a nalezneme součet všech četností v této ploše (tak dostaneme $\sum_{p>i} \sum_{q>j} n_{pq}$). Tento součet násobíme četností n_{ij} . Pro každé pole tabulky dostaneme jeden takový součin. Nakonec všechny tyto součiny sečteme. Součty, které odpovídají polím posledního sloupce a posledního řádku, jsou nuly.

c) *Neshody*. Neshoda u dvojice jednotek A , B nastává tehdy, když platí současně:

$$X_A > X_B, \quad Y_A < Y_B$$

nebo

$$X_A < X_B, \quad Y_A > Y_B$$

Páry, u nichž se vyskytují neshody, se nazývají *diskordantní*. Jejich počet Q je dán formulí:

$$(6) \quad Q = \sum_i \sum_j n_{ij} \sum_{p>i} \sum_{q>j} n_{pq}$$

Výpočet provádíme podobně jako u shod. Ke každému poli (i , j) nalezneme všechna pole, která leží *niže* a *nalevo* od tohoto pole. Zjistíme součet četností celé takové plochy a násobíme ho četností n_{ij} . Sečtením všech těchto součinů dostaneme Q . Součty odpovídající polím prvního sloupce a posledního řádku jsou nuly.

d) *Spojení, která nastávají pouze u X*. Je to případ dvojice A , B , u níž platí současně

$$X_A = X_B, \quad Y_A > Y_B$$

nebo

$$X_A = X_B, \quad Y_A < Y_B$$

¹¹) Pearsonovo r dostaneme tak, že dosadíme $a_{ij} = X_i - X_j$, $b_{ij} = Y_i - Y_j$; tím dostaneme v čitateli dvojnásobek kovariance proměnných X a Y a ve jmenovateli geometrický průměr dvojnásobků variancí X a Y (X a Y jsou v tomto případě ovšem číselné proměnné).

Počet X_0 takových dvojic spočteme podle formule:

$$(7) \quad X_0 = \sum_i \sum_j n_{ij} \sum_{q>j} n_{iq}$$

Vlastní výpočet provádíme takto: ke každému poli (i, j) vezmeme všechna pole *napravo ve stejném řádku* a v takto vzniklém pásu sečteme četnosti ($\sum_{q>j} n_{iq}$); získanou hodnotu násobíme číslem n_{ij} ; součiny pro všechna pole tabulky sečteme a výsledek je X_0 . Součiny příslušné polím v posledním sloupci jsou nuly.

e) *Spojení, která nastávají pouze u Y*, vznikají tehdy, platí-li pro A, B , současně:

$$X_A > X_B, \quad Y_A = Y_B$$

nebo

$$X_A < X_B, \quad Y_A = Y_B$$

Součet těchto dvojic označíme Y_0 , přičemž

$$(8) \quad Y_0 = \sum_i \sum_j n_{ij} \sum_{p>i} n_{pj}$$

Výpočet provádíme takto: ke každému poli (i, j) vezmeme všechna pole směrem *dolů ve stejném sloupci* a v takto vzniklém pásu sečteme četnosti ($\sum_{p>i} n_{pj}$); další postup je stejný jako v d).

f) *Současná spojení u X a Y* nastávají tehdy, když platí pro A, B současně:

$$X_A = X_B, \quad Y_A = Y_B$$

Jejich počet Z je dán vzorcem:

$$(9) \quad Z = \frac{1}{2} \sum_i \sum_j n_{ij}(n_{ij} - 1)$$

g) Počet párů, u kterých *není spojení vzhledem k X*, označíme X_u , přičemž

$$(10) \quad X_u = P + Q + X_0$$

$$(11) \quad = \sum_{i < k} n_{i.} n_{k.}$$

$$(12) \quad = \frac{1}{2}(n^2 - \sum_i n_{i.}^2)$$

Výpočetně nejjednodušší je vzorec (12), nepotřebujeme-li současně znát Y_0 .

h) Počet párů, u nichž *není spojení vzhledem k Y*, vypočteme podle vzorců

$$(13) \quad Y_u = P + Q + X_0$$

$$(14) \quad = \sum_{j < k} n_{.j} n_{.k}$$

$$(15) \quad = \frac{1}{2}(n^2 - \sum_j n_{.j}^2)$$

Nepotřebujeme-li znát X_0 , pak výpočetně nejjednodušší je vzorec (15).

Hodnoty a)–h) vystupují u většiny koeficientů. Platí identita¹²

$$(16) \quad P + Q + X_0 + Y_0 + Z = \text{počet všech párů} = \frac{1}{2}n(n-1)$$

A) *Goodman-Kruskalova gama*

V práci [4] navrhli autoři koeficient, který vychází z jednoduché úvahy, že čím více nastane shod, tím vyšší bude pozitivní (přímá) asociace, a čím více neshod, tím vyšší bude negativní (nepřímá) ordinální asociace. Koeficient je založen jen na těch dvojicích, u nichž nenastává žádné spojení. Všechna spojení jsou jak z úvah, tak z výpočtů eliminována¹³. Koeficient je zadán velice jednoduše jako rozdíl pravděpodobností dvou jevů: 1. u náhodně zvolené dvojice jednotek nastane shoda, 2. u náhodně zvolené dvojice nastane neshoda; obojí za podmínky, že ani u X , ani u Y nenastane spojení.¹⁴ Tedy

$$(17) \quad \gamma = \frac{P(\text{shoda/není spojení}) - P(\text{neshoda/není spojení})}{P(\text{shoda}) - P(\text{neshoda})}$$

$$(18) \quad = \frac{P(\text{shoda}) - P(\text{neshoda})}{1 - P(\text{spojení})}$$

Výpočetní vzorec a zároveň nejjednodušší vyjádření vztahu (17) je

$$(19) \quad \gamma = \frac{P - Q}{P + Q}$$

K výpočtu γ tedy stačí znát počet shod P a počet neshod Q . Základní vlastnosti koeficientu γ :

a) není definován, jsou-li data soustředěna pouze v jednom řádku nebo sloupci;

b) $-1 \leq \gamma \leq 1$;

c) $\gamma = 1$, právě když existují kromě spojení samé shody, tj. $Q = 0$. Příklady na

¹¹⁾ Vztah (16) používáme při ručních výpočtech *vždy* jako kontrolu.

¹²⁾ Tento fakt je nepřijemným aspektem koeficientu. Spojení jsou důležitou složkou relačního komplexu, který z hlediska uvažovaných znaků vzniká na dané populaci. Jejich zanedbávání je proto ochuzením — projeví se to u vlastností koeficientu zvláště u nejednoznačnosti interpretace krajních hodnot, která zahrnuje širokou třídu možných případů.

¹³⁾ To znamená, že náhodný výběr dvojice provádíme jen v tom souboru, u něhož se vyskytují jen shody nebo neshody, všechna spojení jsou eliminována. V takovém podmíněném souboru je $P + Q$ dvojice a rozdíl pravděpodobností proto vede na vzorec (19). Ekvivalentně je to postup: vybereme dvojici a zjistíme, zda u ní existuje spojení (pravděpodobnost takového jevu je P (spojení)). Jestliže se vyskytuje spojení, dvojici neuvažujeme — neodpovídá podmínce a podmíněným pravděpodobnostem v (17). Odtud pak plyne (18).

$\gamma = 1$ (viz [4]) naznačíme v tabulkách obr. 1, kde křížek značí obsazené pole; nezakřížkované pole znamená nulovou četnost.

koefficientem pořadové korelace τ . Má-li tabulka rozměry 2×2 , pak je γ totožné s nulovým koefficientem asociace Q

Obr. 1

x		
	x	
		x

x	x	
	x	x
		x

x		
x	x	
	x	x

x		
x		
x	x	x

d) $\gamma = -1$, právě když v tabulce jsou kromě spojení samé neshody, tj. $P = 0$. Za příklady mohou sloužit zrcadlově převrácené případy z obr. 1.

e) $\gamma = 0$, právě když počet shod je stejný jako počet neshod ($P = Q$); $\gamma = 0$ při nezávislosti, opačná implikace však obecně nepatří, platí pouze u tabulek 2×2 .

Obr. 2 ukazuje případ, kdy je $\gamma = 0$ a přitom nejde o statistickou nezávislost (křížky značí stejné nenulové četnosti).

$$(20) \quad \gamma = Q = \frac{p_{11}p_{22} - p_{12}p_{21}}{p_{11}p_{22} + p_{12}p_{21}} = \frac{n_{11}n_{22} - n_{12}n_{21}}{n_{11}n_{22} + n_{12}n_{21}}$$

Z obrázků a z úvah o shodách a neshodách v kontingenčních tabulkách lze získat cit pro význam pojmu ordinální statistická závislost ve smyslu koefficientu γ . Pro úplnost uvádíme také PRE-interpretaci modelu. (Au-

Obr. 2

x		x
	x	
x		x

x		x
	(x)	
x		x

f) γ závisí na uspořádání řádků a sloupců;
g) γ změni znaménko, když převrátíme pořadí kategorií u jednoho znaku; γ se nezmění, převrátíme-li pořadí u obou znaků;
h) γ se nezmění při záměně sloupcové proměnné za řádkovou a naopak.

Aplikujeme-li γ na úplné uspořádání jedinců (oba znaky mají tolik hodnot, kolik je jedinců v populaci, jde tedy o prosté ordinální znaky), je γ totožné s Kendallovým

toři koefficientu ho nazývají koefficientem založeným na optimální predikci pořadí.) Uvažujme situaci, v níž u náhodně vybrané dvojice A, B chceme určit relaci k Y , tj. zda $Y_A < Y_B$ nebo $Y_A > Y_B$. Vzhledem k náhodnosti výběru se můžeme rozhodnout pro jeden ze vztahů s pravděpodobností $\frac{1}{2}$, nebo (což je totéž) prostě prohlásit $Y_A > Y_B$ (predikční pravidlo I.). Chyba takové predikce (za předpokladu vynechání všech spojení) je

0,5. Při znalosti relace vzhledem k X zvolíme jednoduché pravidlo II pro predikci vztahu v Y (opět vynecháme všechna spojení): je-li $X_A > X_B$, předvidáme $Y_A > Y_B$ při $\gamma > 0$ a $Y_A < Y_B$ při $\gamma < 0$ ¹⁵ a obdobně pro opačnou relaci v X . Pravděpodobnost chyby¹⁶

při predikčním pravidle II je $0,5 - \left| \frac{\gamma}{2} \right|$,

a tedy

$$\begin{aligned} \text{PRE} &= \frac{P(I) - P(II)}{P(I)} \\ &= \frac{0,5 - \left(0,5 - \left| \frac{\gamma}{2} \right| \right)}{0,5} \\ &= |\gamma|. \end{aligned}$$

Z tohoto modelu plyne možnost *asymetrického použití* koeficientu. Symetrický model relativní redukce pravděpodobnosti chyby je stejný jen s tím rozdílem, že při predikci se nejprve s pravděpodobností 0,5 rozhodujeme o směru predikce, tj. o tom, která z proměnných bude nezávislá a která závislá. Protože pojmy shody a neshody jsou oba symetrické ve své podstatě, je koeficient po uvedené symetrizaci zcela stejný jako pro asymetrický případ, a tedy i hodnoty numerické budou pro danou tabulku stejné, ať už má symetrickou či asymetrickou interpretaci. I tento malý příklad ukazuje, jak opatrně je třeba přistupovat k číselným výsledkům. Shodnost asymetrické a symetrické formy koeficientu je paralelní k Pearsonovu koeficientu lineární korelace¹⁷.

Koeficient γ se dobře hodí pro výzkumnou práci, a to i přes nejednoznačnost situací charakterizovaných krajními hodnotami ± 1 , které nelze jednoznačně interpretovat v termínech struktury tabulky.

B) Kendallův koeficient pořadové korelace — znaménková korelace

Kendallův koeficient pořadové korelace τ byl původně zaveden pro případ úplného uspo-

řádání objektů vzhledem k oběma proměnným. Vychází (podobně jako γ) ze souběžnosti relací u všech párů souboru. Název „koeficient znaménkové korelace“ pochází z definice, která je založena na počtu shod, neshod a Danielsově koeficientu (4), ve kterém jsou zavedeny skóre a, b jako znaménka. Skóre pro X jsou a_{AB} , přičemž

$$\begin{aligned} a_{AB} &= +1, \text{ když } X_A > X_B \\ a_{AB} &= -1, \text{ když } X_A < X_B \end{aligned}$$

Obdobně jsou definovány skóre b_{AB} pro proměnnou Y . Shoda nastane právě tehdy, když $a_{AB} \cdot b_{AB} = +1$, neshoda právě tehdy, když $a_{AB} \cdot b_{AB} = -1$.

M. Kendall zavedl veličinu

$$(21) \quad 2S = \sum_A \sum_B a_{AB} \cdot b_{AB},$$

což v našem značení není nic jiného než¹⁸

$$(22) \quad S = P - Q \\ = \text{počet shod} - \text{počet neshod}$$

Koeficient τ vzniká normalizací S na počet všech dvojic

$$(23) \quad \begin{aligned} \tau &= \frac{S}{\frac{n(n-1)}{2}} \\ &= \frac{2(P-Q)}{n(n-1)} \end{aligned}$$

Pro *kontingenční tabulky* tento koeficient modifikujeme tak, že uvažujeme spojení u každé dvojice, která padne do jedné kategorie. Máme tři možnosti:

a) ponecháme původní výraz s vědomím, že vzhledem ke spojení nemůže koeficient nabývat hodnoty ± 1 ; tak dostaneme koeficient

$$(24) \quad \tau_a = \frac{P-Q}{\frac{1}{2}n(n-1)}$$

Pravděpodobnostní vyjádření (v pojmech modelu náhodného výběru dvojice jako u γ):

¹⁵ Je-li $\gamma = 0$, pak predikci pro relaci I provádíme s pravděpodobností 0,5 pro jednu možnost a se stejnou pravděpodobností pro druhou možnost.

¹⁶ Pro kladné i záporné gama nalezneme: $|\gamma| = P$ (správná predikce) — P (chybná predikce), z čehož plyne, že $|\gamma| = |1 - 2P$ (chybná predikce)| a dále, že $|P$ (chybná predikce)| = $0,5 - \left| \frac{\gamma}{2} \right|$.

¹⁷ τ vzniká jako speciální případ koeficientu (4); současně je to parametr dvourozměrného normálního pravděpodobnostního modelu, ve kterém také odpovídá vzájemné vazbě proměnných; zároveň je τ relativním úbytkem chyby při predikci jedné proměnné pomocí druhé proměnné za použití lineárního modelu (asymetrická PRE interpretace).

¹⁸ Ve (21) vystupuje dvojnásobek hodnoty S proto, že při sčítání počítáme každou dvojici dvakrát (jako A, B) a (B, A) , přičemž v obou případech nastane buď shoda, nebo neshoda.

P (shoda) — P (neshoda). Zde, na rozdíl od podobného výrazu pro γ , vystupují nepodmíněné pravděpodobnosti. Proto ani jedna z pravděpodobností, a tedy ani koeficient $|\tau_a|$ nemohou být rovny $+1$, existují-li spojení.

b) Upravíme koeficient dosazením modifikovaných skóre a, b do Danielsova obecného vzorce (4). K výše uvedené konvenci ještě přidáme

$$a_{AB} = 0, \text{ když } X_A = X_B$$

$$b_{AB} = 0, \text{ když } Y_A = Y_B$$

Vzniklý koeficient se v literatuře značí jako

$$(25) \quad \tau_b = \frac{P - Q}{\frac{1}{2} \sqrt{(n^2 - \sum n_i^2)(n^2 - \sum n_j^2)}}$$

$$(26) \quad = \frac{P - Q}{\sqrt{(P + Q + X_0)(P + Q + Y_0)}}$$

$$(27) \quad = \frac{P - Q}{\sqrt{Y_u \cdot X_u}}$$

Koeficient τ_b dosahuje hodnot ± 1 pouze v případech čtvercových matic¹⁹, a to tehdy, když data jsou soustředěna na diagonále jdoucí od levého horního rohu k pravému dolnímu rohu ($\tau_b = +1$) nebo na diagonále jdoucí od pravého horního rohu k levému dolnímu ($\tau_b = -1$). Z toho je vidět, že se τ_b hodí pro zkoumání reliability ordinálních znaků při metodě opakovaného testování (test — retest) a při zkoumání shod výpovědí s objektivními stavy.

c) Stuart [18] navrhl modifikaci koeficientu τ tak, aby mohl dosahovat krajních hodnot ± 1 při všech tvarech tabulky. Koeficient se značí τ_c a je dán výrazem

$$(28) \quad \tau_c = \frac{2m(P - Q)}{n^2(m - 1)} \\ = \frac{n - 1}{n} \cdot \frac{m}{m - 1} \tau_a$$

kde $m = \min(r, s)$. Ve výzkumné práci se τ_c téměř nevyskytuje.

Ze tří variant Kendallova koeficientu používáme nejvíce τ_b . Kromě uvedené specifikace Danielsova I' má koeficient PRE interpretaci, o které referuje Wilson [19].

Vlastnosti koeficientu τ_b :

a) není definován, když data jsou soustředěna v jednom řádku nebo v jednom sloupci tabulky;

b) $-1 \leq \tau_b \leq 1$, přičemž krajních hodnot dosahuje jen u čtvercových tabulek (po vynechání prázdných sloupců a řádků);

c) $\tau_b = 1$ právě když jsou všechna data v hlavní diagonále přímé závislosti;

d) $\tau_b = -1$ právě když jsou všechna data v hlavní diagonále nepřímé závislosti;

e) $\tau_b = 0$ právě když $P = Q$; nejde tedy o nezávislost, ale o ordinální nekorelovanost ve smyslu stejného počtu shod a neshod; $\tau_b = 0$ je ekvivalentní se statistickou nezávislostí pouze u čtyřpolních tabulek;

f) τ_b je závislé na uspořádání řádků a sloupců;

g) τ_b změni znaménko, když změníme pořadí kategorií u jednoho znaku v opačné; τ_b se nezmění, když provedeme tuto změnu u obou proměnných.

Pro tabulky 2×2 je koeficient roven korelačnímu koeficientu r pro čtyřpolní tabulku, u níž jsou vyšší hodnoty znaků kvantifikovány jedničkou a nižší nulou (indikátorové znaky vyšších hodnot příslušných vlastností)²⁰.

$$(29) \quad \tau_b = \frac{n_{11}n_{22} - n_{21}n_{12}}{\sqrt{n_{1.}n_{2.}n_{.1}n_{.2}}}$$

$$(30) \quad = \sqrt{\frac{\chi^2}{n}}$$

Koeficient τ je odvozen pro symetrickou korelaci proměnných. Výše uvedený odkaz [19] uvádí asymetrickou PRE interpretaci, která může být ovšem snadno symetrizována; výsledek je týž.

C) Somersovo d

Somers [15] vyšel z analogie s lineárním modelem pro kardinální znaky, v němž platí

$$r^2_{XY} = b_{XY} \cdot b_{YX}$$

(korelační koeficient je geometrickým průměrem obou regresních koeficientů), a poku-

¹⁹ To plyne ze vzorce (4) a ze známé Cauchyovy nerovnosti: rovnost jmenovatele a čitatele (v absolutní hodnotě) nastane právě tehdy, když $a_{ij} = k \cdot b_{ij}$, (k může být buď $+1$ nebo -1), a z toho plyne, že všechna data musí být soustředěna na jedné z hlavních diagonál (ovšem po vynechání všech neobsazených sloupců a řádků).

²⁰ Kvantifikace nulou a jedničkou je nepodstatná, protože koeficient korelace je invariantní k lineárním transformacím s kladným součinem směrnice a každá dvojice stejně orientovaných hodnot je převoditelná na čísla 0, 1; u dvouhodnotových znaků je tedy z technického hlediska intervalový znak totéž co ordinální znak.

sil se o asymetrizaci založenou na stejném principu. Jelikož platí:

$$\tau^2_b = \frac{(P - Q)^2}{X_u \cdot Y_u} = \frac{P - Q}{X_u} \cdot \frac{P - Q}{Y_u},$$

můžeme vybrat souběžně k regresním koeficientům oba činitele jako míry asymetrické ordinální statistické závislosti; označme je

$$(31) \quad d_{Y/X} = \frac{P - Q}{X_u}$$

$$(32) \quad = -\frac{P - Q}{P + Q + Y_0}$$

$$(33) \quad = \frac{2(P - Q)}{n^2 - \sum n_i^2}$$

$$(34) \quad d_{X/Y} = \frac{P - Q}{Y_u}$$

$$(35) \quad = \frac{P - Q}{P + Q + X_0}$$

$$(36) \quad = \frac{2(P - Q)}{n^2 - \sum n_j^2}$$

$d_{Y/X}$ je mírou vztahu $X \rightarrow Y$, v němž X je nezávislá a Y závislá proměnná; u $d_{X/Y}$ je tomu naopak.

Koeficient můžeme též zavést pravděpodobnostně (pravděpodobnosti se vztahují k náhodně zvolené dvojici jednotek):

$$d_{Y/X} = P \text{ (shoda/u } X \text{ nenastalo spojení)} - \\ - P \text{ (neshoda/u } X \text{ nenastalo spojení)}.$$

Bez ohledu na PRE-interpretaci, pravděpodobnostní zavedení je rozumné — je to počet shod u těch dvojic, u nichž můžeme predikovat pořadí v Y , tj. u nichž není spojení v nezávislé proměnné X .

Vlastnosti koeficientu:

a) není definován, jsou-li data umístěna pouze v jednom řádku nebo v jednom sloupci tabulky;

b) $-1 \leq d_{Y/X} \leq 1$;

c) $d_{Y/X} = 1$ právě když $Q = 0$ (nevyskytují se neshody) a zároveň $X_0 = 0$ (neexistují dvojice spojené v Y a nespojené v X); to může však nastat jen tehdy, jsou-li data soustředěna v hlavní diagonále přímé závislosti (po vynechání neobsazených řádků a sloupců);

d) $d_{Y/X} = -1$ právě když $P = 0$ a $X_0 = 0$, což může nastat jen tehdy, když jsou data soustředěna v hlavní diagonále nepřímé závislosti;

e) $d_{Y/X} = 0$ právě když $P = Q$; tento případ reprezentuje ordinální nezávislost, nikoli statistickou; s tou splývá pouze u čtyřpolních tabulek;

f) $d_{Y/X}$ závisí na uspořádání řádků a sloupců;

g) při změně pořadí kategorií u jedné proměnné v opačné se změni znaménko koeficientu; při této změně u obou znaků se koeficient nezmění;

h) koeficient se změni při záměně sloupcové proměnné za řádkovou a naopak (asymetričnost);

i) oba koeficienty $d_{Y/X}$ a $d_{X/Y}$ mají stejné znaménko.

U tabulek 2×2 je $d_{Y/X}$ totožné s rozdílem relativních četností $R_{Y/X}$, který je mírou asociace pro čtyřpolní tabulky v asymetrických případech.

$$(37) \quad d_{Y/X} = R_{Y/X} = \frac{n_{11}}{n_1} - \frac{n_{21}}{n_2} =$$

$$(38) \quad = \frac{n_{11}n_{22} - n_{12}n_{21}}{n_1 \cdot n_2}.$$

Somers se v práci [15] snaží ukázat, že i ve větších tabulkách odpovídá $d_{Y/X}$ rozdílu četností.

Somersův koeficient má velmi dobré vlastnosti, má jasně definované polohy (± 1), má pravděpodobnostní zázemí, které se zdá být rozumné. Existuje u něj analogie k lineárnímu modelu, u tabulek 2×2 je totožný s nejjednodušší a nejpoužívanější mírou asymetrického vztahu $R_{Y/X}$. Jeho aplikaci je možno v asymetrických případech doporučit. PRE interpretaci lze nalézt v [17].

D) Symetrizovaný Somersův koeficient d

Koeficienty $d_{Y/X}$ a $d_{X/Y}$ vznikly asymetrizací koeficientu τ_b , který lze proto považovat za symetrickou variantu Somersova koeficientu.

V [11] uvádějí autoři programu SPSS jinou symetrizaci. Je provedena stejně jako v PRE modelech: randomizací směru predikce. Vzniklá míra má velmi dobré vlastnosti a rozumný obsah numerických hodnot; s koeficientem můžeme dobře pracovat.

$$(39) \quad d = \frac{P - Q}{\frac{1}{2}(X_u + Y_u)}$$

$$(40) \quad = \frac{2[P - Q]}{\frac{1}{2}[(n^2 - \sum n_i^2) + (n^2 - \sum n_j^2)]}$$

Vlastnosti jsou tytéž jako u asymetrického koeficientu, až na to, že d se nezmění, zaměníme-li sloupcovou a řádkovou proměnnou.

Pro čtyřpolní tabulky dostáváme jednoduchý tvar

$$(41) \quad d = \frac{n_{11}n_{22} - n_{12}n_{21}}{\frac{1}{2}(n_{1.}n_{2.} + n_{1.}n_{2.})}$$

Zatímco τ_b je geometrický průměr veličin $d_{Y/X}$ a $d_{X/Y}$, je d jejich harmonický průměr.

E) Spearmanův koeficient pořadové korelace pro kontingenční tabulky

Spearmanův koeficient ρ vzniká tak, že do obecného Danielsova koeficientu (4) dosadíme skóre, která jsou definována jako rozdíly pořadí u jednotlivých proměnných:

a_{AB} = rozdíl pořadí dvou objektů A a B vzhledem k uspořádání X ,

b_{AB} = rozdíl pořadí A a B vzhledem k uspořádání Y .

Tento předpis vede na obvyklý vzorec pro ρ v situaci prostých ordinálních znaků. Pro kontingenční tabulky se koeficient ρ adaptuje na spojená pořadí, vznikající uvnitř kategorií znaků a značí se ρ_b . Vzorec opět plyne z Danielsova koeficientu (4). Výpočet je založen na jiných charakteristikách než předcházející koeficienty. Uvádíme ho v postupných krocích.

1) Určení pořadí (spojených) pro jednotlivé jednotky. Pro znak X máme v za sebou jdoucích kategoriích postupně četnosti $n_{1.}, n_{2.}, n_{3.}, \dots, n_{r.}$. Kdyby byly všechny jednotky rozlišitelné, měly by pořadí 1, 2, 3, ..., n . Nyní však je spojeno $n_{1.}$ jednotek, které by stály na místech 1, 2, 3, ..., $n_{1.}$. Proto jim všem přiřadíme průměrné pořadí

$\frac{n_{1.} + 1}{2}$. Dalšíh $n_{2.}$ jednotek by mělo při

úplném uspořádání pořadí $n_{1.} + 1, n_{1.} + 2, \dots, n_{1.} + n_{2.}$, nyní jim opět přiřadíme

průměrné pořadí $\frac{2n_{1.} + n_{2.} + 1}{2}$. Stejně

postupujeme dále. Pro znak X dostaneme tedy pro jednotlivé kategorie průměrná pořadí

$$\frac{n_{1.} + 1}{2}, \frac{2n_{1.} + n_{2.} + 1}{2}, \frac{2n_{1.} + 2n_{2.} + n_{3.} + 1}{2}, \dots, \frac{2n_{1.} + 2n_{2.} + \dots + 2n_{r-1.} + n_{r.} + 1}{2}.$$

Obdobně pro znak Y dostaneme pro jednotlivé kategorie průměrná pořadí

$$\frac{n_{.1} + 1}{2}, \frac{2n_{.1} + n_{.2} + 1}{2}, \frac{2n_{.1} + 2n_{.2} + n_{.3} + 1}{2}, \dots, \frac{2n_{.1} + 2n_{.2} + \dots + 2n_{.s-1} + n_{.s} + 1}{2}.$$

2) Výpočet veličiny $S(d^2) = \sum_A (X_A - Y_A)^2$;

X_A je pořadí jednotky A v proměnné X a Y_A je pořadí v Y (jde o pořadí zjištěná v kroku 1). Pro každé další pole tabulky (i, j) zjistíme rozdíl skóre $X(i) - Y(j)$, umocníme ho na druhou a vynásobíme četností pole. Tak dostaneme:

(42) $S(d^2) = \sum \sum n_{ij} [X(i) - Y(j)]^2$;
 $X(i)$ je pořadí přiřazené (v kroku 1) i -tému řádku tabulky,

$Y(j)$ je pořadí přiřazené (v kroku 1) j -tému sloupci tabulky.

3) Výpočet veličin T, U

$$(43) \quad T = \frac{1}{12} \sum_i (n_{i.}^3 - n_{i.})$$

$$(44) \quad U = \frac{1}{12} \sum_j (n_{.j}^3 - n_{.j})$$

4) Dosazení do vzorce pro ρ_b

$$(45) \quad \rho_b = \frac{\frac{1}{6}(n^3 - n) - S(d^2) - T - U}{\sqrt{[\frac{1}{6}(n^3 - n) - 2T] \cdot [\frac{1}{6}(n^3 - n) - 2U]}}$$

Po určení průměrných pořadí pro jednotlivé kategorie X_i, Y_j , můžeme hodnoty průměrných pořadí $X(i), Y(j)$ považovat za skóre a dosadit je do vzorce pro výpočet Pearsonova lineárního korelačního koeficientu. Výsledek bude stejný jako výsledek získaný výše uvedeným algoritmem (42)–(45).

V literatuře ([10]) lze najít dosti složitý pravděpodobnostní model pro koeficient ρ , jehož interpretace je však pro praktické použití značně obtížná.

Koeficient ρ_b je symetrický a výrazně vyjadřuje korelovanost hodnot pořadí (člen $S(d^2)$). Můžeme jej interpretovat také jako lineární korelaci mezi pořadími. Proto může mít i asymetrickou interpretaci v modelu, v němž hledáme lineární predikci pořadí znaku Y pomocí pořadí znaku X u daného objektu. Pak má i jednoduchou PRE interpretaci: predikci pořadí pomocí přímky.

Vlastnosti:

a) ρ_b není definován, jsou-li hodnoty soustředěny v jednom řádku nebo v jednom sloupci tabulky;

b) $-1 \leq \rho_b \leq 1$; krajní hodnoty dosahuje pouze v případě, že pro všechny dvojice

A, B platí $X_A - X_B = k(Y_A - Y_B)$, (k je konstanta), což znamená, že krajních hodnot lze docílit pouze ve čtvercové tabulce (po vynechání prázdných sloupců a řádků), a to jen tehdy, když jsou data rozložena v jedné z hlavních diagonál;

c) $\rho_b = 1$ právě když jsou data rozložena v diagonále jdoucí od levého horního do pravého dolního rohu čtvercové tabulky;

d) $\rho_b = -1$ právě když jsou data rozložena v diagonále jdoucí od pravého horního k levému dolnímu rohu čtvercové tabulky;

e) $\rho_b = 0$ značí nekorelovanost, situace v tabulce není ovšem jednoznačná;

f) ρ_b je závislé na uspořádání řádků i sloupců a současně je závislé na rozložení marginálií, které určují skóre spojeného pořadí;

g) při změně pořadí kategorií u jedné z obou proměnných se změní znaménko u ρ_b ; při změně pořadí u obou se hodnota ρ_b nemění;

h) koeficient se nezmění při záměně sloupcové a řádkové proměnné.

U čtyřpolních tabulek je ρ_b stejný jako koeficient korelace (počítaný z (0, 1)-veličin)

$$(46) \quad \rho_b = \frac{n_{11}n_{22} - n_{12}n_{21}}{\sqrt{n_{1.}n_{2.}n_{.1}n_{.2}}}$$

F) Skórovací metody

Nejjednodušší přístup k pořadovým korelacím je skórovat kategorie a pro daná skóre spočítat lineární korelační koeficient

$$(47) \quad r = \frac{\text{cov}(X, Y)}{\sqrt{\text{var } X \cdot \text{var } Y}}.$$

Za skórovací postup mohl být považován i Spearmanův koeficient pořadové korelace. Skórovací metody mohou být odvozeny z Danielsova vzorce (4) při vhodné volbě skóre.

Přirozené je volit za skóre čísla pořadí kategorií, tzn. přiřadit kategorii X_i číslo i a kategorii Y_j číslo j . Tak dostáváme pseudočíselné proměnné, na které aplikujeme lineární koeficient r (resp. Danielsův koeficient Γ). Tento postup je zcela legitimní, pokud nezapomeneme při interpretaci na naše východisko a na to, co koreluje. K tomuto při-

stupu existuje predikční model s PRE interpretací: předpovídáme číslo kategorie proměnné Y bez znalosti čísla kategorie X a poté se znalostí čísla kategorie X . Jako predikční pravidlo slouží lineární regresní funkce, která charakterizuje vztah čísel kategorií. Uvedená metoda se aplikuje dosti často. Poskytuje jak symetrické, tak asymetrické interpretace koeficientu. Pro výpočty přípustně transformujeme skóre tak, abychom si ulehčili výpočetní námahu, zkrátili numerické kroky a snížili počet chyb. Obvykle volíme skóre nula u nejčetnější kategorie znaku nebo u střední a pak volíme hodnoty 1, 2, ... směrem napravo a $-1, -2, \dots$ směrem nalevo.

Můžeme-li uvažovat nějaký typ rozložení na kontinuu podloženém kategorizací (např. normální standardizované rozložení $N(0, 1)$), zavádíme skóre odpovídající četnostním hodnotám a tomuto rozložení. I když je tato metoda uváděna u problematiky uspořádaných kategorizací, není vhodná pro měření ordinální statistické závislosti, neboť její výsledky nejsou invariantní k monotónním transformacím původního kontinua. Je to tedy metoda zpracování kardinálních znaků.

Málo častý je případ hledání skóre tak, aby korelace mezi proměnnými X, Y byla maximální. Tato maximální hodnota se pak používá jako charakteristika vazby (viz [8], kap. 33). Pro nás tento postup vycházející z kanonické analýzy nemá většinou praktické použití, i když lze pro něj nalézt velmi dobré metodologické důvody.

Numerické příklady²¹

Příklad 1

Tento vztah může být v určitých kontextech považován za asymetrický a v určitých kontextech za symetrický. Proto zde provedeme výpočet obou typů měr. Víme, že většinu koeficientů lze spočítat z několika základních hodnot; nejprve určíme proto pomocné veličiny:

$$P = 144(600 + 363 + 136 + 166) + 550(363 + 166) + 114(136 + 166) + 600 \cdot 166 = 607\,138 \quad (\text{aplikace vzorce (5)})$$

²¹⁾ Za příklady ze sociologické praxe děkujeme H. Jeřábkoví, který vyhledal a poskytl data tab. 1, a J. Linhartovi, který vyhledal a poskytl data tab. 2 a 3 a velmi aktivně podněcoval autory k napsání této stati. Původní data byla z důvodů zjednodušení upravena sjednocením kategorií. Příklad 1 pochází z výzkumu dlouhodobé spotřeby obyvatel provedeného Výzkumným ústavem obchodu (J. Běrová, H. Jeřábek), příklady 2 a 3 pocházejí z výzkumu postojů obyvatel historického jádra města Tábora (J. Linhart, M. Matějů).

Tabulka 1: Vztah příjmu přednosti domácnosti a stupně vybavenosti domácnosti

Příjem přednosti domácnosti (X)	Stupeň vybavenosti domácnosti (Y)			
	nižší	standard	vyšší	Celkem
do 1500	144	550	89	783
1501–2500	114	600	363	1077
2501 a více	15	136	166	317
Celkem	273	1286	618	2177

$$Q = 550(114 + 15) + 89(114 + 600 + 15 + 136) + 600 \cdot 15 + 363(15 + 136) = 211\,748$$

(aplikace vzorce (6))

$$X_0 = 144(550 + 89) + 550 \cdot 89 + 114(600 + 363) + 600 \cdot 363 + 15(136 + 166) + 136 \cdot 166 = 495\,654$$

(aplikace vzorce (7))

$$Y_0 = 144(114 + 15) + 114 \cdot 15 + 550(600 + 136) + 600 \cdot 136 + 89(363 + 166) + 363 \cdot 166 = 614\,025$$

(aplikace (8))

$$Z = \frac{1}{2}(144 \cdot 143 + 550 \cdot 549 + 89 \cdot 88 + 114 \cdot 113 + 600 \cdot 599 + 363 \cdot 362 + 15 \cdot 14 + 136 \cdot 135 + 166 \cdot 165) = 440\,011$$

(aplikace (9))

$$X_u = 607\,138 + 211\,748 + 614\,025 = 1\,432\,911$$

(aplikace (10))

nebo

$$X_u = \frac{1}{2}(2177^2 - 783^2 - 1077^2 - 317^2) = 1\,432\,911$$

(aplikace (12))

$$Y_u = 607\,138 + 211\,748 + 495\,654 = 1\,314\,540$$

(aplikace (13))

nebo

$$Y_u = \frac{1}{2}(2177^2 - 273^2 - 1286^2 - 618^2) = 1\,314\,540$$

(aplikace (15))

Nakonec vždy provádíme numerickou kontrolu podle (16):

$$P + Q + X_0 + Y_0 + Z = 607\,138 + 211\,748 + 495\,654 + 614\,025 + 440\,011 = 2\,368\,576$$

$$\frac{1}{2}n(n-1) = \frac{1}{2}2177 \cdot 2176 = 2\,368\,576.$$

Pomocí těchto hodnot spočteme

$$\gamma = \frac{P - Q}{P + Q} = \frac{607\,138 - 211\,748}{607\,138 + 211\,748} = \frac{395\,390}{818\,886} = 0,48 \quad (\text{viz (19)})$$

$$\tau_a = \frac{P - Q}{\frac{1}{2}n(n-1)} = \frac{395\,390}{2\,368\,576} = 0,11 \quad (\text{viz (24)})$$

$$\tau_b = \frac{P - Q}{\sqrt{Y_u X_u}} = \frac{395\,390}{(1\,314\,540 \cdot 1\,432\,911)^{\frac{1}{2}}} = 0,29 \quad (\text{viz (27)})$$

$$\tau_c = \frac{2m(P - Q)}{n^2(m-1)} = \frac{2 \cdot 3 \cdot 395\,390}{2177^2 \cdot 2} = 0,25 \quad (\text{viz (28)})$$

$$d_{Y/X} = \frac{P - Q}{X_u} = \frac{395\,390}{1\,432\,911} = 0,28 \quad (\text{viz (31)})$$

$$d = \frac{P - Q}{\frac{1}{2}(X_u + Y_u)} = \frac{2 \cdot 395\,390}{1\,432\,911 + 1\,314\,540} = 0,29 \quad (\text{viz (39)})$$

Pro výpočet Spearmanova koeficientu potřebujeme nejprve znát skóre pro jednotlivé kategorie obou znaků. Ty vznikají jako průměrná pořadí v těchto kategoriích:

$$X(1) = \frac{783 + 1}{2} = 392$$

$$X(2) = \frac{2 \cdot 783 + 1077 + 1}{2} = 1322$$

$$X(3) = \frac{2 \cdot 783 + 2 \cdot 1077 + 317 + 1}{2} = 2019$$

$$Y(1) = \frac{273 + 1}{2} = 137$$

$$Y(2) = \frac{2 \cdot 273 + 1286 + 1}{2} = 916,5$$

$$Y(3) = \frac{2 \cdot 273 + 21286 + 618 + 1}{2} = 1868,5$$

Nyní se můžeme rozhodnout pro dva postupy — buď aplikujeme vzorec (45), nebo

Tabulka 2: Vztah vzdělání přednosti domácnosti a spokojenosti s bydlením u části výběrového souboru z historické části města Tábora

Stupeň vzdělání	Spokojenost s bydlením					Celkem
	vysoká				nízká	
	1	2	3	4	5	
Neúplně základní	14	16	6	2	3	41
Základní	1	16	23	19	18	77
Vyučen	1	14	26	7	4	52
Nížší střední	0	2	3	9	0	14
Maturita	0	1	6	3	1	11
Vysokoškolské	1	1	0	0	3	5
Celkem	17	50	64	40	29	200

spočítáme lineární koeficient r pro takto získané skóre. Zde naznačíme aplikaci vzorce (45). Snadno nahlédneme, že Spearmanovo ρ_b se nehodí nikde tam, kde jsme závislí na ručních výpočtech, neboť postup je velice zdlouhavý. Výraz $S(d^2)$ spočteme podle vzorce (42):

$$\begin{aligned}
 S(d^2) &= \sum \sum n_{ij}(X(i) - Y(j))^2 = \\
 &= (392 - 137)^2 \cdot 144 + (392 - 916,5)^2 \cdot \\
 &\quad \cdot 550 + (392 - 1868,5)^2 \cdot 89 + \dots + \\
 &\quad + (2019 - 916,5)^2 \cdot 136 + \\
 &\quad + (2019 - 1868,5)^2 \cdot 166 = \\
 &= \mathbf{944\ 045\ 236}.
 \end{aligned}$$

Dále aplikujeme vzorce (43), (44), pro výpočet T a U :

$$\begin{aligned}
 T &= \frac{1}{12} \sum n_i(n_i^2 - 1) = \\
 &= \frac{1}{12} [783(783^2 - 1) + 1077(1077^2 - 1) + \\
 &\quad + 317(317^2 - 1)] = \mathbf{146\ 762\ 088}.
 \end{aligned}$$

Obdobně u $U = \mathbf{198\ 596\ 244}$.

Dosazením do (45) dostaneme $\rho_b = \mathbf{0,31}$.

Poslední možnost je aplikace vzorce lineárního Pearsonova koeficientu korelace pro kategorie skórované pořadími, tj.

$$\begin{aligned}
 X(1) &= 1, \quad X(2) = 2, \quad X(3) = 3, \\
 Y(1) &= 1, \quad Y(2) = 2, \quad Y(3) = 3.
 \end{aligned}$$

Toto heuristické skórování ukazuje smysl nasazení míry. Pro výpočet je pohodlnější skórování

$$\begin{aligned}
 X(1) &= Y(1) = -1, \quad X(2) = Y(2) = 0, \\
 X(3) &= Y(3) = 1.
 \end{aligned}$$

Numerický výsledek je ovšem stejný: $r^2 = 0,0936$, $r = \mathbf{0,31}$.

Srovnávat hodnoty jednotlivých koeficientů nemá smysl, protože každý z nich je jinak definován, měří proto poněkud jiné aspekty rozložení v tabulce a má svou vlastní významovou škálu.

Příklad 2

Tabulka 2 reprezentuje zajímavý případ, v němž se projevuje „křížení“ dvou závislostí, které jdou po hlavních diagonálách. Diagonála přímé závislosti je však slaběji početně obsazena, proto koeficienty ordinální závislosti budou především odrážet závislost nepřímou, ale budou oslabeny závislostí opačného směru. (Poznamenejme, že přímá závislost mezi spokojeností a vzděláním je ovšem nepřímou statistickou závislostí v tomto uspořádání tabulky.) Vztah považujeme za asymetrický. Tabulka ukazuje, že zkoumaná populace 200 osob může být rozdělena na dvě části (pravděpodobně různé velké), v nichž se projevují opačné závislosti. (Třídění dat vyššího stupně by tuto hypotézu potvrdilo.) Numerické zpracování dává tyto výsledky:

$$\begin{aligned}
 P &= 7353, \quad Q = 4187, \quad X_0 = 3797, \quad Y_0 = 3132, \\
 Z &= 1431, \quad X_u = 14\ 672, \quad Y_u = 15\ 337; \\
 \gamma &= 0,27; \quad \tau_b = 0,21; \quad d_{Y/X} = 0,22.
 \end{aligned}$$

Pro zajímavost uvádíme asymetrické nomální míry statistické závislosti:

$$\begin{aligned}
 \tau_{Y/X} &= 0,10 \quad (\text{Wallisův koeficient proporcionální predikce}) \\
 \xi_{Y/X} &= 0,15 \quad (\text{Informační míra}) \\
 &(\text{vzorce viz [14]}).
 \end{aligned}$$

Tabulka 3: Vztah současného stavu placení nájemného a ochoty zaplatit za lepší byt u výběrového souboru domácností z asanační oblasti města Tábora

V současné době platí nájemné	Je ochoten platit nájemné za předpokladu lepšího bytu							Celkem
	-50	-100	-150	-200	-250	-300	více	
do 50	10	16	15	5	1	1	2	50
51-100	2	20	18	17	4	4	5	70
101-150	1	2	31	10	11	4	2	61
151-200	1	1	8	16	15	10	9	60
201-250	1	0	2	4	7	10	5	29
251-300	0	1	0	2	8	4	4	19
301 a více	0	0	0	0	0	0	1	1
Celkem	15	40	74	54	46	33	28	290

Příklad 3

Oba vstupy jsou kardinální, a proto především uvažujeme o použití lineárního korelačního koeficientu r . Vztah v tabulce však lineárně nevypadá a v takových případech je lépe volit míry ordinální asociace, obzvláště u tabulek větších rozměrů. Stupeň ordinální asociace libovolného typu bude charakterizován koeficientem γ . Současné s ordinální závislostí nás však zajímá v tomto speciálním případě stupeň neshody, tj. jaká je shoda (či neshoda) mezi stavem a ochotou. Pro tento účel je vhodný τ_b nebo $d_{Y/X}$ (neboť jde o asymetrický vztah). Všimněme si, že tento koeficient může být vzat za jeden z indikátorů spokojenosti šetřené populace s bydlením; (čím vyšší hodnota τ_b či $d_{Y/X}$, tím vyšší shoda stavu a ochoty a tím nižší potřeba měnit i za jisté oběti).

Přestože uvádíme tuto tabulku, domníváme se, že pro interpretaci závislosti v ní a po podrobnější inferenci z ní jsou míry závislosti málo zajímavé, protože tento typ tabulek (a podobně např. mobilní tabulky, které mívají často podobnou strukturu) vyžaduje speciální typ analýzy (zejména studium posunutí marginálních rozložení a převodní mechanismy).

Numerické výpočty:

$P = 22\,539$, $Q = 6405$, $X_0 = 6003$, $Y_0 = 5144$, $Z = 1814$, $X_u = 34088$, $Y_u = 34947$; $\gamma = 0,56$; $\tau_b = 0,47$; $d_{Y/X} = 0,47$, $r = 0,54$.

Závěr

Snažili jsme se uvést pokud možno úplný přehled užitečných a dnes více nebo méně

používaných měr ordinální statistické závislosti dvou znaků. Zatímco nominální závislost byla charakterizována spojením kategorií, ordinální závislost je charakterizována souběžností relací u dvojic v souboru.

Výběr jedné z měr je záležitostí výzkumného kontextu. Každá míra odpovídá poněkud jinému typu problému, a tudíž její nasazení je možné pouze vzhledem k příslušnému výzkumnému cíli.

Používání mnoha měr je nevhodné, neboť to snižuje komparabilitu dat různých výzkumů, ztěžuje to práci v sekundární analýze apod. Doporučit konečný výběr je však velmi obtížné. Jemné rozdíly mezi koeficienty jsou těžko postřehnutelné a závisí na citu, zkušenosti, někdy na tradici či módnosti, který koeficient je ve výzkumu použit (poslední dva důvody by však měly být pokud možno eliminovány).

Naše kritéria pro výběr jsou:

- 1) jednoduchá a smysluplná interpretace založená na vhodném pravděpodobnostním principu,
- 2) jednoduchý a rychlý výpočet.

Druhý aspekt je důležitý i v době, kdy máme k dispozici počítače. Nezřídka se stává, že potřebujeme dopočítat nějaké hodnoty pro další tabulky nebo části tabulek pro detailní analýzu. V naší praxi používáme většinou skórovacích postupů (skórování číslem kategorie), a to především pro nedostupnost vhodných a levných programů s širším výběrem měr. Tento postup je pouze náhradkou v situaci, kdy nelze použít koeficienty adekvátnější. V žádném případě jej nedopo-

ručujeme čtenářům; neodpovídá ani jednomu z obou požadavků právě vyjádřených. Dále pak Goodman-Kruskalova gama. V symetrické a asymetrické interpretaci se velmi nadějně zdá Somersova d . Jeho použití je omezeno tím, že nebývá běžnou součástí programů na počítače. Dáváme přednost γ před τ_b hlavně tam, kde široká třída krajních případů dobře odpovídá pojmu ordinální závislosti. Zároveň tu přistupuje technický aspekt — z několika zkušeností se zdá, že gama má menší směrodatnou odchylku. Ke zkoumání reliability metodou „test-retest“ bychom však spíše měli používat τ_b než γ . Spearmanův koeficient může být použit v nejružnějších kontextech, nejlépe se však hodí na situace, kde jde o skutečné spojení dat ve smyslu shluků na kontinuu. Nepříjemný je jeho dost zdoluhavý výpočet.

V rukou zkušených výzkumníků, kteří nikdy neabsolutizují čísla a hodnoty koeficientů, je i při neoptimální volbě koeficientů pouze malé nebezpečí, že se dopustí chyby. Znovu zdůrazňujeme, že *hodnoty koeficientů jsou jen vodítkem pro interpretaci*.

Uvedli jsme zde přehled, ale se stavem spokojení nejsme. Domníváme se, že ordinální míry a obzvláště jejich zapojení do dalších následných úloh byly studovány poměrně velmi málo. Vývoj těchto měř by měl být především záležitostí sociologicko-metodologických úvah, protože ordinální znaky jsou nejtýpičtější právě pro sociologii a jí příbuzné vědy.

Při zpracování tabulek s ordinálními vstupy zjišťujeme nejen míry ordinální, ale i nominální závislosti, což doporučujeme i čtenářům. Pro tabulky s nominálními vstupy však ordinální míry nepočítáme (ač to zní neuvěřitelně, ve výzkumu lze najít příklady interpretací Spearmanova koeficientu pro čistě nominální vstupy, a to i se znaménkem).

Zároveň chceme upozornit na běžnou, ale velmi hrubou chybu při výpočtu koeficientů: při použití počítačů zahrneme též kódy pro reziduální kategorie, například „neodpověď“, „odmítl odpovědět“, „neví“, „není si jist“ apod., do uspořádané stupnice. Kódy pro tyto hodnoty nesmí být zahrnuty do výpočtů, jinak dostaneme (a mnohdy, bohužel dostáváme) zcela zkreslené a nesmyslné výsledky (které ve výzkumných zprávách figuruji jako validní).

Ve statí jsme neuvedli ani metody intervalového odhadu (asymptotickou normalitu a její parametry), ani metody testování hypotéz. Domníváme se, že v sociologii na prvním místě stojí obsahová stránka populačních měř, i když samozřejmě testování a odhad jsou nutnou součástí analýzy dat. O inferenčních problémech se čtenáři mohou poučit v citované literatuře, rozsah této práce nám neumožnil výsledky na tomto poli shrnout současně s definicemi koeficientů.

Literatura

- [1] Costner H. L.: *Criteria for Measures of Association*. American Sociological Review 30, 1965, s. 341—353.
- [2] Costner H. L.: *Reply to Somers*. American Sociological Review 33, 1968, s. 292.
- [3] Četyrkin E. M.: Předmluva in *Statističeskoje izměrenije kačestvennyh charakteristik*. Moskva. Statistika 1972, s. 3—7.
- [4] Goodman L. A., Kruskal W. H.: *Measures of Association for Cross Classifications*. Journal of American Statistical Association 49/1954, s. 732—764.
- [5] Goodman L. A., Kruskal W. H.: *Measures of Association for Cross Classifications II: Further Discussion and References*. Journal of American Statistical Association 54/1959, s. 123—163.
- [6] Goodman L. A., Kruskal W. H.: *Measures of Association for Cross Classifications III: Approximate Sampling Theory*. Journal of American Statistical Association 58/1963, s. 310—364.
- [7] Kendall M. G.: *Rank Correlation Methods*. London, Ch. Griffin, 1962.
- [8] Kendall M. G., Stuart A.: *The Advanced Theory of Statistics*. Vol. 2: Inference and Relationship. London 1967.
- [9] *Statističeskiye vyvody i svjazy*. Moskva, Nauka 1973.
- [10] Kruskal W. H.: *Ordinal Measures of Association*. Journal of American Statistical Association 53, 1958, s. 814—816.
- [11] Nie H. N., Bent D. H., Hull C. H.: *Statistical Package for the Social Sciences*. Mc Graw Hill, 1970.
- [12] Rosenthal J.: *Distribution of the Sample Version of the Measure of Association — Gamma*. Journal of American Statistical Association, 1966, s. 440—453.
- [13] Řehák J.: *K pojmu znak v sociologii*. Sociologický časopis č. 6, 1972, s. 615—625.
- [14] Řehák J., Řeháková B.: *Měření statistické závislosti nominálních znaků*. Sociologický časopis č. 4/1973, s. 404—418.
- [15] Somers R. H.: *A New Asymmetric Measure of Association for Ordinal Variables*. American Sociological Review 27/1962, s. 799—811.
- [16] Somers R. H.: *A Similarity between*

Goodman's and Kruskal's Tau and Kendall's Tau, with a Partial Interpretation of the Latter. *Journal of American Association* 57/1962, s. 804—812.

- [17] Somers R. H.: *On the Measurement of Association*. *American Sociological Review* 33/1968, s. 291—292.
- [18] Stuart A.: *The Estimation and Comparison of Strengths of Association in Contingency Tables*. *Biometrika* 40/1953, s. 105—110.
- [19] Wilson T. P.: *A Proportional Reduction — Error Interpretation for Kendall's Tau — b*. *Social Forces* 47, March 1969, s. 340—342.
- [20] Wilson T. P.: *Critique of Original Variables*. *Social Forces* 49, March 1971, s. 432—444.
- [21] Vencelová, E. S.: *Těoriej verojatnostěj*. Moskva, Nauka 1964.

Резюме

Ржегак Я., Ржегакова Б.: Меры статистической зависимости для ординальных переменных

У пары ординальных переменных мы можем измерять или номинальную или ординальную зависимость. Статья разбирает меры ординальной зависимости. Перечень приведенных коэффициентов учитывает отчасти симметрическое и отчасти асимметрическое отношение и отчасти разные подходы к измерению ординальной зависимости. Пока применяемые в литературе два основных принципа есть следующие:

а) PRE (proportional-reduction-in-error) — принцип, исходящий из того, что возможность предвидеть одну переменную при помощи информации о второй переменной дава статистической связью и предиктивность, таким образом, является индикатором статистической зависимости. Для определения статистической меры этого типа в таком случае мы используем уравнение (3), которое отвечает асимметрическому отношению. Выборочностью направления предикции мы тогда можем дойти до симметризации меры.

б) Применение общего коэффициента Даниельса корреляции (уравнение (4)), который отвечает симметрическому отношению: в обеих ординальных спецификациях он может быть использован также асимметрически.

Большинство мер высчитывается из нескольких основных данных; поэтому вводятся эти понятия и приводятся их алгоритмы: число сходств (5), число несходств (6), число разных типов связей (7)—(9) и разные другие отношения (10)—(16).

В перечне содержатся следующие меры:

- А) *Гамма Гудмана-Крускала* (формулы (17)—(19)) — приводятся его асимметрические и симметрические интерпретации, PRE-модель и свойства.
- Б) *Тау Кендалла и его модификации* (формулы (20)—(30)) — приводим его как результат общего коэффициента Даниельса, приводим свойства чаще всего употребляемого Γ_b и

ссылаемся на литературу на PRE-модель и на возможность использовать его как для симметрических, так и для асимметрических отношений.

В) *d_{yx} Сомерса* возникает как асимметризация коэффициента τ_{ab} и пригодно для измерения асимметрического отношения. Приводятся его свойства и ссылка на PRE-модель.

Г) *Симметризованное d* возникает выборочностью направления предикции в PRE-модели; следовательно, симметризация коэффициента другая чем у τ_{ab} Кендалла.

Д) *Коэффициент корреляции Спирмена для контингентных таблиц* (формулы (42)—(45)) возникает путем подходящего отбора счетов в ведении Даниельса (формула (4)). Гевезис общей примененной версии коэффициента для контингентных таблиц с упорядоченными категориями отвечает ситуации, когда ординальный признак возникает из сплошного континуума и категорий (связанный порядок) отвечают различным наблюдениям. Его возможно понимать также как коэффициент линейной корреляции порядка и его можно выводить как PRE-коэффициент, возникающий при линейной предикции ранга одной переменной при помощи ранга второй переменной. У коэффициента аналогичные свойства, как τ_{ab} Кендалла, его большой недостаток заключается в затруднительности и медлительности вычислений. Представлены два вычислительных приема.

Е) *Балловые методы*. Самым простым балловым методом является использование ранга категории как значения признака. К таким счетам можно в таком случае приложить корреляционный коэффициент Пирсона линейной зависимости кардинальных признаков, который можно интерпретировать в рамках PRE-модели, в которой мы предсказываем число категории одного признака при помощи числа категории второго признака и линейного регрессивного уравнения. Упомянуты также балловые методы исходящие из предположения обобщенной вероятностной модели, распределение частот и модель максимальной корреляции.

Для наглядности и лучшее понимание текста и особенно для иллюстрации алгоритмов включены три нумерических примера, исходящие из контингентных таблиц социологических исследований.

В заключение меры коротко комментируются.

Summary

Rehák J. — Reháková B.: Measures of Statistical Dependence for Ordinal Variables

In a pair of ordinal variables, either the nominal or the ordinal statistical dependence can be measured. The present paper deals with measures of ordinal dependence. The

survey of introduced coefficients respects the symmetrical and the asymmetrical relation on the one hand, and various approaches to the measurement of ordinal dependence on the other. The two fundamental principles that have hitherto been applied in literature are the following:

- a) The PRE (Proportional-Reduction-in-Error) principle based on the fact that the possibility of predicting one variable with the aid of information on the second variable is given by statistical dependence, and thus predictability represents the indicator of statistical dependence. Equation (3), corresponding to the asymmetrical relation, is then used for defining the statistical measure of this type. By randomizing the direction of the prediction, a symmetrization of the measure can be achieved.
- b) The application of Daniels' general correlation coefficient (equation [4]) which corresponds to the symmetrical relation; in both ordinal specifications, it can be applied also asymmetrically. Most of the measures are calculated from several basic data; this is why these concepts have been introduced and their algorithms indicated: number of congruences (5), number of incongruences (6), number of various types of combination (7)–(9), and various further relations (10)–(16).

The survey includes the following measures:

- A. Goodman-Kruskal's *gamma* (formulas [17]–[19]) — its asymmetrical and symmetrical interpretations, PRE model and attributes are given.
- B. Kendall's *tau* and its modifications (formulas [21]–[30]) — it is introduced as the consequence of Daniel's general coefficient; attributes of the most frequently used τ_b are mentioned. We refer to literature for the PRE model, as well as for the possibility of applying it both in symmetrical and in asymmetrical relations.
- C. Somers' $d_{y/x}$ arises as the asymmetrization of the coefficient τ_{ab} and is suitable for measuring the asymmetrical relation. Its attributes are mentioned and reference is made to the PRE model.

D. *Symmetrized d* arises by randomizing the direction of prediction in the PRE model; it is, therefore, a symmetrization of the coefficient that is different from Kendall's τ_b .

E. *Spearman's correlation coefficient for contingency tables* (formula [42]–[45]) arises from an adequate choice of scores in Daniels' application (formula [4]). The genesis of the general applied version of the coefficient for contingency tables with ordered categories corresponds to the situation where the ordinal variable arises from the joint continuum and the categories (joint order) correspond to undistinguishable observation. It may also be conceived as the linear-correlation coefficient of order and derived as the PRE coefficient arising in the linear prediction of the order of one variable with the aid of the order of the second variable. The coefficient has similar attributes as Kendall's τ_{ab} ; its great disadvantage consists in the difficulty and lengthiness of calculations. Two calculation procedures are presented.

F. *Scoring methods*. The simplest scoring method is the application of the category order as the value of the variable. To such scores, Pearson's correlation coefficient of linear dependence of cardinal variables may be applied. This coefficient may be interpreted within the framework of the PRE model wherein we predict the number of the category of one variable with the aid of the number of the category of the second variable and the linear regressive equation. Also scoring methods based on the assumption of the underlying probability model of frequency distribution and the model of maximum correlation are mentioned.

For the sake of elucidation and a better comprehensibility of the text, and particularly for the sake of illustrating the algorithms, three numerical examples proceeding from contingency tables of sociological researches are presented.

In conclusion, the measures are briefly commented upon.

V. I. Lenin o úloze ženy ve společnosti a zkušenosti z řešení ženské otázky v socialistických zemích

Bratislava, Pravda 1971.

Sborník, vydaný bratislavským nakladatelstvím Pravda, obsahuje materiály mezinárodního sympozia, které v jubilejním roce stého výročí narození V. I. Lenina zorganizoval *Výbor sovětských žen* v Moskvě. Hlavní pozornost sympozia, zaměřená na hlubší pochopení teoretického dědictví V. I. Lenina v oblasti sociálního osvobození ženy a na prezentování výsledků řešení otázky postavení a úlohy ženy v současné socialistické společnosti, vzbudila velký zájem pokrokové veřejnosti, manifestovaný také účastí představitelk ženských organizací ze socialistických, kapitalistických i rozvojových zemí. Program sympozia se týkal nejen revolučních přeměn a úspěchů socialistických zemí při řešení ženské otázky, ale současně zdůrazňoval, že ženská otázka je dnes součástí ideologického boje mezi socialistickou a kapitalistickou společností. V této souvislosti byla vyzdvížena úloha, kterou v současné době ženy sehraji v revolučním boji, v národně osvobozené hnutí, v boji za mír, za demokracii, při obraně socialistické vlasti. Úspěšné výsledky řešení ženské otázky v socialistických zemích se tak stávají vzorem a revolucionizující silou v boji za sociální emancipaci žen v ostatních zemích.

Sborník obsahuje všechny materiály sympozia, tematicky uspořádané do šesti kapitol. Úvod tvoří referát A. Šapošnikovové *V. I. Lenin o úloze ženy ve společnosti a zkušenosti z řešení ženské otázky v SSSR*. Autorka v něm ukazuje na nevyčerpatelné ideové teoretické dědictví V. I. Lenina, které pomáhá orientovat se v teorii a praxi revolučního hnutí minulosti i současnosti. V referátu je podrobně analyzováno dílo V. I. Lenina v souvislosti s jeho zájmem o problém zrovnoprávnění ženy, rozpracovaný v teorii sociálního osvobození ženy. Autorka připomíná, že první kroky na cestě k sociálnímu a duchovnímu osvobození ženy se uskutečnily ještě za Leninova života a byly zakotveny v ústavě sovětské republiky z roku 1918, kdy ženám byla poprvé v dějinách přiznána stejná politická práva jako mužům, právo na práci a stejnou odměnu za práci, byla zaručena ochrana matky a dítěte a vyhlášena rovnoprávnost muže a ženy v rodině. A. Šapošnikovová uvádí, že formální, zákonem uznaná rovnoprávnost žen je jen začátkem dlouhodobého procesu uskutečnění rovnoprávnosti v každodenním životě. Boj za zrovnoprávnění žen v SSSR byl součástí třídního boje především v období prv-

ních let existence sovětské republiky, kdy se proti němu stavěli náboženští fanatici a představitelé vykořisťovatelské třídy, podporovaní všeobecnou nevzdělaností lidu a hluboko zakořeněnými feudálně patriarchálními zvyky a vztahy v rodině.

Autorka se dále zabývá procesem zapojení žen do společenské výroby. Velmi aktuální otázkou je dnes nutnost zlepšovat odborné kvalifikační strukturu zaměstnaných žen, jež je zajišťována různými formami zvyšování kvalifikace a všeobecnou dostupností vzdělání. Nevyhnutelnou součástí úspěšného řešení ženské otázky je aktivní účast žen na řízení státu. V této souvislosti A. Šapošnikovová uvádí, že zatímco v roce 1937 bylo do Nejvyššího sovětu zvoleno 189 žen, v posledních volbách tvořily ženy více než třetinu všech poslanců, což dokládá úspěchy výsledků v oblasti společensko-politické aktivity sovětských žen.

Autorka analyzuje široký okruh problémů v souvislosti s úlohou ženy v rodině. Zabývá se zejména změnami, k nimž došlo v sovětské rodině, a konstatuje, že proces utváření nové rodiny, nových vzájemných vztahů mezi jejími členy závisí na materiálně technické základně, na zdokonalujících se společenských vztazích a na přetvářející se osobnosti člověka v socialistické společnosti. V tomto směru přítomnost plně podporuje tezi V. I. Lenina, podle níž mechanismus změny domácího hospodářství a rodinného poslání ženy pouze dočasně spočívá na racionální dělbě domácích prací mezi mužem a ženou, zatímco všestranný rozvoj společenské výchovy dětí a vytvoření velkého komunálního hospodářství a služeb pro obyvatelstvo je základem revoluční přeměny. Přestože se v SSSR v oblasti služeb pro obyvatelstvo mnoho zlepšilo, stále ještě existuje řada problémů. Závěrem se A. Šapošnikovová věnuje otázkám rozvoje mezinárodního ženského hnutí, které analyzuje počínaje prvními pokusy o sjednocení z r. 1907 a konče ustavením Mezinárodní federace žen v r. 1945. Tematickým pokračováním závěrečné části jejího referátu je celá první kapitola sborníku nazvaná *Úloha žen v revolučně osvobozovacím hnutí, v boji za národní nezávislost, při obraně vlasti*. Tato kapitola je věnována účasti vietnamských, korejských, kubánských, polských, bulharských, běloruských a jihoslovanských žen v revolučním hnutí jejich země.

Druhá kapitola *Úloha žen socialistických zemí při budování socialismu* obsahuje patnáct referátů zástupkyň jednotlivých ženských organizací socialistických zemí. Referáty umožňují učinit si celkový obraz o výsledcích ře-

šení problematiky ženy v jednotlivých socialistických zemích. Přesvědčivě potvrzují, že jen v podmínkách socialismu má žena možnost plného a všestranného rozvoje své osobnosti, že jen za těchto podmínek může zaujmout stejné postavení jako muž ve všech oblastech života. podílet se na procesu společenské výroby, na řízení státu a současně plnit svoji mateřskou funkci. Potvrzuje se, že pouze v socialistické společnosti může žena prostřednictvím své účasti na společenské výrobě dospět k úplnému osvobození, že vědomí ekonomické nezávislosti na muži a vědomí rovnocenného partnerství s ním jsou rozhodujícími činiteli ovlivňujícími uvědomělost a intelektuální rozvoj ženy.

Na druhé straně je možno konstatovat, že ve všech socialistických zemích se v této sféře objevuje zhruba stejný okruh problémů. V souvislosti s ekonomickou aktivitou žen je dnes velmi aktuální otázka zvyšování kvalifikace nebo překvalifikace ženské části pracujícího obyvatelstva tak, aby odpovídala požadavkům nastupující vědeckotechnické revoluce. V tomto směru je velmi zajímavý trend v NDR, kde se snaží o to, aby koncem sedmdesátých let mělo přibližně 80 % všech pracujících žen ukončené odborné vzdělání.

Řada společných problémů se týká vytváření podmínek optimálního spojení funkcí, které žena plní v rodině, ve výrobě a ve společenském životě. Ve všech socialistických zemích je v rámci odborů rozvíjen program intenzivní péče o ženy, jehož cílem je přispět k vytvoření optimálních podmínek pro sladení společenských funkcí ženy. Do popředí vystupuje především velký význam rychlého rozvoje služeb, zdokonalování veřejného stravování apod. jako jediná cesta osvobození ženy od domácích prací, které jí zabírají značnou část volného času potřebného na regeneraci fyzických a duševních sil, na zvyšování její kulturní úrovně.

Ani ve vyspělých socialistických zemích nejsou ještě zcela zlikvidovány tradiční představy o pracovním, rodinném a společenském zařazení žen. Proto je prvořadým úkolem sledovat procesy ve vědomí moderní ženy, na něž upozorňují E. Lagadinová z BLR a I. Langeová z NDR.

Celá řada problémů vzniká v souvislosti s procesem zapojování žen do společensko-politické činnosti. V této oblasti je nutno společně hledat možnosti dalšího zvyšování veřejné politické aktivity žen a odstraňovat jak její objektivní, tak subjektivní překážky.

Vliv vysoké vzdělanosti a kulturní úrovně žen socialistických zemí na zvýšení jejich úlohy ve společnosti je název třetí kapitoly. Obsahuje referáty zaměřené jak na otázku přeměny společenského vědomí, tak na otázku přeměny názorů a postojů mužů a žen samých. I v této oblasti existují specifické problémy a těžkosti, které je však možno postupně překonat.

Ze sociologického hlediska je nejzajímavější a nejpodstatnější čtvrtá kapitola — *Problémy*

rodiny socialistických zemí. Referáty obsažené v této části vycházejí z chápání rodiny jako nejmenší, ale přitom základní buňky společnosti, která se teprve formuje na nový, socialistický typ rodiny. Například M. Dinková z BLR uvádí, že rodina ve svém historickém vývoji vždy projevovala mimořádnou pružnost a přizpůsobivost, pokud jde o plnění různých funkcí. Nový typ socialistické rodiny, podle jejího názoru, si zachovává tři základní funkce: biologickou a duchovní reprodukci člověka, osvojování a rozvoj kulturních hodnot a organizaci rodinného života. Cílem společného úsilí různých vědních disciplín by mělo být vytvořit takový model rodiny, který by zajišťoval optimální podmínky pro rozvoj kulturně výchovných funkcí rodiny, pro odborný rozvoj obou zaměstnaných manželů a pro účinnou vzájemnou pomoc jednotlivých členů rodiny — a to všechno při minimálních nárocích na čas. Autorka se zabývá otázkou mechanismu přizpůsobování rodiny vzorům, normám a hodnotám, které jsou jako orientační body dány sociálním prostředím. Upozorňuje, že překonání vlivu starých tradic závisí na dobudování socialistického systému hodnot, na vytvoření takového modelu fungování instituce rodiny, který plně odpovídá socialismu. Analyzuje též otázku přeměny struktury rodiny, vyplývající sice z pomalu postupující, avšak už nastoupené dělby práce, a povinností spojených s výchovou dětí a péčí o domácnost.

Referáty páté kapitoly — *Formy a metody práce mezi ženami v socialistických zemích* — spojuje teze V. I. Lenina, že míra účasti žen v každém revolučním hnutí svědčí o jeho síle a rozmachu. V tomto kontextu je prvořadým úkolem prohlubovat účast žen na budování všech sfér společenského života socialistické společnosti.

Poslední, šestá kapitola, nazvaná *Mezinárodní význam leninismu a leninských idejí o sociálním osvobození žen*, obsahuje příspěvky představitelů rozvojových zemí, vyjadřující odhodlání realizovat myšlenky o sociálním osvobození ženy, a to podle zkušeností a výsledků dosažených v socialistických státech.

Recenzovaný sborník přináší cenné podněty teoretického i praktického charakteru, významné z hlediska dalšího řešení problematiky žen v socialistické společnosti. Přestože sborník není jednoznačně určen sociologické veřejnosti, může přispět k prohloubení poznatků v této oblasti společenského života, což je jeho hlavním kladem. Olga Zukalová

Maria Ossowska: Ethos rycerski i jego odmiany (Rytířský étos a jeho odrůdy)

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973, 223 s.

Náhoda způsobila, že právě v době, kdy jsem začal psát tuto recenzi, přišla z Varšavy smutná zpráva, že autorka recenzované knihy již nežije. Profesorka M. Ossowská zemřela v srpnu 1974. Nechtě proto tato recenze zá-

roveň malou připomínkou práce socioložky, jejíž jméno se významně zapsalo do dějin polské sociologie.

Marie Ossowská patřila mezi ty polské sociology, kteří započali se svou vědeckou činností už před II. světovou válkou. Jakkoli tato skupina autorů není dnes už v Polsku příliš početná, přesto její vliv je stále poměrně značný. Vyplyvá to jak z kvality děl zmíněných sociologů, která jsou stále citována, působí v mnoha ohledech inspirativně a příslušníci mladších sociologických generací k nim zaujímají svoje stanovisko, což je neklamný znak jejich životnosti, tak z jejich pedagogické činnosti, která se v celém poválečném období podílela a zčásti dodnes podílí na výchově nových sociologických kádřů.

Vědecký zájem Marie Ossowské, jak o tom svědčí její hlavní díla, byl soustředěn na problematiku morálky, přičemž můžeme v jejím myšlenkovém vývoji sledovat zcela jasnou tendenci ke stále hlubšímu zkoumání a postihování sociologických aspektů této formy společenského vědomí a společenských vztahů. Ve své práci *Podstawy nauki o moralności* (*Základy vědy o morálce*) rozlišuje M. Ossowská v teorii morálky tři skupiny otázek. První z nich má obsahovat úvahy o charakteru hodnocení a norem, o jejich odlišnosti a o způsobu jejich zdůvodňování. Právě tomu je věnována zmíněná práce. Druhá skupina otázek se má týkat problémů psychologie morálky. Tím se Ossowská zabývala v další knize, nazvané *Motywy postępowania* (*Motivy jednání*). Konečně třetí skupina se má věnovat sociologii morálky. Na tuto část problematiky se Ossowská soustředila ve své knize z roku 1956 *Moralność mieszczańska* (*Buržoazní morálka*). Svého času však o této práci napsala, že to byla „monografická studie týkající se pouze určitého typu morálky, jejíž genezi a vývoj jsem si chtěla objasnit kromě jiného v souvislosti s nadužíváním termínu „buržoazní morálka““ v poválečné publicistice. Úvahy obsažené v této knize mi umožnily postoupit kupředu, ale neodpovídaly na otázku, jaký pracovní program se vůbec rýsuje před sociologem morálky.“ Prvním krokem k nástinu obecnějších otázek tohoto druhu i pokusem odpovědět na některé z nich se pak stala další práce Marie Ossowské, a to *Socjologia moralności* (*Sociologie morálky*) z roku 1963.

Charakteristickým rysem většiny děl M. Ossowské je skutečnost, že se pohybují na hranicích několika oborů, že je těžké je přesně a jednoznačně zařadit. Ve svých analýzách morálky používala tato autorka jak poznatku a metod z oblasti etiky, tak z oblasti historie, kulturní antropologie, psychologie, sociologie morálky i sociologie kultury. To pochopitelně předpokládá rozsáhlé znalosti ze všech těchto disciplín, které nelze autorce v žádném případě upřít. Oč větší je náročnost takového multidisciplinárního přístupu k problematice morálky, o významnější a pozoruhodnější jsou výsledky, k nimž autorka dospěla.

Ve své poslední publikované knize *Rytirski*

étos a jeho odrůdy se M. Ossowská pokusila popsat a analyzovat genezi a hlavní rysy takového typu postoje k životu, který by byl odlišný od buržoazního étosu, jímž se vedle jiných otázek zabývala v již zmíněné *Buržoazní morálce*.

Protože samo slovo étos není jednoznačné, věnuje autorka úvod ke své práci jeho objasnění. Étos je podle ní životní styl určitého společenství, obecná orientace určité kultury, hierarchie hodnot touto kulturou přijatá, přičemž je tato hierarchie formulována explicitě, nebo se dá vyvodit z lidského chování. Étosem dané skupiny se zabýváme, zjišťujeme-li například, že její členové mají tendenci řešit konflikty pokojnou cestou, nebo naopak se zbrani v ruce. Jiný příklad, uváděný autorkou: Étosem nějaké skupiny se zabýváme, zajímá-li nás, zda její členové dávají přednost lenošení před lepšími výdělky a těžší prací. Étos je podle ní termin, který se vztahuje na skupiny, nikoli na jedince. Je to podle jejího názoru jeden ze základních terminů sociologie kultury, do níž svým obsahem podle autorčina mínění její nová studie převážně patří.

Při analýze takto chápaného étosu se ovšem nevyhneme použití dalších dvou klíčových pojmů sociologie a sociální psychologie, jakými jsou pojem osobního vzoru a pojem nápodoby. Proto autorka první kapitulu své knihy věnuje právě jejich objasnění a rozboru. Je to zároveň kapitola, která je z celé práce nejobecnější a tvoří vhodné východisko ke konkrétnějším analýzám obsaženým v dalších částech knihy.

Autorka především konstatuje, že problematice, která souvisí s obsahem zmíněných pojmů, je dnes na rozdíl od období před II. světovou válkou věnována velká pozornost. Zároveň s tím můžeme sledovat rovněž snahu najít pro uvedenou problematiku i adekvátní termíny. A tak například ve francouzské sociologii se hovoří o vůdčích obrazech osobnosti (*images-guides*) a o ideálech osobnosti (*idéal de la personne*). V pracích psaných anglicky se setkáváme s takovými výrazy, jako je lidská osobnost, jež je objektem aspirací (*enviable human figure*), ideální typ člověka v dané kultuře (*human ideal-type of a given culture*), osobnost budící obdiv (*admirable human figure*). Němci používají slova *Vorbild* nebo výrazu ideální typ skupiny (*Ideal Typus der Gruppe*).

Ke značnému zmatku v literatuře týkající se této problematiky přispěla podle polské autorky mnohoznačnost slova vzor a dále také to, že do diskuse bylo zavedeno slovo model, které je sice velmi módní, ale které je často používáno zbytečně, neboť v mnoha případech se dá nahradit slovem druh. Autorka rovněž nesouhlasí s používáním slova ideál či ideální v této souvislosti, a to proto, že jednak výraz ideální typ byl už anektován Maxem Weberem k označení něčeho zcela odlišného, a za druhé ideál implikuje dokonalost a nereálnost. Je to spíše něco nedosažitelného; even-

tuální realizace by měla vést ke stavu úplné spokojenosti, tj. k vlastnostem, které s osobním vzorem nespojujeme.

Samá autorka se vyslovuje pro používání termínu osobní vzor, přičemž jej vymezuje jako reálnou nebo fiktivní osobnost, která pobízí nebo by měla pobízet k nápodobě: „...osobním vzorem pro daného jedince či danou skupinu je lidská osobnost, která by měla být nebo fakticky je pro tohoto jedince či skupinu objektem aspirací“ (s. 13).

Zároveň s úvahami o pojmu osobního vzoru pocítujeme podle M. Ossowské, že nám chybí nějaký všeobecně přijatý termín k označení takové lidské osobnosti, která je nikoli zdrojem aspirací, nýbrž repulze, odporu. V německé literatuře se podle ní můžeme setkat s termínem Gegenbild v protikladu k Vorbild. Francouzi mají slovo repoussoir. V Polsku někteří autoři navrhuji hovořit o antivzoru. Autorka se domnívá, že bílé místo v terminologii odpovídá v tomto případě tomu, že je zanedbána sama problematika, že se totiž nedoceňuje role antivzoru ve společenském životě. A přitom jak ve vývoji jedinců, tak i celých skupin hraje okolnost, že se stavějí proti něčemu, a tudíž i proti osobním vzorům, jež jsou jim často vnucovány, nejednou větší roli než přitažlivost fiktivních či reálných osobností. Obdobně může být volba vzorů determinována tím, že jedinec nebo skupina má odpor ke stereotypům.

Mechanismus působení osobních vzorů není ovšem zdaleka jednoduchý. Autorka v této souvislosti zdůrazňuje známou věc, že je třeba rozlišovat vzory propagované a vzory skutečně akceptované. Z toho pak vyplývají i odlišné metody a techniky, jimiž lze každý ze zmíněných druhů vzorů zkoumat. Ve společnostech používajících tištěné slovo můžeme podle M. Ossowské propagované osobní vzory zachytit, sledujeme-li tisk, rozhlas, televizi, trestní kodexy a životopisy státníků, které se mění spolu se změnami ideologie. Naproti tomu nejvhodnějším způsobem postižení akceptovaných vzorů je podle ní dotazníkové šetření a zúčastněné pozorování. Protože však tyto techniky jsou aplikovatelné pouze na současnou společnost, je zachycení akceptovaných vzorů minulosti velmi obtížné a do jisté míry problematické. V tom, jak se domnívám, spočívá hlavní úskali recenzované studie, v níž právě jde o zachycení určitého druhu osobních vzorů minulosti, a to nejen propagovaných, ale i akceptovaných.

Prakticky velmi důležité je také další rozlišení, a než M. Ossowská upozorňuje. Jde o rozlišení vzorů realizovaných a těch, které jsou akceptovány pouze verbálně. Tato diferenciace má z pochopitelných důvodů zejména při použití dotazníkového šetření velký význam. Zjištění, jaký je dosah akceptace a realizace určitých vzorů, není samozřejmě snadné.

Autorka dále uvádí, že osobní vzory dlouho unikaly pozornosti, neboť bývaly maskovány klamnou terminologií. Skrývaly se v disku-

sích o lidské přirozenosti, které byly obvykle diskusemi o tom, jakým by člověk měl být, a vytvářely zdání úvah o faktech. Skrývaly se v koncepci psychického zdraví, neboť koncepce normálního a psychicky zdravého člověka závisela na osobním vzoru toho, kdo ji operoval. Skrývaly se v koncepci opravdového štěstí, jež mělo být údělem pouze těch, kteří určitý osobní vzor realizovali. Konkrétní vzory měli na mysli ti, kteří považovali jisté mezilidské konflikty nejen za přípustné, ale dokonce za potřebné. Výčet lidských práv závisel na tom, jaký člověk měl být vypěstován.

Druhým klíčovým pojmem při analýze étosu je podle autorky pojem nápodoby. Zatímco na přelomu devatenáctého a dvacátého století šlo o pojem velmi frekventovaný, v soudobé literatuře se s ním setkáváme stále méně. Není to způsobeno pouze změnou módy v terminologii, ale rovněž tím, že nápodoba byla chápána jako instinkt. Protože aplikace pojmu instinktu v sociologii a v sociální psychologii se stávala stále problematičtější, mělo to ve svých důsledcích vliv i na možnosti použití pojmu nápodoby.

M. Ossowská však upozorňuje, že není nutné nápodobu vyzvat jako druh instinktu. Ale i v takovém případě není dnes používání tohoto pojmu příliš časté. Bývá totiž vytlačován pojmem identifikace s něčím. Říká se například, že dítě, které převínuje panenku a vezme ji v kočárku na procházku, se identifikuje s matkou. V tomto případě Ossowská nemá námitek proti terminologické změně. Avšak stěží můžeme podle ní spatřovat identifikaci v případě, když jde o to, že se dítě učí mluvit nápodobou. Proto se ji používání tohoto nového termínu, přijímaného zejména v teoriích osobnosti, nezdá zvláště výhodné.

Ossowská je přesvědčena, že sociální role nápodoby, a to jak při formování osobnosti, tak i společnosti, je velká a velmi rozmanitá. Může to být faktor změny a pokroku, ale i faktor konzervativní, může to být činitel, který společnost stmeluje, ale i dezintegruje. Vše pochopitelně závisí na konkrétních podmínkách té které společnosti, na tom, kdo a zejména proč napodobuje a je napodobován. Když se zabývá těmito otázkami, zůstává autorka pouze u některých velmi obecných a ne zcela přesvědčivých tvrzení McDougallových z jeho ostatně už zřejmě překonaného díla *An Introduction to Social Psychology* (London 1928, I. vyd. 1908) a sama hlubší analýzu této otázky již bohužel neprovádí.

V závěru první kapitoly podává autorka toto vymezení dvou klíčových termínů svých dalších úvah: „...termín osobní vzor bude me používat k označení předmětu aspirací. nápodobou pak pro nás bude tendence připodobňovat se, vedená vědomým nebo nevědomým přesvědčením o jakési pozitivní hodnotě napodobované osoby“ (s. 25).

Po tomto úvodním pojmovém vysvětlení přechází M. Ossowská k tomu, co tvoří jádro její knihy: k rekonstrukci étosu rytířské elity,

étosu, který v dalším svém vývoji charakterizuje nejen bojovníka, ale i člověka v době míru, člověka, který si činí právo na místo na nejvyšším stupni společenského žebříčku. Rekonstrukci tohoto étosu v evropských podmínkách začíná autorka analýzou Homérových eposů, především pak Iliady. V dalších kapitolách se poté snaží dovést svůj rozbor až k okamžiku, kdy jak z chvály tohoto étosu, tak i z jeho kritiky se vytvoří zcela určitý a úporně se opakující obraz, který bude možné akceptovat jako ideální typ ve weberovském smyslu.

Hodnotový systém homérského rytířstva rekonstruuje autorka charakteristikou vzoru rytíře a jeho družky. Hlavními znaky tohoto šlechtou sugerovaného vzoru ve verzi, jakou nacházíme u Homéra, jsou: původ, krása, síla, krásná řeč a společenské chování, odvaha, smysl pro čest, touha po slávě a štedrost.

Vládci vystupující v Homérových eposech vlastní rolnická hospodářství a pastviny, avšak kromě toho rozmnožují svůj majetek loupežnými výpravami. Proto boj v této kultuře konkurence tvoří důležitou složku lidského života a jsou také stanoveny přesná pravidla jeho vedení. V době míru je pak pro osobní vzor Homérových hrdinů charakteristický odpor k práci, alespoň pokud jde o muže. Všechny mocné obsluhuje velký štáb služebníctva. Podle Ossowské se už zde setkáváme se zjevným, ostentativním lerošením, pro něž Veblen ve své klasické práci *The Theory of the Leisure Class* zavedl známý termín *conspicuous leisure*.

Druhým zdrojem materiálu pro rekonstrukci rytířského étosu ve starověkém Řecku je autorce Aristotelova *Etika Nikomachova* a *Politika*. Zatímco Homérové vzory byly především vzory bojovníků, člověk Aristotelův plnil jisté direktivy platné jak v době války, tak v době míru. Zde už máme podle M. Ossowské plně zformovaný obraz příslušníka zahálčivé třídy, který si může dovolit hrát roli státníka, ale musí pohrdat fyzickou prací, jakož i veškerou placenou prací, a musí se vyhýbat znaku profesionality.

Abyste zdůraznila rysy Homérových hrdinů, upozorňuje autorka na jejich odlišnost od rysů osobního vzoru třetího klasického řeckého autora, o němž se zmiňuje, totiž Hesioda, jak jsou doporučovány v jeho pojednání *Práce a dny*, napsaném pravděpodobně necelé půl století po Homérovi. Ani původ, ani krása Hesioda nezajímají. Není nadšen ani získáním prvenství, ani ctí, která s tím souvisí. Hesiodova orientace je podle Ossowské orientací rolníka, jemuž je příznivý mír, nikoli válka. Hospodářská soběstačnost zajištěná prací, pořádkem a šetrností je jím horlivě doporučována. Hesiodovy direktivy mají proto podle autorky blíže k direktivám buržoazním než šlechtickým.

Ossowská dále píše, že ještě výrazněji než ve srovnání s Hesiodem rysuje se rytířský étos na pozadí *Ezopových bajek*. Také v nich nacházíme analogie s buržoazní morálkou,

o čemž svědčí mezi jiným zvláštní úspěch Ezopa v XVIII. století v Anglii. Ezopovy bajky překládal, jak známo, Locke a také Mandeville. Odlišnost tohoto étosu ve srovnání s étosem homérovským nevyžaduje podle autorky dalších podrobných komentářů.

Druhým typem rytířského étosu, který se rozvinul rovněž ve starověkém Řecku, ale v jiných podmínkách, než ve kterých žili Homérové hrdinové, je podle autorky spartský bojovník. Analýze jeho rysů věnuje třetí kapitola své práce, přičemž pramenem základních informací jsou jí v tomto případě Platónovy *Zákony*, Xenofónova *Ustava Lakadaimonů*, Aristotelova *Politika* a jedna ze slavných Periklových řečí, reprodukována Thukydidem v jeho díle *Peloponéská válka*. Tedy jak autoři, kteří se netajili vůči životu ve Spartě a vůči jejímu politickému zřízení obdivem, tak ti, kteří byli jejími kritiky.

Srovnáním vzoru homérovského a vzoru spartského bojovníka dospívá pak autorka k závěru, že při podobné pozici v sociální struktuře, při společném osvobození od ekonomických starostí, při společném pohrdání všemi jinými zaměstnáními, než je válčení, při společném akcentování odvahy jako vůdčí ctnosti bojovníka jsou rozdíly mezi těmito dvěma vzory podstatné. U Homéra nacházíme individualismus ve všech významech tohoto slova, ve Spartě stádnost, poslušnost a nepřítomnost potřeby nezávislosti. U Homéra je mnohokrát zdůrazňována role rozumu, role osobní zkušenosti nabyté při četných cestách (Odysseus), ve Spartě xenofobie, malý význam intelektuálních hodnot a překážky kladené pronikání cizí moudrosti. U Homéra jsou oceňovány hodnoty harmonického soužití rodiny, ve Spartě dochází k dalekosáhlému rozbíjení rodinného života. U Homéra je připomínána citlivost vůči kráse lidských postav, ve Spartě je nízká estetická kultura a umění podřízeno mocenským zájmům.

Třetím typem rytířského étosu, o němž autorka pojednává ve čtvrté kapitole, je étos germánských bojovníků. Pramenem informací jsou jí v tomto případě především díla Tacitova, dále pak Senekův spis *De ira* a Caesary *Zápisky o válce galské*. Autorka zdůrazňuje, že i zde se opakují určité soubory znaků typické pro bojovníky, kteří tvoří v dané společnosti vládnoucí elitu. Tedy například pohrdání jinými zaměstnáními, než je vojenské řemeslo, prestiž podmíněný počtem závislých lidí, povinná štedrost, věrnost vůdcům, prvky konkurence a touha po osobním vyniknutí, zahálčivý život v období mezi jednotlivými boji a povinná pohostinnost doprovázená udělováním darů.

Autorčina pozornost věnovaná Germánům má usnadnit vysvětlení určitých rysů středověkého rytíře, jehož vzorem se zabývá v další kapitole.

Étos středověkého rytíře rekonstruuje na základě francouzských tzv. romans courtois čili dvorních románů a odvolává se rovněž na ranější nejreprezentativnější chansons de gestes

neboli na vyprávění o slavných bojích vedenných rytířů především z okruhu Karla Velikého. Ideál rytíře je ve zmíněných pramenech charakterizován těmito hlavními znaky: urozeností, krásou a půvabem, silou, touhou po slávě, odvahou, solidaritou s jinými rytíři, a to i s nepřáteli, bohatstvím, dodržováním závazků a právem na pomstu. Pro uvedený ideál byla rovněž typická přesné stanovená pravidla vztahu rytířů ke svému pánovi a jejich dodržování, dále i pravidla chování vůči nepříteli, vůči ženám a vůči církvi.

Autorka konstatuje, že ovšem skutečné chování rytířů se často vzdalovalo postulátům rytířské ideologie. Rytíři byli kritizováni už ve své době, a to zejména duchovními, měšťany a rolníky. Vztah rolníka a rytíře v první polovině patnáctého století demonstruje autorka na rozhovoru pána a rolníka obsaženém v díle Alaina Chartiera *Le Quadrilogue incorrectif*, což nebyl pravděpodobně první dokument svědčící o roztrpčenosti rolníka chováním rytíře.

M. Ossowská se poté zabývá hlavními příčinami zániku rytířské ideologie. Konstatuje však, že rytířské ideály sehrály velkou roli v evropské kultuře až do současnosti. O jejich aktuálnosti v socialistickém Polsku svědčí velká obliba Sienkiewiczových románů a jejich stále nová vydání.

Za další odrůdu rytířského étosu považuje autorka vzory chování rytíře v roli dvořana, čímž se zabývá v šesté kapitole své knihy. Instituce dvora jako seskupení lidí závislých na určitém disponentu moci a peněz má velmi staré dějiny. Autorka připomíná dvory krále Faeaků a dvůr Melnelaa u Homéra. Také péče mocných o vědce a umělce byla známa už ve starověku. Podporovali je Ptolemaiovcí v Alexandrii a Maecenatus za vlády Oktaviána. Avšak rozkvět dvorní společensko-zábavní kultury je nesporně spjat s evropskou renesancí, zejména pak se životem na dvorech nejvýznamnějších italských rodů této doby. Typ existence vedené v těchto střediscích nepřetržitě zábavy vyžadoval nové osobní vzory. Tyto nové potřeby vyvolávají nezvykle bohatou produkci příruček dvorní uhlazenosti a dobré výchovy. Mezi nimi nejvznešenějším tónem podle Ossowské promlouvá Castiglioneho *Cortegiano*. Z tohoto díla také autorka při rekonstrukci zmíněného vzoru čerpá, a to proto, že právě on měl v Itálii i mimo ni veliký ohlas.

M. Ossowská srovnává tuto novou odrůdu rytířského étosu s odrůdami předchozími, konstatuje jisté shody i rozdíly a analyzuje jejich příčiny. Jako francouzského reprezentanta popisujícího hlavní rysy tohoto vzoru, který měl silný vliv až do Velké francouzské buržoazní revoluce, uvádí Chevaliera de Méré a jím popsany typ *honnête homme*.

Zatímco Castiglione a de Méré se zabývali chováním dvořana na vlastním dvoře, jiný francouzský autor, Fr. de Callières, klasik dvorní diplomacie, se zabýval technikou zajišťující úspěch v jednání s cizími dvory. Také jeho díla si autorka všímá, což jí umožňuje

dokreslit osobní vzor dvořana působícího mimo svůj dvůr ve funkci diplomata.

Rovněž způsob života na dvorech i osobní vzory dvořanů pochopitelně vyvolávaly kritiku v průběhu celé doby své existence. Za nejvýznamnější reprezentanty této kritiky považuje Ossowská Plutarcha, Jana ze Salisbury, Erasma Rotterdamského, La Bruyèra, Shakespeara, Montesquieua, Mandevilla a Benthamu.

Sledování dalších osudů rytířského étosu přivádí autorku k pojetí gentlemana, jemuž věnuje sedmou kapitolu. Podle jejích slov je obtížné uvést jiný takový vzor, který by měl tak široký vliv, a to nejen ve společnosti, která jej zrodila, ale i mimo ni, vzor, který by měl větší integrační sílu a který by takovou měrou sjednocoval společnost, a to bez ohledu na třídní i národní přehradu. Autorka se zabývá genezí pojmu gentlemana a na základě děl Thomase Elyota *The Govenor* z roku 1531, Thomase Smitha *De Republica Anglorum* (1583) a H. Peachema *The Complete Gentleman* (1622) popisuje, jak se vytvářely jeho hlavní rysy v minulosti. V další části se pak pokouší nastinit, jakými dalšími osudy tento osobní vzor prošel a jak jej poznamenaly zejména obě světové války. Vychází zvláště z prací E. Barkera, A. Livingstona, W. M. Thackeraye, W. L. Guttmana, B. Russela, J. Swifta, J. S. Milla, J. O. Wisdomy, A. de Tocquevilla, D. Cecila, Ch. Nyropa, H. D. Taina a dalších, přičemž vyslovuje mnoho zajímavých sociologických a etických postřehů týkajících se anglické společnosti dneška i minulosti.

V kapitole osmé se autorka zabývá vlivem rytířského étosu ve Spojených státech. Upozorňuje nejprve na to, že někteří autoři a většinou i americké veřejné mínění má tendenci vliv tohoto vzoru v USA popírat, což se zdůvodňuje údajnou neexistencí aristokracie v této zemi a její plebejskou kulturou, odlišující ji — právě díky této plebejskosti — od kultury evropské. M. Ossowská s tímto názorem nesouhlasí a uvádí, že je snadnější dokázat, že rytířský étos pronikl i do Spojených států než myšlenku opačnou. Jako důkaz používá názorů největšího filosofa americké demokracie R. W. Emersona (1803—1882) z jeho eseje nazvané *Manners*, kde se tento autor zmíněnou problematikou zabývá. Důkazem vlivu tohoto étosu v USA jsou M. Ossowské i některá díla krásné literatury, zejména pak romány M. Mitchellové a W. Faulknera. Naproti tomu přes vnější zdání a některé povrchní analogie nevidí polská socioložka hlubší souvislost mezi rytířským étosem popsaným ve starověkých a středověkých vyprávěních a étosem hrdinů mýtů, které vytváří soudobý Američan o své minulosti ve westernech.

V závěrečných úvahách autorka rekapituluje hlavní myšlenky, k nimž v knize dospěla, a zdůrazňuje, že se snažila reprodukovat určitou typologickou jednotku, jejíž odlišnost od buržoazního étosu se zdá být zřejmá. Recen-

zovanou knihu můžeme tedy v intencích autorky považovat za jakýsi protějšek, ale i doplněk dřívějšího jejího díla *Moralność mieszczańska*.

Máme-li se pokusit o hodnocení recenzované knihy, musíme si položit dvě základní otázky. Předně otázku smyslu zpracovávání daného tématu a za druhé otázku adekvátnosti metod, kterých autorka ve své studii použila.

Při povrchním pohledu na název knihy by se mohlo zdát, že její obsah je velmi vzdálen aktuálním úkolům, které si před sebe kladou soudobí sociologové, zejména pak ti, kteří žijí v socialistických zemích. K čemu totiž může být dobré sledování osudů étosu starověkých řeckých bojovníků, středověkých rytířů a anglických gentlemanů? Tato námitka je však oprávněná pouze částečně. Je sice pravda, že mnohé z hodnot, jimiž se tyto společenské skupiny řídily, jsou pro nás nepřijatelné. Na druhé straně však nelze popřít, že takové hodnoty, jako je čestnost, dodržování závazků a slibů, velkorysý zacházení s poraženým nepřítelem, statečnost, úcta k ženám apod., jež byly právě pro tento étos typické, jsou rovněž součástí našeho morálního kodexu. Z hlediska leninského pojetí dědictví minulosti je charakteristické, že socialismus přebírá a rozvíjí všechno dobré, co minulá společnost v každé z oblastí společenského života vytvořila. Není důvod, proč bychom se neměli hlásit i k některým pozitivním principům rytířského étosu. Recenzovaná kniha M. Ossowské je tedy mj. záslužná i proto, že nám pečlivým studiem dokumentů minulosti pomáhá objasňovat podmínky vzniku a fungování určitých hodnot, které jsou platné dosud.

Pokud pak jde o druhou námi vytyčenou

otázku, o otázku metod, kterých polská socioložka při zpracování tématu použila, domnívám se, že je třeba vyzvednout skutečnost, jak užitečné mohou být i pro soudobého sociologa dokumenty minulosti, a to i takové, které svou povahou patří do oblasti beletrie. Sociolog, chce-li rekonstruovat osobní vzory minulosti, nemůže samozřejmě použít oněch technik, které aplikuje při výzkumech téže problematiky v soudobých společnostech. Musí se spolehnout na dochovaná svědectví současníků o chování lidí v minulosti, která zase mohou mít nejružnější podobu. Kniha M. Ossowské je dobrým příkladem toho, jak zmíněných pramenů využít, a to i při zkoumání problematiky, která je vysloveně novodobá.

Jedna otázka však i při nejbedlivějším prostudování historických děl, eposů, románů i pravidel správného chování z hlediska převládajících osobních vzorů zůstává otevřena. Je to otázka, kterou ani studie polské autorky nemohla zcela uspokojivě vyřešit. Jde totiž o to, že na základě těchto psaných dokumentů můžeme jen těžko posoudit, zda jimi hlášené a propagované vzory byly rovněž akceptovány a prakticky uplatňovány. To už nelze podle mého názoru vyřešit pouze studiem těch pramenů, které autorka uvádí; zde se sociolog neobejde bez pomoci historika, do jehož pracovní oblasti dílem tohoto druhu vždy tak či onak zasahuje.

V každém případě jsou však studie, mezi něž se práce M. Ossowské řadí, potřebné, a to nejen pro závěry, ke kterým dospívají, ale i z hlediska dalších výzkumů na pomezí sociologie, etiky, sociální psychologie a historie, jež mohou inspirovat.

Jan Sedláček

Nad prvním číslem Sociologických issledovanij

Od července tohoto roku začal vycházet sociologický časopis *Sociologičeskije issledovanija*, jehož vydavatelem je Ústav sociologických výzkumů Akademie věd SSSR. Jde o pravidelné čtvrtletní periodikum, které se nesporně stane stěžejním časopiseckým fórem marxisticko-leninské sociologie.

Úvod prvního čísla tvoří redakční stať analyzující stav a rozvoj sociologických výzkumů v Sovětském svazu a formulující základní úkoly časopisu. Rozvoj sociologických výzkumů se stal v posledním desetiletí zřetelným momentem vývoje sovětských společenských věd. Ve své většině pak tyto výzkumy představují odpovědi na závažné potřeby společenského rozvoje. Základním úkolem zůstává dále intenzivně prohlubovat vnitřní spjatost sociologických výzkumů s životem a praxí komunistické výstavby, což předpokládá jednoznačnou a zcela jasnou metodologickou fundamentaci sociologického zkoumání. Takovým základem je teorie marxismu-leninismu vzatá v její vývojové komplexnosti. Sociologický výzkum je totiž organicky svázán s filozofií marxismu-leninismu, zejména s historickým materialismem jako základním souhrnem principů, zákonitostí a gnoseologických hledisek společenského vývoje, jak je formuluje obecná marxisticko-leninská sociologická teorie s vědeckým komunismem a politickou ekonomikou jako shrnujícím a zobecňujícím učením o zákonech vzniku a vývojového utváření nové komunistické společensko-ekonomické formace, představujících východiska a prostředky výkladového zobecňování odvětvových sociologických disciplín. Konečně pak v poslední řadě je nutné nepodceňovat souvislost sociologického výzkumu s těmi vědními disciplínami, které mají bezprostřední vztah k metodologické instrumentalizaci konkrétních forem zkoumání. V tomto směru je zcela jednoznačně uznáváno, že matematizace vědy je charakteristickým rysem pokroku vědeckého poznání. To však neznamená, že by bylo jakkoli možné souhlasit s těmi nesprávnými přístupy a tendencemi, které se snaží zcela neadekvátním užíváním prostředků formálních věd zakrýt poznávací a ideovou nezralost sociologických prací.

Splnění těchto zásadních nároků na marxisticko-leninský sociologický výzkum nelze odkazovat výlučně do budoucnosti. Nejpádňejším důkazem tu mohou být sama díla klasiků. Vždyť *Kapitál*, 18. *brumaire* *Ludvíka Bonaparta*, *Občanská válka ve Francii* Karla Marxe, *Postavení dělnické třídy v Anglii*, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*,

Selská válka v Německu Bedřicha Engelse či *Vývoj kapitalismu v Rusku*, *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu*, *Stát a revoluce* Vladimíra Iljiče Lenina představují v tomto smyslu trvalý metodologický odkaz skutečně vědeckého sociologického zkoumání v jeho celistvé a k podstatě jdoucí podobě. Marxisticko-leninská sociologie má tedy v pravém slova smyslu solidní základ a zcela konkrétní cestu svého rozvoje.

Po XX. sjezdu KSSS byly provedeny významné sociologické výzkumy sociální struktury sovětské společnosti, kulturně technické úrovně dělnické třídy, časových rozpočtů, sociálních problémů práce, vzdělání, rodiny a řada dalších.

Otázky organizace sociologických výzkumů byly projednány na XXIII. sjezdu KSSS. Zvláštní význam měla zpráva ÚV KSSS ze 14. srpna 1967 *O opatřeních k dalšímu rozvoji společenských věd a zvýšení jejich úlohy v komunistické výstavbě*, kde se mimo jiné říká: „Do poslední doby nebyly v dostatečné míře rozvinuty konkrétní sociální výzkumy a jejich vědecké založení zůstává empirické. Mnohé práce neobsahují nové závěry, zobecnění, doporučení mající seriózní teoretický a politický význam.“ Reálný vývoj ukázal, že se sovětsští sociologové v převážné většině postavili velmi zodpovědně k realizaci závěrů této zprávy. Přesto však i v posledních letech se vedle pozitivních výsledků a úspěchů sociologických výzkumů objevily některé závažné nedostatky, jejichž ideová východiska a metodologické prostředky byly velmi ostře kritizovány stranickou a vědeckou veřejností. Šlo zejména o práci J. A. Levady *Lekce sociologie*, o knihu *Modelování sociálních procesů* a řadu dalších publikací.

Objektivistický vztah k buržoazní sociologické produkci byl ve zcela evidentním rozporu s leninskými principy kritiky nemarxistické společenské vědy.

Stejně nesprávné a škodlivé tendence vznikají tehdy, když sociologové utíkají od nových problémů, když vzniká recidiva dogmatismu. I takové jevy vznikly zejména v situaci, kdy se sociologie stala módou a byl zřetelný nedostatek vysoce kvalifikovaných kadrů, zajišťujících seriózní a společensky prospěšnou vědeckou činnost.

Tato situace byla kriticky analyzována a hodnocena na zasedání filozofů, sociologů, psychologů a odborníků v oblasti teorie státu a práva v oddělení školství a vědy ÚV KSSS v květnu 1973. Právě na tomto zasedání však zdůraznil vedoucí oddělení S. P. Trapeznikov, že kritika chyb některých sociologů vůbec neznamená zpochybnění místa a úlohy marxistické sociologie v sovětské společnosti. Chyby

je nutné napravit a sociologii dále rozvíjet — jak ve směru teoretickém, tak ve směru konkrétních výzkumů — sjednotit a koordinovat k tomuto úkolu veškeré síly. Již z tohoto krátkého komentáře úvodníku prvního čísla *Sociologických issledovanij* je zřejmé, jak je analýza dosavadního vývoje sovětské sociologie v mnohém poučná i pro naši společenskou vědu, její řízení a směry dalších perspektiv.

Nově založený časopis jako centrální fórum sovětské sociologie se bude především podílet na realizaci stranických usnesení k dalšímu vývoji sociologického výzkumu, chce se orientovat nejen na vědeckou veřejnost, ale významně sloužit i řídícím pracovníkům ve společenské praxi, provádět principiální kritiku děl buržoazních sociologů, namířených proti realitě socialistického společenského uspořádání a jeho vědecké ideologii marxismu-leninismu, koordinovat úsilí sociologů ostatních socialistických zemí.

Náročným úkolem časopisu odpovídá i skladba prvního čísla. Již samo uspořádání rubrik dokazuje, že redakce doceňuje složité konsekvence sociologického výzkumu a sociologické teorie a jejich vztah k praxi. V části *Teoretické problémy sociologie* jsou zařazeny stati řady významných sovětských vědců, které jsou věnovány aktuálnímu problému rozvoje vyspělé socialistické společnosti.

Příspěvek M. N. Rutkeviče *Rozvoj nových forem sociální integrace v socialistické společnosti* je všestranně velice podnětný. Autor především upozorňuje na důležitý metodologický postulat sociologického zkoumání integračních procesů. Nejde jen o získání a zobecnování konkrétních údajů, ale také o stanovení teoretických předpokladů, vycházejících z obecné sociologické teorie, která chápe společnost jako historicky podmíněný systém, a z filozofie, chápající společnost jako přírodní historický proces.

V socialistické společnosti se integrační procesy projevují v růstu sociální homogenity. Sociálně třídní rozdíly se postupně stírají, to znamená, že třídy a sociální skupiny se postupně sblíží především z hlediska svého ekonomického postavení, ale i z hlediska způsobu života. To současně přináší upevňování vztahů v rámci sociálního systému, růste úloha sociálního řízení.

Základním faktorem procesu sblížování sociálních skupin je vědeckotechnický rozvoj, růst výrobních sil společnosti. M. N. Rutkevič upozorňuje na tři základní momenty tohoto procesu:

1. Sblížování tříd a skupin pracujících z hlediska vztahu k výrobním prostředkům. Projevuje se především v tom, že dochází k posilování kolchozů a k jejich spojení se státními podniky, ke vzniku kolchozně sovkhozů a jiných smíšených podniků, k růstu technické vybavenosti zemědělství apod. To všechno má vliv na růst produktivity práce, důchodů a na sblížování družstevních rolníků s dělnickou třídou. V budoucnosti budou

všichni pracující města i vesnice mít stejný vztah k výrobním prostředkům.

2. Druhým momentem je sblížování z hlediska charakteru práce. Vědeckotechnická revoluce nutně působí na intelektualizaci práce ve výrobní oblasti. Přináší změny v charakteru práce; nová technika vyžaduje od pracujících větší znalosti obecné i speciální. V důsledku toho vznikají v rámci dělnické třídy stále nové profesionální skupiny, jejichž práce implikuje vysoký podíl duševní namahy. Dochází k tomu, že náročná duševní práce se spojuje s vysoce kvalifikovanou prací fyzickou. Rutkevič dodává, že to neznamená setření rozdílů mezi dělníky a technickou inteligencí; vzniká zde však hraniční skupina, která je v sovětské literatuře nazývána vrstva „dělníků-inteligence“.

3. Dochází ke sblížování sociálních skupin a jejich vrstev ve sféře rozdělování. Konkrétně se to projevuje ve způsobu odměňování v kolchozech, v růstu důchodu zemědělců. Rozdíly mezi sociálními skupinami z hlediska úrovně příjmů jsou v současné době méně výrazné než rozdíly uvnitř těchto skupin.

Integrační procesy, které probíhají v rámci sociální struktury socialistické společnosti, mají objektivní charakter, probíhají ve svých základních rysech plánovitě a cílevědomě.

Také další stati obsažené v prvním čísle *Sociologických issledovanij* jsou zajímavé. Příkladná je práce N. V. Pilipenka věnovaná studiu zvláštností průběhu vědeckotechnické revoluce v rozdílných sociálně ekonomických systémech. Vychází z rozboru řady konkrétních údajů a na této bázi provádí srovnání rozvoje kapitalistických a socialistických států, vyznívajících ve prospěch socialismu. Současně si všímá, jaký vliv má vědeckotechnická revoluce na změny třídní struktury společnosti: I v nejvyspělejších kapitalistických zemích zůstává početná část dělnické třídy v nehorším sociálním postavení. Vědeckotechnická revoluce může přinést výrazný společenský progres pouze za socialismu.

Stať V. G. Afanasjeva *Studium a vzdělávání v podmínkách vědeckotechnické revoluce* se zabývá vzděláním jako jednou z nejdůležitějších sociálních institucí. Vzdělání obyvatelstva v SSSR roste velmi rychle. Na konci roku 1972 mělo v Sovětském svazu 72 % obyvatelstva vyšší a střední (úplné a neúplné) vzdělání, což představuje ve srovnání s rokem 1939 téměř trojnásobek. Tento rozvoj vzdělání odpovídá cílům výchovy nového, všestranně rozvinutého člověka. Vzdělání v současné etapě budování socialismu implikuje důkladné zvládnutí základů příslušné vědy, poznání jejich nejdůležitějších úspěchů a jejich využití v praxi. V. G. Afanasjev uvádí, že vzdělání má v Sovětském svazu vysoký prestiž, počet těch, kteří chtějí dosáhnout vyšší vzdělanostní úrovně významně převyšuje reálné potřeby a možnosti. Upozorňuje, že v současné etapě zůstane základním subjektem výroby kvalifikovaný dělník. Je proto nezbytné zvýšit prestiž dělnických profesí.

Autor doporučuje organizovat takové formy vzdělávání, které umožní, aby si všechny profesionální skupiny rychle osvojily nové poznatky vědy a techniky. V té souvislosti je také nutné zlepšit systém vědeckotechnických informací. Velké úkoly a složitost realizace vědeckotechnické revoluce současně vytyčují úkoly komplexních sociálních prognóz, a tedy i prognóz v oblasti vzdělávání.

Stat' V. G. Vasiljeva *Socialistický průmyslový podnik — jeho struktura a funkce* si všímá úlohy průmyslového podniku v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí. Tato problematika stále více přitahuje zájem sovětských vědců. Velká pozornost je věnována socialistickému průmyslovému podniku jako sociálnímu systému. Jsou shromažďovány poznatky o fungování podniku, který nejen produkuje výrobky, ale je současně místem produkce socialistických výrobních vztahů, výchovy nového člověka, komunistické společnosti.

Rubriku teoretických statí uzavírá článek V. N. Kudrjavceva *Sociologické problémy výzkumu protispolečenských činností*. Konstatuje se zde především, že protispolečenské jevy odporují uspořádání socialistické společnosti; nemají nic společného s její podstatou. I v řešení otázek protispolečenských činností musí sehrát významnou úlohu sociologická analýza.

Další část časopisu obsahuje příspěvky, které byly vypracovány v souvislosti s VIII. světovým kongresem sociologů. Jsou zde statí N. A. Ajtova *Zkoumání struktury dělnické třídy průmyslového centra*, M. T. Jovčuka a L. N. Kogana *O některých problémech duchovní kultury sovětské dělnické třídy*, V. A. Jadova a A. A. Kyselja *Uspokojení z práce — analýza empirických poznatků a pokus o jejich teoretickou interpretaci*, V. D. Patruševa *Sociálně ekonomické problémy volného času zemědělců*, Z. A. Jankovové *Struktura městské rodiny v socialistické společnosti*.

Všechny tyto práce vycházejí z empirických výzkumů. Poskytují zajímavé poznatky o oblastech života sovětské společnosti. Většina z nich představuje nejen významný informační zdroj, ale také příkladné metodologické řešení problematiky na bázi marxistické vědy.

Velmi zajímavou část časopisu tvoří rubrika *Sociologická věda a praxe*. V této rubrice, která mimočodem v našem časopise v takto explicitní podobě vlastně chybí, jsou zařazeny statí, které se zabývají v současné době kardinálním problémem marxistické sociologie, totiž problémem, jakým způsobem jsou sociologie a sociologický výzkum využívány v praxi státních, stranických, hospodářských a dalších institucí.

Stat' B. S. Archipova *Sociologický výzkum v práci oblastního výboru strany* osvětluje zkušenosti s využíváním sociologického výzkumu jako informačního zdroje o společenských procesech. Autor upozorňuje, že výrazným rysem života země je prosazování komplexního přístupu k řešení hlavních ekono-

mických a sociálních úkolů. V článku jsou rozebrány příklady z několika sociologických výzkumů, které byly provedeny pro potřeby stranických orgánů. Cenné jsou i informace o způsobu organizování těchto výzkumů.

Další stat' této rubriky — *Sociologická služba v průmyslovém podniku* — jejímiž autory jsou A. K. Nazimovová a G. N. Čerkasov, se zabývá problematikou, která byla u nás rovněž již diskutována. Úkoly sociologie v průmyslovém podniku jsou značné. Vztahují se jednak k problematice života sociálního systému podniku, jednak k problémům, které svým rozsahem přesahují jeho rámec. Mezi první skupinu problémů patří například analýza tendencí změn v sociálně profesionální struktuře podniku, zkoumání problematiky adaptačních procesů, otázek aktivity pracujících, rozvoje socialistického soutěžení apod.

Efektivní práce sociologů v průmyslovém podniku ovšem předpokládá vyřešení řady problémů, které souvisejí s jejich adekvátní profesionální přípravou a začleněním do organizace podniku.

Poslední práce rubriky je věnována neméně zajímavé otázce. Autoři B. N. Čaplin a N. N. Bokarev v ní analyzují *způsoby zvyšování efektivity ideologické práce mezi vědeckou inteligencí*.

V časopise je vyhrazen také prostor pro příspěvky zahraničních autorů. V prvním čísle je uveřejněna stat' polských sociologů M. Anašeho a W. Wesolowského *Změny ve struktuře polské společnosti*.

Kritikou současných buržoazních sociologů se zabývá V. I. Starovërov.

Poměrně rozsáhlá je rubrika *Metody a techniky sociologických výzkumů*, v níž si zvláštní pozornosti zaslouží práce G. V. Osipova a V. G. Andrejenka *Empirické ověřování hypotéz v sociologických výzkumech*.

Přehled obsahu prvního čísla *Sociologických issledovanij* zřetelně ukazuje, jakým směrem se chce tento významný pomocník sociologického bádání v Sovětském svazu ubírat. Založení tohoto periodika rozšiřuje bázi k výměně zkušeností mezi marxistickými sociology socialistických zemí. Jestliže zhodnotíme dosavadní práci sovětských sociologů, tak jak ji odráží nový časopis, můžeme konstatovat, že je charakterizována výrazným posunem marxistického bádání směrem k poznání konkrétních procesů výstavby socialismu.

Pravidelné publikování výsledků sociologické práce sovětských sociologů nepochybně významně ovlivní celou marxistickou sociologickou frontu ve všech socialistických zemích. Přejeme sovětským sociologům v jejich započaté práci mnoho úspěchů.

František Charvát — František Zich

VIII. světový sociologický kongres v Torontu (19.—24. srpna 1974)

Mezinárodní a světové vědecké kongresy jsou jednou z významných forem poznávací, infor-

mační a organizační činnosti daného oboru. Jedním z jejich cílů je shromáždit co nejvíce vědeckých pracovníků určité vědní disciplíny z co největšího počtu zemí a organizací. Je při tom sledován záměr vytvořit předpoklady pro bilancování nejdůležitějších probíhajících výzkumů, pro zjištění hlavních vývojových tendencí, pro identifikaci nejnosnějších, popřípadě nejaktuálnějších badatelských témat a jim nejpřiměřenějších metod, pro širokou kritickou až polemickou výměnu názorů. S rozvojem vědy a její prestiže, se zvyšující se potřebou společenského uznání vědců a jejich postavení, rozrůstají se vědecké kongresy do rozměrů, za nichž se uspokojivé věcné a organizační zvládnutí takto široce definovaných cílů stává pro většinu mezinárodních vědeckých organizací prakticky nemožné. Nemají k tomu dostatečně vybavené stále aparát a dosavadní zkušenosti ukazují, že by nebylo ani účelné je vytvářet. Hledají se cesty, jak práci mezinárodních kongresů zefektivnit. Prvním krokem, který již byl učiněn v řadě organizací, je vymezit program kongresu jediným závažným problémovým okruhem. Výběr kongresového tématu, uskutečňující se pod zodpovědností vrcholných orgánů organizace a pochopitelně za souhlasu národní organizace hostitelské země, je jako zavazující rozhodnutí nezbytně vědně politickým aktem, příznačně manifestujícím situaci v oboru, připravenost oboru zabývat se nejnáléhavějšími otázkami, před nimiž společnost stojí. Politická a ideologická stránka tohoto rozhodnutí je ještě důraznější u většiny společenských věd.

Toto hledisko je nutno mít na zřeteli při posuzování VIII. světového sociologického kongresu, který uspořádala *Mezinárodní sociologická asociace (International Sociological Association)* spolu s *Kanadskou společností pro sociologii a antropologii* a s univerzitou v Torontu ve dnech 19.—24. srpna 1974. Po dlouhých jednáních ve výkonném výboru ISA bylo zvoleno téma *Věda a revoluce v současných společnostech*. Tematika vědeckotechnické revoluce a jejího vztahu k vývoji společnosti a k základním třídně protikladným sociálním systémům byla stanovena jako základní náplň programu nejen proto, že je jednou z klíčových otázek politického, ekonomického, sociálního a kulturního vývoje současnosti a že se na ni soustřeďuje stále větší pozornost vědeckého výzkumu, ale i proto, že byla nastolena na minulém světovém sociologickém kongresu ve Varně v r. 1970, který neobyčejně přispěl k růstu mezinárodní autority marxisticko-leninské společenské vědy. Ještě v oficiálním uvítacím projevu starosty Toronta P. V. Godfreye se ozvala narážka na potíže, které způsobila volba tématu kongresu při projednávání jeho příprav v Kanadě.

Plenární zasedání

Je nesporným úspěchem socialistické a československé vědy, že referát generálního zpravodaje k tématu *sociální aspekty vědeckotechnické*

technické revoluce byl svěřen československému vědci, členu korespondentu Radovanovi Richtovi, řediteli Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. Vzhledem k dosti časté novinářské praxi nehovořit při získávání „zlatých medailí“ o celkovém počtu udělených cen si připomeňme — i když zajisté trochu nemístně — že šlo o jediný hlavní referát, který pro všechny účastníky kongresu sehrál úlohu zásadního projevu, vyslovujícího se co nejloubeji, co nejfundovaněji a co nejprincipiálněji k nejvýznamnějším problémům celého kongresu. Kromě vědeckého významu byl tento projev zároveň velkým aktivem při ideologické konfrontaci, která byla nedílnou součástí všech kongresových akcí, neboť umožnil v nejširším plénu, v nejdůležitější fázi kongresových jednání a při nejméně rozptýlené pozornosti prokázat výrazně přednosti jak marxisticko-leninské teorie, tak socialistické praxe v současných podmínkách.

Hlavní myšlenky referátu R. Richty o hlubokých rozdílech v celém postavení, působení a perspektivách vědeckotechnické revoluce v kapitalismu a socialismu podpořil výslovně hned v úvodu svého vystoupení sovětský delegát, člen korespondent M. N. Rutkevich, ředitel Sociologického ústavu AV SSSR. Jeho referát, připravený za spolutvorství P. N. Fedosejeva, který se pro nemoc nemohl kongresu účastnit, byl věnován především řízení sociálních procesů v podmínkách vědeckotechnické revoluce za socialismu.

První plenární zasedání, stejně jako ostatní kongresová zasedání, ukázalo, že proti ucelené marxisticko-leninské teoretické koncepci, opírající perspektivy společenského vývoje o myšlenku organického spojení vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu, nemají ani nejrenomovanější představitelé buržoazní sociologie co postavit.

R. Dahrendorf z NSR se pokusil jen o nepřímou polemiku proti přednesené kritice teorií postindustriální společnosti odvoláním na D. Bella, který — ač přítomen — se ke kritice nevyjádřil. Také A. Touraine (Francie) se ve svém příspěvku vyhnul zásadnějším teoretickým momentům a omezil se spíše na obranu před útoky vedenými proti němu ze strany revolucionizovaného studentstva a mladých sociologů. Indičtí vědci R. Mukherjee a T. Singh se vyslovili se zřetelnou nedůvěrou o schopnosti kapitalismu řešit problémy současné vědeckotechnické revoluce. Japonská socioložka K. Tsurumi kritizovala v tom smyslu též „japonský zázrak“, ovšem z pozic, které do jisté míry glorifikovaly čínské přístupy k řešení problémů soudobé civilizace. Jediná aktivnější podpora buržoazních názorů zazněla z úst jugoslávského sociologa R. Supeka z časopisu *Praxis*, který se dovolával známého revizionistického pojetí, že prý teorie vědeckotechnické revoluce je „mystifikací“ a „technokratizací“ socialistické společnosti. Zajímavý byl způsob, jakým reagoval švédský sociolog U. Himmelstrand. Prohlásil, že referát generálního zpravodaje na něho udělal

hluboký dojem, a ve snaze přiblížit jej ne-marxistickým sociologům se snažil podat interpretaci, ne vždy zcela přesnou, některých základních marxistických pojmů tak, aby byly srozumitelné západním posluchačům.

Předmětem dalších dvou plenárních zasedání byl vztah mezi populačními změnami a společenským rozvojem a teoretické a empirické problémy rovnosti jako sociologického problému. Z jednání bylo zřetelné patrné, že marxisticko-leninská koncepce řešení populačních otázek i otázek rovnosti lidí má nepopíratelnou převahu nad třetími různými západními představami a teoriemi. Tato jednání také naznačila, že se v těchto oblastech objeví v příštích letech rovněž ostré srážky a že buržoazní sociologie je není schopná řešit.

Krise současné buržoazní sociologie se zvláště otevřeně projevila na plenárním zasedání, na jehož pořadu bylo téma „*Jsou sociologové v proměňujícím se světě pozorovateli, nebo účastníky?*“. Místo sebereflexe, místo úvah o epistemologické roztržce, jimiž se část západních sociologů snaží obhájit jinak dnes již neudržitelné pozitivistické pozice o nutnosti „objektivnosti“, „nezaujatosti“, „neutrálnosti“ sociologického subjektu při pozorování, sběru, zpracování a interpretaci „nezvratitelně objektivních“ a „změřitelných“ empirických dat a faktů, započalo jednání v duchu ostré kritiky buržoazní sociologie sociologů „třetího světa“, a zvláště Latinské Ameriky. Předseda tohoto plenárního zasedání, mexický sociolog P. G. Casanova, podrobil ostré kritice oficiální sociologické přístupy na Západě a označil je jako posluhování americkému imperialismu. Kanaďan J. M. Zeitlin potom přiznal, že západní weberovská sociologie prožívá krizi vzhledem k nejasnosti kolem otázky, komu slouží a jaké jsou její cíle. Temperamentní vystoupení Kubánky M. T. Bermandez a Kolumbiec Falsbordy ukázalo progresivní úlohu marxistické sociologie v revolučním procesu. Představitel buržoazní sociologie R. Mayntzová (NSR) a E. Shils (USA) se v této situaci omezili opět na málo výraznou obranu. Velký úspěch mělo vystoupení akademika F. V. Konstantinova, který rozvinul marxisticko-leninský pohled na velikou dnešní a budoucí úlohu sociologie v boji o světový mír, o osvojení vymožeností soudobé vědy a techniky a výstavbu nové komunické společnosti, i obdobné vystoupení R. Weidiga z NDR. Ani závěrečná diskuse I. L. Horowitz (USA), který se snažil spravit dojem hluchými levičáckými frázemi s pravicovým obsahem (sociologie prý musí dělat revoluci v konzervativních podmínkách a kontrarevoluci v revolučních podmínkách), nemohla ošťáť skutečnost, že jednání prokázalo velikou přednost v postavení a v pojetí práce sociologie v socialistických zemích. Je výmluvné, že právě v závěru tohoto pléna byla aklačně schválena rezoluce proti pronásledování demokratů v Chile.

Jednání v sekcích

Kromě čtyř plenárních zasedání probíhala jednání kongresu v dalších 95 útvarech: ve 14 pracovních skupinách, 9 kulatých stolech, 18 „ad hoc“ skupinách, 6 sympoziích, 31 výzkumných výborech a 17 speciálních zasedáních. Tyto útvary měly během kongresu celkem 250 schůzek v trvání 800 hodin. Nejvyšší počet paralelně probíhajících zasedání byl 40. Takto se podařilo sméstnat do šestidenního časového rozvrhu program představující dohromady jednání 4 měsíců. Celkový počet vystoupení nebylo možno zjistit, protože se kanadským organizátorům nepodařilo vydávat nějaké průběžné informace, přestože se neustále honosili tím, že mají pro kongres k dispozici počítač. V souvislosti s naprostým fiaskem v rozmnožování a distribuci zaslaných, přivezených a přednesených referátů je nutno předpokládat, že při těchto nedostatcích sehrály svou úlohu důvody (a instance) jiné než technické. Naštěstí si dobře připravené delegace, mezi nimiž na prvním místě byly delegace socialistických zemí, přivezly vytištěné příspěvky s sebou a mohly je co nejúčelněji distribuovat. Československá delegace měla kromě dostatečného množství výtisků hlavního referátu pro plenární zasedání 25 příspěvků k základním teoretickým otázkám kongresu a zvláštní obšírnou publikaci o vývoji a současném stavu československé sociologie v angličtině.

Obsahová analýza vědeckého jednání kongresu by ukázala, že program zabíral prakticky všechny oblasti sociologie, přičemž těžiště leželo v problémech spojených se vztahem mezi vědeckotechnickou revolucí a rozvojem společnosti. Způsob jednání různých typů pracovních útvarů kongresu se příliš nelišil. Na všech se přednášely kratší referáty, po nichž následovala diskuse, v některých případech formou panelů. Rozdíly byly v intenzitě přípravy a v obsahovém zaměření. Řídící orgány ISA vytvořily „pracovní skupiny“ a „kulaté stoly“ speciálně za tím účelem, aby se podrobněji zabývaly problémy souvisejícími s hlavním kongresovým tématem. Jednotlivé „pracovní skupiny“ se věnovaly problému vztahu mezi vědeckotechnickou revolucí a

- společenskými třídami zemí na různém stupni společenského a ekonomického vývoje,
- diferenciacními a integračními procesy v sociální struktuře,
- funkcemi a změnami mocenských systémů,
- úlohou odborů v současných společnostech,
- sociálními a věkovými skupinami (mládež, „třetí věk“, ženy),
- vědeckou a technickou politikou,
- hlavními tendencemi změn v nových profesích,
- technickými inovacemi v neindustriálních zemích,
- řízením a podnikáním v průmyslu,
- různými civilizacemi,
- úlohou výchovy a kultury při proměně sociální struktury,

— sociálními a psychologickými problémy osobnosti.

„Kulaté stoly“ se věnovaly problémům, které se ukazují z hlediska společenského významu a uplatnění sociologie jako zvláště aktuální a společensky velmi závažné. Na jednotlivých „kulatých stolech“ se diskutovalo o

- mezinárodním napětí a odzbrojení,
- etnické a národní identitě,
- kvalitě života,
- nových technologiích a možnosti přeměn pracovních podmínek v průmyslu,
- funkci školského systému.

Jeden z „kulatých stolů“ položil otázku, „zda je v sociologii krize“. Předmětem dvou dalších „kulatých stolů“ byly metodologické otázky spojené s konstrukcí sociálních indikátorů a s mezinárodními výzkumy v sociologii, které daleko překračují úzce odborný rámec výzkumných technik.

Pro československou delegaci byl zvláště významný pátý kulatý stůl na téma *Kvalita života*, který patřil k nejpočetněji navštíveným akcím pracovních útvarů kongresu a jehož jednání velmi úspěšně řídil J. Filipec. Diskuse, v níž vystoupili představitelé socialistických, kapitalistických a rozvojových zemí, vyzněla velmi jednoznačně ve prospěch stanoviska představitelů socialistických zemí, které zvláště zdůraznilo determinující úlohu sociálně ekonomického systému při utváření životního způsobu v současném třídně rozděleném světě.

Značně různorodé, s hlavním tématem jen v některých případech související bylo zaměření „ad hoc“ skupin. Do kongresového programu byly zařazeny na návrh více nebo méně institucionalizovaných skupin sociologů. Některé byly schůzkami vědeckých pracovníků, kteří pracují již delší dobu na společných mezinárodních projektech (časový rozpočet, představy o světě v r. 2000), na společné problematice (sociologie deviací, odcizení, katastrofy, bydlení) nebo na speciálních metodologických otázkách (aplikace metod systémového přístupu, sociálních sítí a etnologie v sociologii). Jiné jednaly o sociologii jako zaměstnání a o jejím ustavování v rozvojových zemích. Výsledkem jednání některých „ad hoc“ skupin bylo usnesení, aby byly navrženy jako stálé výzkumné výbory ISA (sociologie umění, vědeckotechnická revoluce a duchovní kultura). Pro charakteristiku rozdílů mezi orientací buržoazní a marxisticko-leninské sociologie je příznačné, že sociologové z SSSR a ostatních socialistických zemí byli zvláště aktivní v pracovních útvarech, které se věnovaly problémům takového druhu, jako je duchovní kultura (jednání této skupiny řídil M. T. Jovčuk), zatímco západní, zejména severoameričtí sociologové vystupovali zvláště početně v problematice odcizení a sociálních deviací.

Sympozia se — kromě dvou tematicky zaměřených (národní závislost a nezávislost; společenská věda a rozhodovací procesy) — zabývala otázkami sociologie jako vědy, so-

ciálním rozbořem vývoje sociologie jako oboru, epistemologií sociologického poznání, formalizací v sociologii a užitím počítačů v sociologii.

Zvláštní kapitolu představuje práce výzkumných výborů ISA, které jsou stálými vědeckovýzkumnými útvary mezinárodní spolupráce. Jejich předsedové tvoří Vědeckou radu, která je hlavním garantem vědecké činnosti ISA. Ustavení výzkumných výborů a jejich činnosti podléhá zvláštnímu statutu, který také určuje, že každý člen ISA může být členem nejvýše dvou výzkumných výborů. Přijímání členů schvaluje vedení výzkumných výborů na základě odborných kvalit. Kongresy jsou pro výbory příležitostí, při níž bilancují svoji práci a stanoví si další program. Jenom některé z výborů přispěly obsah svého jednání tematickému zaměření kongresu. Ze 32 výzkumných výborů, které dosud v ISA vznikly, se sešlo 31 výborů. Jejich jednání zabralo téměř polovinu celé časové kapacity kongresu. Všechny zasedaly paralelně, takže sociologové plně angažovaní v jednom výboru se nemohli podílet na práci žádného dalšího. Výzkumné výbory představují do značné míry celkový profil současného sociologického bádání. Jejich existence potvrzuje nutnost mezinárodní spolupráce, ale také živelnost, kterou je dosud ovládána, z níž vyplývají značné výkyvy v intenzitě činnosti výborů. Ve výzkumných výborech se také projevuje kolísání zájmu o některé problémy. V současné době má například výzkumný výbor medicíny přes 1500 členů, zatímco v jiných pracuje několik málo desítek badatelů. Přes tyto rozdíly ukázala jednání těchto výborů, že všechny stojí před velmi podobnými problémy metodologickými (validita mezinárodních srovnávacích informací), publikačními (vydávání výzkumných zpráv a novinek) a organizačními (financování výzkumů a administrativní činnost).

Výzkumné výbory se dělí především podle oborů sociologické práce. V současné době pracují výbory, které studují sociologické problémy související s

- politikou (sociologie mezinárodních vztahů; národní osvobozenecý boj a imperialismus; sociotechnika; sociologie organizace; sociologie ozbrojených sil),
- sociálními změnami (sociální stratifikace; migrace; inovace; futurologie),
- sociálními skupinami (etnické, rasové a menšinové vztahy; sociologie rodiny; sexuální role ve společnosti),
- procesy a formou společenského vědomí (sociologie práva; sociologie náboženství; sociologie výchovy; sociologie vědy; samostatné výbory sociologie medicíny a psychiatrické sociologie; sociolingvistika; sociologie masové komunikace; sociologie aspirací),
- lidskými sídly a prostředím (sociální ekologie, sociologie komunity i sociologie regionálního a městského rozvoje),

— dějinami sociologie, logikou a metodologií sociologie.

Je zajímavé, že teprve nedávno vznikl výzkumný výbor pro sociologii práce, zatímco výzkumné výbory volného času a sportu, s nimiž úzce spolupracuje *Evropské středisko pro volný čas a výchovu* v Praze, patří k výzkumným výborům ISA, které pracují již delší dobu.

Nejméně se hlavního tématu kongresu dotýkala jednání, která byla vedena na „zvláštních zasedáních“. Jedno z nich bylo vyhrazeno hostitelské zemi. Kanadská sociologická a antropologická asociace na něm informovala o současných výzkumech kanadské společnosti. Kanadská sociologie, jak to konstatovali i komentáře v kanadském tisku, se snaží dostat z područí sociologie Spojených států. Nelze zatím zodpovědně posoudit, nakolik se jí to daří.

Několik dalších zvláštních zasedání organizovala ISA ve spolupráci s příbuznými mezinárodními organizacemi, a to:

- se *Světovou asociací pro výzkum veřejného mínění* (WAPOR) o výzkumu mezinárodního veřejného mínění,
- s *Mezinárodní společností pro sociologii poznání* o nových tendencích v sociologii poznání,
- s *Mezinárodní asociací výzkumu míru* o sociologii míru a neužívání násilí,
- s *Mezinárodním projektem Mozaic* o etnických a rasových rozdílech a národní integraci,
- s *Mezinárodním sociologickým institutem* o sociálních strukturách, kultuře a sociální změně.

Jedno z těchto zasedání bylo věnováno sociologickým výzkumům, které jsou v programu UNESCO a jiných mezinárodních organizací.

Další skupina zvláštních zasedání jednala o některých praktických problémech v oblasti sociologie. Z podnětu společnosti, která vydává *Sociological Abstracts*, se sešli vydavatelé sociologické literatury. *Mezinárodní výbor pro informaci a dokumentaci ve společenských vědách* (CIIDSS) rokoval o problémech vědecké informace v oblasti sociologie. *Stálá komise pro společenskovědní data při Mezinárodní radě společenských věd* (ISSC) uspořádala konferenci o archívech sociologických dat a o programování v sociologických knihovnách. Dvě speciální zasedání měla na programu výuku sociologie. Jednak výuku sociologie práva (pod záštitou italského střediska sociální ochrany), jednak výuku sociologie za pomoci systému sdělovacích prostředků, který

je užíván tzv. „otevřenými univerzitami“ — jde o výchovu dospělých — ve Velké Británii.

*

VIII. sociologického kongresu se účastnilo celkem 3000 sociologů z 80 zemí. Naprostou většinu tu měli představitelé z kapitalistických zemí, především z USA a Kanady. Poměrně početné byly tentokrát delegace z rozvojových zemí. Ze socialistických zemí se účastnilo kongresu kolem 230 sociologů, z toho 102 z SSSR, asi 35 z PLR, 32 z BLR, 23 z MLR, 15 z NDR, kolem 10 z RSR, asi 8 z Kuby. Československá delegace měla 13 členů. Sociologického kongresu se tentokrát zúčastnila řada hlavních představitelů buržoazní ideologie, především americké (D. Bell, J. S. Coleman, A. Inkeles, M. Janowitz, E. Jantsh, P. F. Lazarsfeld, L. Lipset, T. Parsons, E. Shils), francouzské (M. Crozier, A. Girard, W. Grossin, E. Morin, A. Touraine), západoněmecké (R. Dahrendorf, H. P. Dreitzel, T. Luckmann, E. Scheuch), anglické (P. Abrams, T. B. Bottomore — nově zvolený předseda ISA), italské, izraelské a další. Sociologie socialistických zemí byla zastoupena na vysoké úrovni: sovětskou delegaci vedl akademik F. V. Konstantinov, vedoucí oddělení filozofie a práva AN SSSR, delegaci NDR vedl předseda Vědecké rady pro sociologii NDR prof. R. Weidig, polskou člen presidia PAV prof. Markiewicz, maďarskou ředitel sociologického ústavu MAV akademik K. Kulczar, bulharskou vedoucí oddělení agitace a propagace ÚV BKS a ředitel Sociologického ústavu S. Michajlov, československou delegaci člen korespondent R. Richta. Delegace socialistických zemí byly dobře připraveny, zvláště pokud jde o teoretické a ideové problémy hlavního kongresového tématu. Pokud jde o počet, představovaly delegace socialistických zemí necelou desetinu všech účastníků, v počtu anotoovaných referátů byla však číselná převaha kapitalistických zemí mnohem nižší, a pokud jde o fakticky předložené příspěvky, vyrovnaly se socialistické země kapitalistickým zemím jak počtem, tak obsahem, přičemž v zaměření na základní ideové otázky sociologie měly dokonce převahu.

Informaci o průběhu VIII. sociologického kongresu lze uzavřít hodnocením, že byl hluboce ovlivněn rozvíjející se krizí buržoazní sociologie a růstem autority marxismu-leninismu, zvláště mezi mladšími sociology. Tuto skutečnost je zapotřebí dále analyzovat a vyvodit z ní konkrétní důsledky, zejména v souvislosti s mezinárodní spoluprací v oblasti sociologie při postupující integraci socialistické vědecké práce.

Přemysl Maydl

Významné setkání představitelů politických věd socialistických zemí

Na základě společné polsko-sovětské iniciativy na IX. kongresu IPSA v Montrealu (Kanada, srpen, 1973) a po předběžných konzultacích s představiteli dalších asociací ujal se vedoucí činitelé *Polské asociace politických věd* (*Polskie towarzystwo nauk politycznych*) a *Komitetu nauk politycznych PAN* organizace setkání představitelů asociací politických věd socialistických zemí v Krynici u Krakova.

Setkání bylo uspořádáno u příležitosti pravidelné konference učitelů politických věd na vysokých školách ve dnech 16.–24. září tr. Konference byla rozdělena na národní a mezinárodní část. V národní části a na sovětsko-polském sympóziu bylo předloženo 23 referátů. Referáty připravil jednak *Ústav politických věd Jagellovské university* (*Institut nauk politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*) v Krakově, jednak *oddělení marxistické teorie politiky metodologického střediska politických věd* (*Zespół Marksistowskiej Teorii Polityki Centralnego Ośrodka Metodycznego Studiów Nauk Politycznych*) ve Varšavě. Příspěvky, předložené v písemné podobě, se dotýkaly téměř všech aspektů problematiky zákonitostí rozvoje politického života v socialismu. Byly věnovány 1. problematice politického systému (organizace) obecně, v socialistické společnosti i v PLR; 2. vztahu strany a společnosti; 3. demokratickému centralismu v činnosti a výstavbě strany; 4. hlavním vývojovým etapám a fungování současných socialistických států, společenským základem politiky socialistického státu; 5. problémům politických stran; 6. problému tzv. „participace“; 7. rozporům v socialistické společnosti a způsobům jejich překonání; 8. politice a řízení (rozhodování) společenských procesů (optimalizaci postupů a efektivitě uspořádání, typologii mimoekonomických činitelů v rozhodování atd.); 9. axiologickým problémům v politice, vztahu hodnot, norem a reálné praxe; 10. vnějším funkcím socialistického státu v současném světě a teorii mezinárodních vztahů; 11. problémům vědy o politice; 12. metodice studia základů politických věd na vysokých školách (byl předložen rozsáhlý, třídílný sborník metodických pomůcek se samostatnou grafickou přílohou).

V mezinárodní části došlo k první výměně zkušeností z práce asociací politických věd v jednotlivých socialistických zemích a rozvinula se diskuse o přípravách na X. kongres *Mezinárodní asociace politické vědy* (IPSA) v Edinburghu v r. 1976. Dále bylo uspořádáno sovětsko-polské sympóziu k problémům politických věd a politického systému.

Na sympóziu přednesli referát soudruzi K. Podoski (*Rozpory v socialistické společnosti a cesty jejich překonání*), A. Kurz (*Demokratický centralismus v činnosti a výstavbě leninské strany*), A. Bodnar (*Problém teorie politických rozhodnutí*) a J. J. Wiatr (*Společens-*

ské základy politiky socialistického státu). Významný příspěvek *Problémy politického systému v rozvinuté socialistické společnosti* přednesl člen sovětské delegace F. M. Burlackij. Podal výchozí charakteristiku rozvinutého socialismu, zdůraznil celostní, systémový přístup k analýze politických procesů, vymezil pojem politického systému socialistické společnosti. Podrobně charakterizoval jednotlivé aspekty politického systému: 1. politickou strukturu, 2. politické a právní normy, 3. politické vztahy a 4. politické vědomí a kulturu. Poukázal dále na nutnost rozlišovat politický systém, politickou organizaci a stát a zdůraznil roli, mechanismus řízení a fungování nejdůležitějších institucí; zejména se zaměřil na vztah politických a právních norem a reálných společensko-politických procesů, na politické vědomí a kulturu. Podrobně také charakterizoval funkce jednotlivých stránek, prvků politického systému, a zvláště politického systému jako celku (funkci určení cílů a úkolů společnosti, funkci mobilizace zdrojů, funkci integrace společnosti, zabezpečování jednoty, funkci rozdělení hodnot). V závěru hovořil o problematice fungování a rozvoje politického systému socialistické společnosti, mimo jiné o technokratismu, integraci, vnitřních rozporech atd. Referáty z národní konference i sovětsko-polského sympózia poskytují cenný informační materiál o současném stavu vědeckovýzkumné práce v oblasti politického systému socialismu, zvláště v Polské lidové republice.

Mezinárodní části konference se zúčastnily delegace ze sedmi socialistických zemí (ze SSSR 5, z Polska 6, z Československa 4, z Bulharska 2, z NDR 4, z Rumunska 2 a z Maďarska 1 delegát). Všechny delegace zdůraznily potřebu intenzifikace výměny vědeckých poznatků, pořádání pravidelných setkání jednou za dva roky (vždy z iniciativy jedné z asociací), intenzivní výměny materiálů, knih, studií, článků, což by ve vhodné době bylo završeno přípravou a založením mezinárodního časopisu vydávaného v ruském, po případě v anglickém jazyce. Mimořádný důraz byl položen na ofenzivní rozvinutí ideologického boje proti buržoazní politologii a na rozhodný obrát v postupu na kongresech IPSA. Delegace podpořily návrh, aby se XI. kongres IPSA konal v jedné ze socialistických zemí.

Velmi zajímavé informace přinesla výměna poznatků o práci jednotlivých národních asociací. Potvrdilo se, že mimořádný rozsah aktivity je charakteristický zejména pro PTNP (polskou asociaci), a to jak uvnitř země, tak v zahraničních stycích.

PTNP bylo vytvořeno v r. 1955. V témže roce se stalo členem IPSA. Uspořádalo řadu mezinárodních konferencí, kulatý stůl v Jablonné (1966), podílelo se na kongresech IPSA. Každé dva roky pořádá národní vědecké konference. Od r. 1964 se v Polské lidové republice rozvíjí výuka politických věd na vysokých školách (následuje po filozofii, výkladu zákonitostí společenského rozvoje a politické eko-

nomii ve třetím ročníku studia). Významnou ideově metodickou pomoc poskytuje *Centralny ośrodek metodyczny studiów nauk politycznych*, v jehož čele je doc. Artur Bodnar. Podle slov prof. K. Opalka, ředitele Institutu nauk politycznych Jagellonské univerzity v Krakově a předsedy KNP, převládala do roku 1971 orientace na výuku, a to na úkor vědeckovýzkumné práce. Na základě podnětů představitelů strany a akademie věd došlo v roce 1972 k vytvoření *Komitetu nauk politycznych*, jehož úkolem je plánovat, organizovat (koordinovat) interdisciplinární, dosud roztržité výzkum v této oblasti. Mezi KNP a PTNP se postupně rozvíjí užitečná spolupráce.

Kongres polské vědy v r. 1973, jak uvedl A. Bodnar, vytyčil 11 problémů, klíčových z hlediska rozvoje socialistické společnosti v Polsku (včetně řízení a organizace socialistické společnosti, a zejména pak společensko-ekonomického systému řízení). Na řešení těchto problémů se významně podílejí politické vědy, které se zabývají celou škálou otázek od obecně teoretických (kategorie, zákonitosti atd.), přes problémy politické organizace a systému až k politickým doktrínám, sociální a ekonomické politice a k mezinárodním vztahům. Spolu s důrazem na zpracování kategorií politických jevů, procesů, spojení politiky a ekonomiky, teorie politického rozhodování, systémových a vůbec metodologických otázek v teorii politiky a politických vztahů se v současné době klade stále větší váha (v duchu stranického shromáždění představitelů politických věd na počátku tohoto roku) na těsné spojování vědecké práce s aktuálními problémy rozvinuté socialistické společnosti. Současně jsou formulovány komplexní programy výzkumu a perspektivní plány až do r. 1980.

V té souvislosti se A. Bodnar vyjádřil také k otázce vztahu vědeckého komunismu a politických věd. Podle jeho názoru, tlumočeného podrobně ve stati napsané společně s W. Piatowským (*Miejsce nauki o polityce w naukowym komunizmie, Wybrane zagadnienia z teorii polityki*, Vyd. COMSNP, Varšava 1973), teorie vědeckého komunismu je teorií komunistické formace, navazující na obecně sociologické teorie společenského vývoje. Politická věda používá stejné výchozí kategorie, ale rozvíjí kategorie „střední úrovně“, tj. zaměřuje se na detailní analýzu konkrétních procesů. Tento úkol je zejména vážný vzhledem k ideologickým konfrontacím v souvislosti s výchovou mladé socialistické inteligence. Smyslem je podat co nejkonkrétnější obraz fungování, organizace a řízení reálné socialistické společnosti, překročit všeobecnou teorii formací.

J. J. Wiatr informoval o rozsáhlé zahraniční činnosti PTNP, zejména v orgánech IPSA. Polští delegáti (zprvu O. Lange, později Wiatr a v současnosti Opalek) jsou členy exekutivy IPSA, zúčastňují se pravidelně kongresů (často hlavními referáty) a pracují v pěti z deseti stálých výzkumných výborů IPSA. PTNP

uspořádalo kulatý stůl IPSA, v letošním roce pak konferenci výzkumného výboru politické sociologie k problémům komparační analýzy státní politiky, spolu s Ústavem státu a práva PAN organizovalo konferenci ke komparační analýze otázek místní vlády a moci v různých zemích za mezinárodní účasti atd. Jedno číslo čtvrtletníku *Studia nauk politycznych* (vedle tohoto časopisu vydává PTNP ještě ročenku *Polish round table*) bylo věnováno výlučně materiálům belgických politologů; současně jedno číslo belgického časopisu *Res Publica* bylo vyhrazeno příspěvkům polských politologů. Jak bylo vícekrát zdůrazněno, oba polské časopisy vítají a umožňují intenzivní výměnu informací a statí mezi socialistickými zeměmi.

*

Vedoucí sovětské delegace G. H. Šachnazarov ocenil význam setkání: výměna zkušeností může zlepšit práci jednotlivých národních asociací, aktivizovat jejich činnost v mezinárodní oblasti při prosazování marxismu-leninismu, rozšířit spolupráci mezi vědci vůbec. Je plně pochopitelné, že se iniciativy ke svolání porady ujali polští soudruzi, kteří jsou v této oblasti aktivní.

Informoval pak o Sovětské asociaci politických věd. Byla založena v r. 1960, její práci řídí početný hlavní výbor a předsednictvo. Oficiální název je *Asociacija političeskich i gosudarstvovědeckich nauk*, základní institucí *Institut gosudarstva i prava AN*. Členové společnosti se však rekrutují z velmi širokého okruhu pracovníků z oblasti mezinárodních vztahů, filozofie a ekonomie, konkrétní ekonomické publicistiky atd. Členství v asociaci je individuální. V posledních letech došlo k určitému poklesu aktivity asociace. V současné době rozvíjejí sovětské soudruzi její činnost pořádáním seminářů a diskusí (např. na téma *Politika, mezinárodní vztahy, osobnost*). K těmto diskusím budou zváni i představitelé bratrských asociací.

V dalším výkladu G. H. Šachnazarov zaujal stanovisko k problémům vztahu politické vědy a jiných věd. Upozornil na specifiku vyvolávanou způsobem organizace vědeckých poznatků podle požadavků výuky a výchovy. Politické vědy jsou v širokém slova smyslu všechny vědy, které se tak či onak zabývají politickými otázkami, přičemž politika je spjata s bojem tříd, s činností státu i s kulturou, s osobnostmi i mezinárodními vztahy. Politickými otázkami se zabývá řada oborů, výzkum však není speciálně organizován. Jedním z hlavních úkolů je další rozvoj mezinárodních vědních oborů, neboť na stycích vědních oborů jsou dnes činné největší objevy. Je také nutné, aby náročné úkoly plnila celá rodina věd jednotně. Například obory státu a práva mají v Sovětském svazu dobrou tradici. Právní vědy se neomezuji pouze na výzkum práva, ale zabývají se i politickými a filozofickými otázkami. Bylo by nemístné odnímat právní vědě to, co je jí v marxisticko-lenin-

ském pojetí hluboce vlastní. Teorie státu a práva je konečnou základní vědou v systému politických věd.

Podle názoru G. H. Šachnazarova je třeba věnovat pozornost upřesnění používaných pojmů, neboť stejné zaměření a obsah vědecké činnosti jsou někdy překrývány rozdílnou terminologií. Rozvoj společenské vědy prochází v různých zemích různými etapami (formami), marxismus-leninismus je však vědou jednotnou.

F. M. Burlackij hovořil pak o politických vědách v širokém a úzkém slova smyslu. V posledních 8–10 letech vzniká postupně sovětská politická věda v užším slova smyslu. V rámci Institutu gosudarstva i prava AN se v poslední době zkoumá problematika politických systémů socialismu, kapitalismu a rozvojových zemí, dějin politických teorií, ideologický boj v oblasti politických vztahů, vznikají práce v oblasti teorie a metodologie politiky. Tradice výzkumu v oblasti státu a práva se rozšířila na problematiku politiky vcelku. Mimo rámec IGPAN se touto tematikou zabývají v *Institutu mezinárodních vztahů*, v *Institutu Spojených států Ameriky*, v *Institutu mírové socialistické společnosti*, v *Institutu stran Asie i Afriky* atd. V těchto ústavech jsou zkoumány otázky politického systému a kultury, tradic, vědomí, vztahů atd.

Další mohutný proud vědecké aktivity představuje sociologie a zejména vědecký komunismus. V oblasti vědeckého komunismu se velice rychle rozvíjí výzkum vědeckého řízení společnosti, na němž se podílejí i právníci a sociologové. V rámci vědeckého komunismu se vyučuje velice široký okruh otázek nejen politických, ale i sociálních, ekonomických, ideologických atd. Při konkrétních výzkumech se specialisté věnují především otázkám vědeckého řízení a ideologického boje, jakož i dalším problémům.

Podle názoru F. M. Burlackého je nutné se dnes soustředit na dvě skupiny otázek: 1. na konkrétní sociologický výzkum politiky a politických vztahů (systém, kultura, řízení); 2. na prohlubování obecné teorie a metodologie.

V. Tumanov, viceprezident IPSA, informoval pak o zahraniční aktivitě sovětské asociace. Je členem IPSA od 5. kongresu, tj. od r. 1961. Od r. 1967 je třetím členem exekutivy IPSA (po Polsku a Jugoslávii) i sovětský delegát (od r. 1973 se stal čtvrtým členem I. Ceterchi z RLR). Dosud nejvýznamnějším přínosem byla široká a zevrubná diskuse o V. I. Leninovi jako politickém mysliteli a činiteli na VIII. kongresu IPSA v r. 1970 v Mnichově. Možnosti aktivně vystupovat na široké frontě jsou stále větší.

*

Naši delegáti informovali o vnitřní a zahraniční činnosti Československé společnosti pro politické vědy. Zdůraznili, že Společnost přikládá mimořádný význam rozvíjení kontaktů s představiteli asociací politických věd socia-

listických zemí. Již od VII. kongresu IPSA si naši soudruzi uvědomovali citelný nedostatek předběžných konzultací o koordinaci postupu socialistických delegací na kongresech, což zmenšovalo předpoklady ofenzivnějšího postupu, který je naléhavý v podmínkách zostrujících se ideologických srážek.

Zkušenosti z práce Společnosti potvrzují význam společného postupu marxistů-leninůvů pracujících v jednotlivých společenských, politických vědách, počínaje filozofií a historií a konče teorií mezinárodních vztahů. Ukazují současně klíčový význam, který vedle dialektického a historického materialismu a politické ekonomie má vědecký komunismus jako významná organická součást marxismu-leninismu. V Československu je s velkým zájmem sledována diskuse reagující na naléhavé požadavky současné praxe dělnického hnutí ve světě a na budování rozvinuté socialistické společnosti a základů komunismu, jakož i na diferenciální a integrační pohyby v současné vědě. Jak známo, jsou rozvíjeny dvě varianty: 1. stanovisko kladoucí důraz na formování relativně autonomní politické vědy, budované v úzkém kontaktu s historickým materialismem a vědeckým komunismem a jako jejich organická součást; 2. stanovisko zdůrazňující rozvoj marxisticko-leninské politické teorie prostřednictvím rozvoje marxismu-leninismu jako celku a vědeckého komunismu zvláště.

Československá delegace ocenila shodu názorů, pokud jde o význam úsilí o další rozvoj marxisticko-leninské politické teorie. Současně zdůraznila úlohu vědeckého komunismu (teorie historického poslání dělnické třídy při přechodu od kapitalismu ke komunismu) při rozvoji marxisticko-leninské politické teorie. V diskusích v Československu se poukazuje i na význam zkoumání politických zákonitostí v politickém systému a organizaci jako relativně autonomních sférách vývoje společnosti. Hodnotí se však současně krajně záporné zkušenosti s pravicovými revizionisty v Československu, kteří odtrhli politiku od socialistických sociálně ekonomických vztahů, zejména od kategorie vlastnictví, a zbavili politiku třídní dimenze, zvláště jejího spojení s vedoucí úlohou dělnické třídy a komunistické strany. Na tomto revizionistickém, hrubě abstraktním základě pak zformovali pluralistický a technokratický koncept. Proto se — vzhledem k nárokům dialektické metodologie a socialistické praxe — u nás klade důraz na konkrétní sociálně ekonomické a třídní momenty politického pohybu. Za zvláště významnou je považována teze ukazující k podstatě procesu, tj. k zákonitosti prohlubování politické aktivity socialistické dělnické třídy. Právě úspěch v rozvíjení politických aspektů mise dělnické třídy ve společnosti, rozvíjení různorodých forem její účasti v politickém životě, naplňování její vedoucí role pomocí zákonitostí diktatury proletariátu, to je i základní kritérium stupně rozvinutosti socialistického politického systému.

Řešení těchto otázek je mimořádně závažné

pro vnitřní i zahraniční činnost Československé společnosti pro politické vědy. Správná orientace výzkumu umožňuje maximálně efektivní postup a usnadňuje plnění informační a koordinační funkce Společnosti. Umožňuje aktivnější působení při koordinaci výzkumů v různých oblastech politických věd, podněcuje větší zájem o analyzované vědecké kategorie a zákonitosti. Umožní jistě i ofenzivnější působení vůči buržoazní politologii. Československá společnost nepřeceňuje možnosti, které má, současně však nepodceňuje svou odpovědnost za příspěvek k marxisticko-leninskému, třídnímu a stranickému rozvoji politických věd v Československu.

Trvale aktuální je boj s pravicovým revisionismem v politických, společenských vědách a ve filozofii, zvláště pak boj s eklektickým liberalistickým pluralismem a technologicko-deterministickým technokratiem, které patří k ideologickému zázemí tzv. demokratického socialismu. Pozornost se však zaměřuje stále více také k dalším konkrétním problémům rozvoje politického systému socialismu, tj. k rozvoji vedoucí úlohy dělnické třídy a komunistické strany ve společnosti, k rozvoji státních orgánů, zvláště národních výborů, k funkcím národní fronty a masových organizací, k socialistické zastupitelské i přímé demokracii, k problémům politického vědomí, mírového soužití, ideologické ofenzívy, boje s antikomunismem a dalším otázkám. Aktuální jsou otázky politických souvislostí vědeckotechnické revoluce, sociální struktury a životního způsobu.

V závěru českoslovenští delegáti vyjádřili přesvědčení, že setkání může 1. prostřednictvím členské základny v asociacích působit na podstatně širší rozvoj mezinárodní spolupráce v oblasti politickovědního výzkumu, na prohloubení jeho vědeckokomunistického aspektu, na kodifikaci vědeckovýzkumných společných programů akademií věd, na konání společných porad, na vydávání společných publikací atd.; 2. přispět k zajištění pravidelných kontaktů představitelů asociací jednak v oblasti výměny informací, jednak v oblasti osobních styků, nanejvýš žádoucích zvláště při přípravě kongresů.

*

Představitel bulharské asociace D. Dokov zdůraznil, že bulharská asociace je velmi mladá, vznikla v r. 1967 na základě podnětů ze setkání v Jablonném. Pracuje v ní asi 40–50 vědeckých pracovníků, jejichž posláním je přispívat ke koordinaci výzkumu ve spolupráci s Ústavem státu a práva a právnickou fakultou a rozšiřovat spolupráci s dalšími socialistickými zeměmi. V BLR vznikla v posledních letech celá řada velmi zajímavých prací zaměřených k problematice výstavby socialistické společnosti a k rozvoji státu a práva, k problémům politické ideologie a boje proti buržoazní ideologické diverzi. Na těchto pracích se podíleli také členové Společnosti.

L. Dramalijev pak zdůraznil potřebu aktivního, bojovného vystupování proti buržoazní politologii. Podpořil stanovisko G. H. Šachnazarova a poukázal na význam analýzy nestátních organizací, politické strategie a taktiky, vztahu norem a praktické činnosti. Doporučil co největší mezinárodní koordinaci a spolupráci v různých oblastech.

*

Také I. Halasz z MLR ocenil zkušenosti rozvinutějších asociací a užitečnost výměny poznatků nejen pro rozvoj politických věd, ale zvláště v mezinárodní oblasti. Maďarská asociace pracuje v IPSA asi deset let. Zúčastnila se posledních tří kongresů a dvou kulatých stolů (v Jablonném a v Zenevě). Spolupracuje se stálým výzkumným výborem *Místní vláda a politika*, který vede J. J. Wiatr. V současné době má asi 40 členů a hodlá členskou základnu poněkud rozšířit. Okolnost, že je spjata s Ústavem státu a práva, ovlivňuje její složení. Největší počet členů je z oblasti teorie státu a práva, státního a správního práva. Otázky politického systému jsou dále zkoumány na Vysoké škole politické, v Sociologickém institutu, zabývají se jimi ekonomové a pracovníci dalších společenských věd, filozofové atd.

Publikovány byly například práce o rozvoji lidové demokracie, o zastupitelském systému, o modelech socialistické státní organizace, o rozvoji a prohlubování socialistické demokracie v továrnách a družstvech, o místních orgánech moci v politickém systému, o vztahu lokálních zájmů a zastupitelství, o vedoucí úloze strany v systému politických institucí, o teoretických otázkách základních práv občanů, o otázkách místního řízení a rozhodování, o otázkách politického jednání, o právním a politickém vědomí.

Významným úkolem je posoudit jednotlivé obecné problémy politických věd, mj. názor, že politická věda vzniká sociologizací teorie státu. Podle mínění I. Halasze je třeba rozvíjet politický obsah různých odvětví společenských věd a stimulovat citlivější vztah k otázkám spojeným s politickou mocí a politickými jevy. Současně je třeba se zabývat obecnými otázkami politické vědy. V zájmu boje proti buržoazní ideologii je třeba rozvíjet výzkum socialistického politického systému. I. Halasz také upozornil na význam usnesení MSDS ke kádrovým otázkám, v němž je věnována pozornost rozvoji politického vědomí vedoucích kadrů ve společnosti. V té souvislosti se dále prohlubuje zájem o současné otázky výstavby rozvinuté socialistické společnosti a expertízy podložené socialistickou politickou vědou.

*

O. Trasnea z RLR se krátce zmínil o činnosti rumunské asociace politických věd. Asociace pořádá pravidelně sympozia, semináře, vědecké diskuse a každý rok výroční konfe-

rence, na něž bude zvat i soudruhy z dalších socialistických zemí. Spolupracuje těsně se Společností pro mezinárodní právo a mezinárodní vztahy. Nejvíce aktivity vyvíjí v Akademii věd, za její přímé pomoci. V RLR vychází zvláštní časopis *Budoucnost společnosti*, který nabízí své stránky autorům ze socialistických zemí. O. Trasnea navrhl dále výměnu knih a časopisů mezi asociacemi a zmínil se o nabídce belgické asociace na vydání jednoho čísla časopisu.

Rumunská asociace uspořádala ve spolupráci s IPSA kulatý stůl, zúčastnila se jednání na posledních dvou kongresech. Pracuje ve výzkumném výboru pro terminologii a koncepci. S odvoláním na F. M. Burlackého, který vyzdvihl význam ofenzivy marxistickoleninské politické teorie, označil O. Trasnea za zvláště důležité otázky obecné teorie a metodologie.

*

K. H. Röder poděkoval jménem delegace soudruhů z NDR za pozvání a polské a sovětské delegaci za informace, které poskytly při přípravě vstupu zástupců NDR do IPSA. V současné době byl vytvořen *Národní výbor pro politické vědy*, který vypracuje návrh na přijetí. Předpokládá se, že německá asociace bude mít asi 80 individuálních členů z různých oblastí věd; současně se uvažuje o kolektivním zastoupení nejdůležitějších institucí. Základní institucí oboru bude *Institut státu a práva* v Babelsbergu a nový *Institut pro mezinárodní politiku a ekonomii*.

V NDR neexistuje politická věda jako zvláštní, samostatná a univerzální výuková disciplína. Její předmět je zkoumán v rámci všech společenských věd. V oblasti filozofie, ekonomie a sociologie byla za dvacet let vytvořena solidní základna, a vzniká řada úspěšných prací, zejména z oblasti státu a práva, kritiky buržoazních politických ideologií, politického systému, politiky a ekonomiky oblasti a teorie mezinárodních vztahů. Soudruzi z NDR vypracovávají plán vědeckého výzkumu v této oblasti s dlouhodobým výhledem do r. 1980 a s návazností na jiné vědecké programy. Na některém z dalších setkání představitelů socialistických asociací budou o tomto plánu práce informovat. Na příštím kongresu IPSA se hodlají zástupci NDR aktivně podílet.

*

Velká pozornost byla v diskusích věnována konkrétní přípravě X. kongresu IPSA v Edinburghu v r. 1976. Bylo zdůrazněno, že těžiště činnosti IPSA na kongresech se stále více přenáší na stálé orgány, tzv. výzkumné výbory, kdežto aktivita omezující se na jednorázovou

účast je co do šířky omezována stále přísnějšími regulativy. Pro edinburghský kongres bylo programovým výborem IPSA doporučeno téma *Čas, prostor, politika*. Vědci ze socialistických zemí jsou v čele tří sekcí kongresového jednání: *Teorie politického vývoje a evoluce* (N. Pasič), *Ideologie jako kontrola času a prostoru* (J. J. Wiatr), *Čas, prostor a právo* (V. Tumanov). Národní příspěvky je možno zaslat do každé z osmnácti sekcí, vedoucí sekce však nemůže zařadit do programu více než 6 příspěvků. Jak oznámila polská asociace, obešla jedenáct z osmnácti témat. Další delegace svou účast v jednotlivých sekcích připravují. Socialistické země budou dále zastoupeny v řadě stálých výzkumných výborů, jednomu z nich předsedá socialistický delegát (Wiatr). V diskusi byly dále navrženy tři nové skupiny odborníků: *Filozofie politiky* (BLR), *Problémy politické výchovy a vzdělání* (MLR, PLR) a *Dělníci a politika* (ČSSR).

Na závěr diskusí byl jednomyslně přijat pamětní zápis, v němž se píše:

„Představitelé národních asociací politických věd Bulharska, Maďarska, Německé demokratické republiky, Rumunska, Sovětského svazu a Československa, kteří uvítali iniciativu Polského Towarzystwa Nauk Politycznych, jež zorganizovalo první setkání představitelů zmíněných asociací (Krynica, 16.—19. září 1974), potvrzují, že vzájemná výměna informací asociacemi byla velmi užitečná.

V průběhu setkání byla prodiskutována řada otázek spojených s potřebou rozšíření aktivity v rámci Mezinárodní asociace pro politickou vědu (IPSA) vcelku i na nadcházejícím kongresu zvláště (Edinburgh 1976). Účastníci setkání uznali za nezbytné, aby do konce října tr. byly předloženy všechny konečné návrhy spojené s vědeckým programem nadcházejícího kongresu (národní referáty, „skupiny specialistů“ atd.).

Účastníci setkání považují za účelné usilovat o uskutečnění dalšího, tj. XI. kongresu (1979) v jedné ze socialistických zemí.

Během jednání byla zdůrazněna potřeba organizovat v nejbližší budoucnosti společné mnohostranné vědecké výzkumy, rozšířit vzájemné vědecké informace a rozvíjet formy vědecké spolupráce.

Vzhledem k užitečnosti právě skončeného setkání považují představitelé uvedených Asociací za účelné pokračovat v těchto setkáních a organizovat je pravidelně každé dva roky.“

Miloslav Formánek

Význam marxisticko-leninskej sociológie pre spoločenskú prax

ŠTÚDIE

Macháček L.: Miesto a úloha mládeže v štruktúre socialistickej spoločnosti

Ollík T.: Sociologický obraz kultúrneho života mládeže v minulosti

Hirner A.: K problematike postojov v sociologických výskumoch

Pisca L.: K problémom kolízií medzi hospodárskymi a materskými funkciami u žien

KONZULTÁCIE

Hrabina J.: Zväzok robotníkov a roľníkov — základ prechodu roľníctva na socialistickú cestu

ZO SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

VIII. sociologický kongres v Toronte (*J. Zvara*)
Marxisticko-leninská sociológia a riešenie problémov riadenia a plánovania sociálnych procesov v NDR (*S. Milly*)

Rodina a spoločenskovo-výchovné inštitúcie v procese socialistickej výchovy mládeže (*J. Hinnerová*)

Sociologický časopis (*O. Mošner — S. Mentelová*)

RECENZIE

Berger H., Jetzschmann H.: Metodologické aspekty sociologického výskumu (*E. Farkašová*)

Kolektív Marxove metodologické direktívy v humanistike (*V. Krivý — J. Schenk*)

ANOTÁCIE

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydáva Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249—391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v listopadu 1974. Číslo vyšlo v únoru 1975.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland. Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 11, 1975 (6 issues) Dutch Glds. 50,40.

© ACADEMIA, Praha 1975.